

Эркин Самандар
СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент—2007

Мен у кунлар хасратида ўртаниб ёнмай нечун,
Ҳали ҳам вайроналарда изғиса аччиқ тутун.
Мард Жалолиддин йиқилди жангда шу тупроқ учун,
Мен шу тупроқ ворисиман, мен шу эл фарзандиман.

Э. Саидмур

ЭРКИН САМАНДАР

**СУЛТОН
ЖАЛОЛИДДИН**

Тарихий роман

Биринчи китоб

Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент—2007

84(5У) 6
С 28

Мусаввирлар:

*Тўра КУРИЁЗОВ,
Эркабой МАШАРИПОВ,
Дилшод ЭШМАТОВ,*

С $\frac{4702620201 - 66}{M352(04) - 2007}$ 2007

ISBN N 5-635-02475-0

© Эркин Самандар.
Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2007 й.

Султон Жалолиддин... Бугдойранг
ва ўрта бўйли. Бутун қиёфасига
кўра том бир туркий. Туркийча
сўзлашар. Форсчани ҳам билар. У
сокин табиатли бўлиб, бирон-бир
кишини сўкиб ҳақоратламасди.
Жиддий ва виқорли. Кулмас,
кулимсирар. Оз гапирар.

Муаррих ан-Насавий

МУҚАДДИМА

– Падари бузруквор, – юмшоқ гапиришга уринарди Жалолиддин, – дангал сўзларим учун маъзур тутгайсиз, ҳали машваратда ҳам дедим, дағи айтурменким, бугунги Фармони олий салтанатни муқаррар таназзулга олиб боргай, элни пароканда айлагай. Ҳали ҳам кеч эрмас, падари бузруквор, жами лашкарни Самарқанд яқинида – Катвон даштида жамулжам айлаб, ёғий устига юрмогимга изн бергайсиз.

Алоуддин Хоразмшоҳ ўғлидан бу гапларни биринчи бор эшитганида унга жавоб берган, бари кўшинни жам айлашнинг ҳожати йўқлигини тушунтирганди. Фармони олийдан кейин ҳам ўз айтганидан қолмаслигидан ранжиб, одати бўйича мўйловини бир силаб олди-да:

– Қайсарликни бас қил, – деди уқрайиб, – оқимга терс бормоқ одатингдин кеч, машваратнинг юзига оёқ босма.

Туркон хотун бошлиқ бекларнинг гаразли фикрлари машварат ҳукми бўлибдими. Эмишки, ҳар битта қалъа ўзини ўзи ҳимоя айласин. Яхлит бир салтанатни очкўз итнинг олдига бўлаклаб ташлашнинг узгинаси эмасми бу.

– Мени тўғри тушунгайсиз, падари бузруквор, – вазминлик билан деди Жалолиддин, – ёғий довул янглиғ бостириб келаётган асно оқимга қарши чиқмоқликдин ўзга чора бўлғайми. Бори лашкарни ўшал оқимга қарши отлантирмоқдин ўзга йўл йўқтур, ахир.

Жалолиддин бори лашкар деганда, қудратли кўшин – Самарқанддаги олтмиш минг, Бухородаги эллик минг, Урганждаги етмиш минг, жами беш юз минг аскарни назарда тутаётган эди. Оларни ягона муштга айлантirmай туриб Чингиз юмругини синдириб бўлмаслигин англамасми. Ёв ила олишмоқлик санъатин билгири, не-не шоҳаншоҳу султонларни тиз чўктирган бу муаззам зот ақлу шуури ҳали ўтмаслашган эрмас. Шундоқ эркан, гап нимада эрур?

Ўғли кўнглидан ўтаётган хаёлларни шоҳ илғаб тургани боис, ёғийнинг машъум режасига қарши не тўсиқлар ҳозирланганини унга эслатиб қўймоқчи бўлди.

– Самарқанд ва Бухоро деворларин зудлик ила қайта қурдирганим билурсен. Биргина Самарқанд девори қурилишининг ўзинда олтмиш минг кишини кундузию кечаси ишлатганимдин ҳам огоҳсен. Қаламравимдаги тўрт юз эллик қалъанинг бари ана шундоқ, улар ўзини ўзи ҳимоя айлашга қодирдур.

– Ҳимоя дерсиз, падари бузруквор, – яна отага қарши борди ўғил, – салтанатни ёғийдин сақлагувчи нарса ҳимоя эрмас, билъакс, ҳужум эканин ўзингиздин яхшироқ билувчи йўқтур. Хоразмни буюк салтанатга айлантirmон ҳимоя эрмас, балки қақшатғич зарба бўлгонин ким билмайдур. Хусусан, Сизнинг довруғингизни оламга ёйгон ҳам голиблик туйғуси бўлгонин муаррихлар чин рақам этибдурлар. Энди Чингиздай ҳам қудратли, ҳам

шайтони лаъин ёғий мур-малахдай бостириб келаётганинда қалбингизда бир вақтлар ҳукм сургон ўшал голиблик туйғуси ўрнин ҳимоя ҳисси эгаллаб олганига ақлим бовар қилмас.

Ўғлининг фикрлари ҳақ эканини ота ичида тан олиб турар, аммо Жалололиддин саройдаги ҳозирги вазиятни ҳисобга олмаётганидан афсусланмоқда эди. Шоҳнинг волидаи муҳтарамаси Туркон хотун¹ бошлиқ қипчоқ сардорлари, вазиру вузаро ҳимоят йўлини оёқ тираб талаб қилаётгани уни ўйлантириб қўйган, шунинг баробарида қулоғига ҳар кун қуюлаётган ақидаю таъкидларга ишониб ҳам қолган эди. Лекин оларнинг ниятларин ҳам яхши билур...² Бинобарин, шаҳзода ҳам шу об-ҳаводан нафас олиб турар-ку. Нечун муроСаға бормас, недин қайсарлиғ қилгай?

Шуларни ўйларкан, шоҳ ўғлини саройдан узоқлаштириш фикрига келди.

– Янги Фармони олийға бугуноқ имзо чекурмен, – деди Жалололиддинга орқа ўгириб, – сени валиаҳдликдин маҳрум этгаймен. Бомийён³ вилояти ҳокимлиғига тайин қилгаймен. Бугуноқ йўлга отлан. Ғазна ва онинг атроф-жавонибин ёғийдин ҳимоя айла.

Сўзга ўрин қолмаган эди. Шундай бўлса-да:

– Ҳимоя сиёсати юртни хароб айлагай, – деди Жалололиддин валиаҳдлик ҳақидаги гапни четлаб. – Сиз ментин деган деворлар қулаб, қалъалар кунпаякун бўлажаги, одам қони дарё бўлиб оқажаги тақдирда бор эркан, ондин кўз юмиб бўлмагай. Сарой аҳли, майлига, дорус-салтанага⁴, қалъаларға беркиниб ўлтирсинлар, аммоки ман майдонға чиқмоқ аҳдимдин қайтмагаймен.

¹ Хотун – малика маъносини билдирган.

² Иншооллоҳ, ўз ўрнида бу ҳақда сўз юритилгай.

³ Бомийён – ҳозирги Афғонистонда. Балх қалъаси ҳам шу вилоят таркибига кирган.

⁴ Дорус-салтана – пойтахт.

У отасига ортиқ гапирмади. Биринчи хатоси эмас, ахир, бу шоҳнинг. Илк саҳв-хато мўғул савдогарларининг Ўтрорда ўлдирилгани бўлди. Қалъа волийси сўзига учган шоҳ савдогарларни Чингизхон жосуслари деб билди ва қатл эттирди.

Улар тўрт юз эллик киши эди. Мабодо савдогарларнинг бари жосус бўлганида ҳам бундоғ қилмаслиги – Чингизнинг қулига уруш учун важ-баҳона бермаслиги даркор эди-ку.

Энди эса шоҳ ҳимоя йўлини ихтиёр этар. Вожаб!

Отаси ҳузуридан юраги қон бўлиб чиқди шаҳзода-нинг.

* * *

Жалолоддин дашту дарёларни ошиб бораркан, аскарлари ҳам кун сайин ортиб, мингга етиб қолди.

Бугун шом чоғи унинг қароргоҳига эллик чоғли асли жангари қавм – ғурийлар келди. Аммо уларнинг ниятлари не, босқинчилар ила олишмоқликми ёки Жалолоддинга панд бермоқликми? Ёғийдин уч олмоқлик, деган жавоб олди Жалолоддин. У аскарларни қўшинига қабул қилди, аммо кўздан қочирмади.

Орадан бор-йўғи уч кун ўтгач, ғурийларнинг кирдикори фош бўлди.

Улар Жалолоддин аскарлари кўнглига қўрқув уруғини экмoқлик ниятида: «Ёғий балoи азим, ўтда куймас, сувда oқмас, таналари бамисoли темир, ўқ теша билмас. Тагидаги отлари-да бўлакча. Oёқлари калта, яғрини кенг, ёлларида олов сачрайди. Қиличлари тоғларни кесишга қодир. Йўлларида не учраса ямлаб-ютарлар. Олар яъжуж-маъжужлардир. Яъники, одамсифат махлуқдирлар. Чингизхон оларнинг подшоҳи, ер юзин эгаллаяжак, бори ер юзин...» – дердилар.

Хушёр аскарлар: «Йўқ, андоқ эрмас. Мўғуллар ила савашиб кўрдук, билурмиз. Эпчилликлари, жонбозликлари йўқ эрмас. Аммоки, ҳеч кимдин ортуқ жойлари йўқтур. Битта фарқлари шулки, асло ювинмаслар, сасиб юрарлар. Яъжуж-маъжужмиш-а! Эс борми ўзи санларда?» дейишарди.

Қушин ичида олағовур кўпди. Кимлар кўл силкиди, кимлар елка қисди, кимларнинг эса юзларига кўрқув соя ташлади. Жалолиддин шундан дарғазаб бўлди.

Майдонда аскарларни сафлади. Уртада Жалолиддин, ўнг томонида вазир Шамсулмулк, сўлида саркардалар.

Вазир Шамсулмулк ҳикмат ва дониш соҳиби эди, унга изн берилди. Вазир деди:

«...Искандар Зулқарнайн икки тоғ оралиғига етди эрса бир қавми учратди. Улар тоғ ортидаги фалокат – яъжуж-маъжужлардин шикоят айладилар. Айтдиларки, яъжуж-маъжужлар тоғ ичидин гуриллаб чиқарлар-да, экин-тикинни пайҳон этурлар, неки егулик бор, кемириб адо қилурлар. Жонларни танлардин суғуриб олурлар. Даги гор ичига кириб кўздин гойиб бўлурлар. Тоғлар оғзи бекитилса, тешиб чиқурлар, на ўқ оларга кор қилур, на ўт, на сув. Аё, Искандар, Худой таоло сенга беқиёс куч-қудрат ато айламиш, бизни яъжуж-маъжужлардин халос айла.

Искандар буюрди. Темир парчалари сарбаланд уюлиб, устидан эритилган мис қуюлаберди. У тоғ қоялари қадар тикланди. Темир ва мис қоришмасидан осмон ўпар девор қад ростлади. Искандар девори. Они на яъжуж-маъжуж тешолгай, на дев, на шайтон. Яъжуж-маъжуж қавми девор ортида, қоронғи гор ичларинда қолиб кетмиш. То қиёматғача ондин чиқа олмаслар”.

Ғурийлар орасидаги сотқинларга савол бўлди: “Яъжуж-маъжужнинг турқи қандоғ бўлур?”

Улар тилларини тишладилар.

Вазир жавоб айлади: “Қулоқлари буйлари қадар бўлмиш, ухлар чоғи битта қулоғин остига тўшаб, иккинчи қулоғин эрса устига кўрпа қилиб ётмишлар...”

Наса савашада бир неча мўғул асир олинган эди, изн берилди, уларни саф олдига тиздилар.

– Кўрунг оларнинг қулоқларин, – дедилар, – сизникидин фарқи бормидур?

Ўша жойда бир мўғулнинг қулоқ-бурнин кесдилар. У чинқирди, додлаб йиғлади, афв суради.

Шу воқеадан сўнг ғурийларнинг ўзлари сотқинларнинг тилларини кесдилар. Токи ҳеч ким қўшинга вас-вас уруғин сепмоққа журъат этолмагай.

Жалолиддин аскарлари ярақлаган, ўт чақнатган қиличларга айландилар.

БИРИНЧИ ҚИСМ

ҚАРҒИШ

БИРИНЧИ БОБ

1

Милодий 1220 йил. Куз. Ёгин-сочин фасли бўлса-да, Илол¹ қалъаси ёмғирга зор. Қалъа азал-азал ёмғирли-сувли эди. Ҳар икки-уч кун, узоғи билан бир ҳафтада ёмғир қуйиб берар, ҳавзалар сувга тўлиб кетарди.

Энди эса... уч ойдирки, осмон бу қалъани ё унутди ёки атайлаб унга ёмғир юбормай қўйди. Осмонга қўл чўзиб одамлар ёмғир сўрайди, саргайган майсалар, қуриётган гуллар, ранги ўчган боғлар кўкка илтижо этади. Аммо бефойда. Кўк ёмғир йўлларини очмайди.

Илол аёлларининг кети узилмаётган қарғишлари қулоққа урилади: “Илоҳо, қалъамизга ин қурган шум қадамларни даф айла, оларнинг касри урмиш қалъамизга, касри урмиш”.

Қулоқларига пахта тиқиб олган Туркон хотун ичкари кирди. Кўзлари пешайвондан Комаҳишоҳни изларди. Негадир қарғиш, энг аввало, шу норасидага тегеди, деб ўйларди Туркон хотун. Кўнгли вайрон бўлиб орқа боққа чиқди. Хайрият, Комаҳишоҳ Бойимхоннинг тиззасида ўлтирганча ундан ниманидир берилиб тингларди. Ибратли ҳикоятлардан сўйлаётгандир бул йигит. Ҳамиша шундай, пайти келди дегунча ҳикоят бошлайди, деб ўйлади Туркон хотун.

Туркон хотун кўнгли жойига тушиб орқага қайтди. Қулоғидаги пахтани олди. Супага кўтарилиб, кўрпачага чўкди-да, Бойимхон нимани сўйлаётганикин деган хаёлга берилди: “Эҳтимол, Норгул ва ажаҳо ҳақидадир, балки аскар йигит ва унинг ўлимга маҳкум этилган қари отаси тўғрисидадир. Ёки ҳали эшитилмаганидандир. Майли, неварасига эртақлар айтсин у, ботирлар ҳақида ҳикоятлар сўйласин, жажжи дилни бу қора кунлар ваҳмидан асрасин”.

¹ Илол – Мозандаронда, баланд тоғ устида жойлашган (Эрон).

Кулфли қопулардан, қалин деворлардан ўтиб қарғиш яна ичкари кирди. Илоё, Хоразмшоҳ онасини ер ютсин, илоё... Туркон хотун яна қулоқларига пахта тикади.

2

Пастда эса Жаба нўён Илолни қамал қилиб ётар.

Нўён Чингизхон қабатида юриб баланд-паст кўп қалъаларни кўрди, қўл етмас не-не қасрларни забт этди, аммо Илолдайини кўрган эмас, уни синдириш бунчалик қийин бўлар, деб ўйлаган эмас.

Мушуқлиги шундаки, қалъа кўз илғамас қоялар тепасига жойлашган, девор-кунгуралари нақ кўкка бош тираган. Ёлғиз-оёқ сўқмоқдан бўлак унга олиб борадиган йўлнинг ўзи йўқ.

Сўқмоқ эса чақир тошли, туёқларидан қон сизганча, от туртиниб-суртиниб аранг юради, манжанақларни¹ у ерга олиб чиқиш ўлимдан оғир.

Хоразмшоҳнинг хазинаси ана ўшал ерда, онаси Туркон хотун бошлиқ завжалари, бола-чақалари, ҳарамии ҳам ушбу девона топмас қалъага яширинган.

Жабанинг каллакесар черик билан Илол теграсига етиб келганига роппа-роса бир ой бўлди. Аввал Туркон хотунга элчи юборди: «Таслим бўл, яхшиликча қалъадан чиқ, фақат шундин бошларинг омон қолур».

Талаб рад этилгач, Жаба ўшал оёқсўқмоқдан юқорига кўшин тирмаштирди.

Оёқлар шилинди, туёқларнинг тақалари синиб кетди, манжанақлар орқага тойди. Аммо Жаба тисарилмади.

3

Ўн беш кун деганда нўён Илол остонасига аранг етиб келди. Қаршилик аломати кўринмас эди. Аммо қалъа девори... Ундан фақат қуш учиб ўтиши мумкин.

Нўён қалъа теграсини айланди. Бир жойга етганида шигир — арава йўлини кўриб кўзи косасидан чиқай деди. Йўлбошловчиларнинг бошида хода синдирди. Билганида черигу қурол-аслаҳани ўшал йўлдан осонгина олиб чиқмасми эди. Йулини яширишга ҳам уста бул мусулмон дегани.

¹ Манжанақ — тўп.

Лашкар қалъа олдида жам этилгани билан офтоб кулиб боққани йўқ. Манжанақ ўқларини пўлод дарвоза кўрдим ле-мади.

Ана шундан сўнг нўён синалган бир усулни қўллашга аҳд этди.

Пешайвондан тепадаги хонада табиатан шаддод ва қувноқ Хонсултон бегимни ғам тоғи босиб ётмоқда эди. Илол отлиг жаҳаннамдин чиқиб бўлмайми? Нечун бунда келишди ўзи? Ёғий тополмасин дебми? Охир-оқибат топди-ку, мана. Ҳаммасига бувиси Туркон хотун айбдор. Унинг чўрткесарлиги ва тошбағирлиги бегимни ҳайрон қолдиради.

Бегим Урганждан чиқиб кетишга бошидаёқ қарши эди. Лашкар қўлингда бўлса, кучингга ишонсанг, нечун қочасен?

Мўғуллар Ўтрорга бостириб кирганларида уни ва бошқа қалъа, кентларни бирин-кетин ишғол эта бошлаганида Хонсултон бегим ўз падари бузруквори билан Самарқандда эди. Урганж эрк-ихтиёрини онасига топширган шоҳ Самарқандни ўзига пойтахт этиб олган эди. Шоҳга қарши исён кўтарган қалъа ҳукмдори (Хонсултон бегимнинг эри) Малик Султонни қатл айлаб, шаҳарни маҳкам истехкомга айлантирган эди. Ўтрор таслим бўлгани, унинг ҳокими Инонжхоннинг қулоғига кўрғошин қуйиб ўлдирилганини эшитибоқ Самарқандни тарк этишга қарор қилди шоҳ. Хонсултон бегим аросат ичида сўради: “Сабаб недурки, кетмоқликни ихтиёр этурсиз?”

Жавоб ўрнига ота бегимни Урганжга жўнатажагини эълон қилди. Хонсултон бегим баттар ҳайрон бўлди.

Шоҳ апил-тапил Хуросон сари отланди. Хонсултон бегим Урганжга етиб борган куни эшитдики, акаси Жалолдин ўзига қурилган тузоқни четлаб, қалъани тарк этган, волидаи муҳтарамалари, хотин, бола-чақасини ҳам олакетган. Бегим уларнинг қаён кетганликларини билолмай бесабру сомон бўлди.

Бувиси деди: “Йўлга ҳозирлан, Урганждин бадар кетгаймиз”.

Кетишди. Келган жойлари мана шул дузах...

Даҳлизда оёқ товуши эшитилди. Канизак кўринди.

— Бегим, бегим,— дерди ҳансираб,— қалъа девори олдига ёғий дағи бир девор тиклаб ётур.

Хонсултон бегим ўрнидан туриб кетди. Унинг наздида гўё липиллаб турган бир тутам шам шуъласи ҳам сўниб, ҳужра буткул зимистон қаърига чўккандай эди. На оламга боқарга бир тирқиш бор, на қадам қўярга ингичка бир сўқмоқ. Ё Раббий!

Аммо нимадир қилмоқ даркор, қўл қовуштириб ўлтирмақлик ўлим билан баробар.

Хонсултон бегим чора топмоқлик даркор деб, бувисига кўп айтган. Масалан, ёғий ила музокара қилмоқлик, муваққат эрса-да, вақтдин ютиб мураса йўлин изламоқлик, йўқ эрса, охирги чора... савашга чиқмоқлик ва жон бермоқлик. Бувиси бу гапларни эшитишни ҳам истамаган.

Ҳали ҳам вақт бор, бир уриниб кўрмоқ шарт. Шу хаёлда у ўзича режа тузабошлади.

6

Жалолиддин сари йўл топайлик, дегувчилардан бири Бойимхон эди. Хонсултон бегим унга юзланди. Девор қурилаётгани ҳақидаги гапдан кейин Хонсултон бегим ниятга кўчди.

— Йўлин топуб қочмоғимиз даркор, бувимларга сездирмай. Магар шул зиндондин тирик чиқолсак, йўл топуб борурмиз оғам Жалолиддин қабатиға.

— Чиқиб бўлгайми эркан?

— Демишларки, ўлумдин бошқасин чораси бордур.

— Ақлим бовар қилмайдур. Дарвоза берк, онинг олди ва ўнгу сўлин мўғуллар қуршаб ётган эрса...

Хонсултон бегим ўйлаб келган гапини айтди.

— Тилла берурмен, ҳамёнингга сиққанича. Дарвозабоннинг кўнглига қўл солиб кўрурсен.

Бойимхон жонланди. Сўнг бирдан ўйланиб қолди.

— Бекам сезиб қолгудай бўлсалар, бошимни олурлар.

— Авваламбор, кўп пинҳона иш тутурсен, мабодо... сир очилгудай бўлса, ўзум тинчитурмен бувимни.

Бойимхон яна ўйга толди.

– Дарвоза таши-чи, бегим, ёғий бўридай пойлаб ётур.
– Пойласа не қилибдур,— деди Хонсултон бегим Бойимхонга далда бериш учун атай беписандлик билан,— олар орасинда-да тилла жиннилари йўқ эрмастур.

Бойимхон юмшади.

– Хўп, бегим, сиз айтқанча бўлгай.

Хонсултон бегим хурсанд бўлиб:

– Шулар оқшом дарвоза борғил,— деди-да, унинг қўлига тилла қопчиғини тутқазди. Сўнг охириги гапни айтди: — Ҳозироқ йўлин топуб эл ичиға борғил, не қилиб эрса-да, дарвиш жандасин топғил. Ўзунга... ва менга ҳам.

– Дарвозабонга дарвиш бўлиб борганим бўлсун,— деди жонланиб Бойимхон.

Хонсултон бегим қалъадан омон-эсон чиқиб олгудай бўлса, зудлик билан оғасининг қайдалигини суриштириб билиш ва чопар ёллаб унга мактуб йўллашни ўйлаб қўйган эди, тун ярмида эшикни зичлаб ёпди-да, энтикканча қўлига қалам олди.

«Оғажон!

Илол қалъасида тутқинда бўлган озурда синглингиз дуои саломини қабул айлагайсиз. Малъун ёғий бизни бир-биримиздин жудо айлагач, Сизни топмоқлик, дийдорингиздин баҳраманд бўлмоқлик умиди бир лаҳза бўлса-да кўнглимни тарк айлаган эрмас. Ҳамон ўшал орзу эзилган юрагимга далда, синиқ кўнглумга ишонч ато айлаб келур. Ушбу мактуб ҳам ўшал ишонч меваси эрурким, Сизга етиб бормоғини ҳар он Яратгандин тилаб қолгаймен.

Аллоҳнинг марҳамати кенг, магар иш мен режа қилгандек бўлур эрса, қай фано даштида эканиму Сизнинг ишоратингизга мунтазирлигимдин ушбу мактубни элтган чопар хабар бергай.

Сизни офатлардин асрамоқни ва бизни дийдорлашув саодатига омон-эсон етказмоқликни Аллоҳдин сўраб қолгувчи синглингиз

Хонсултон».

Мактубга тез-тез кўз югуртириб олган Хонсултон бегим бир вақтлар падари бузруквори ўзига топширган муҳрни¹ босиб, уни ишончли жойга яшириб қўйди.

¹ Дориламон замонда Алоуддин Хоразмшоҳ турли мактубларга муҳр босишни қизи Хонсултон бегимга топшириб қўйган эди /*Ан-Насавий* — Султон Жалолиддин тарихини битган муаррих/.

Хаёли Бойимхонга кетди. Не қилди эркан, мушкул савдони уддалай олармикин?

7

Орадан уч кун ўтди. Тун ярмидан ошганида икки «дарвиш» канизак очган қопудан чиқиб, паст-баланд кўчалар оша қалъа дарвозаси томон йўл олди. Канизак кўзда ёш билан уларни кузатиб қоларкан, ҳали-замон тонг отгач, Хонсултон бегим ва Бойимхоннинг ғойиб бўлишидан хабар топишлари, қиёмат кўпишини ўйлаб, тун зимистонлиги кўнглига кўчди.

Бойимхоннинг қўлидаги фонус йўлни базўр ёритар, тош сўқмоқ ғадир-будир, эгри-бугри бўлганидан улар олдинма-кейин туртиниб боришар, дилларини бир ишонч нури ёритса, бир гумон азоби тирнарди.

Хонақога бориб дарвишона жанда ундириш унчалик қийин бўлмади-ю, аммо дарвозабон билан тил топишгунча Бойимхоннинг жони ҳалқумига келди. Аввалида у юзини тескари буриб олди, лекин қулоғига тилла жаранги урилгач, «дарвиш»га ўгирилиб:

— Дарвозани барибир очмаймен, — деди қопчиқни оларкан, сўнг кунгурани кўрсатди-да, — ҳув жойдин арқонга олиб тушасанлар, мен эрсам шерикларимни гапга солиб турармен, — деди тўнғиллаб. — Аммо шуни билгилки, — деди бармоғини бигиз қилиб, — девор ошишларинг балким мумкин бўлур, лекин тузоққа тушишларинг аниқ.

Шундай бўлишини Бойимхоннинг ўзи ҳам биларди. Девор орқасида кечаю кундуз мўғуллар ис олиб ётгани маълум. Лекин... Хонсултон бегим таъбирича, кичик оғизни айтиш қийину, бироқ катта оғизни ақча ёпар. Иш чаппа кетса, унда бир бошга бир ўлим, Худонинг иродаси не бўлса, шу-да. Қалъа ичида қамалиб, ажални кутиб ётгандан кўра, ўлим афзал.

Хонсултон бегимнинг кўнглига эса акаси билан учрашишдан бўлак нарса сиғмас, кўзига ҳеч нарса, ҳатто жони ҳам кўринмасди.

Хўроз бир қичқирганида улар кунгурага етиб боришди. Боришдию... Қаршиларида турган одамлар Хонсултон бегимга мисоли рўё бўлиб кўринар, гўё улар ҳозир тарқаб кетишадияу йўл очилади деб ўйлар, аммо улар тарқалиш ўрнига бостириб келишар эди.

Дарвозабон шубҳали дарвишдан ақчани олгач, Туркон хотунга хабар етказгани, айғоқчилару миршаблар изғиб юришганини билишмас эди «дарвишлар».

Туркон хотун «дарвиш»ларни муғулларга сотилган мунофиқлар деб ўйлар, уларни кўлдан чиқариб юборишни ҳалокат билан баробар, деб биларди,

Воқеа аён бўлгач, у ҳайкалдай қотди. Сўнг кўзларидан ўт чақнади. Бул не телбалик, не шармандалик? Бойимхонни тилка-пора қилай деди.

– Бул иш мендин чиқмиш, – деди Хонсултон бегим бошини ғоз тутиб. – Бул қафасдин чиқиб бадар кетмоқликни мен ният айлаганмен ва Бойимхонни бунга мен ундаганмен.

– Шуурингга шикаст етмиш сенинг, – деди Туркон хотун баттар тутақиб, – ақлинг тиниқ эрса, бул телбалик бўлмағай эрди. Ў, тентаклар!

Туркон хотун нафаси қайтиб бўғилди. Доя узатган сархумни уриб юборди, сув Хонсултон бегимнинг юзига сачради. Орага оғир сукунат чўкди. Бир оздан сўнг, Хонсултон бегим юмшоқлик билан деди:

– Бувижон... менга халақит берманг, насиб этар эрса қанот бойлаб оғам Жалолиддин қабатиға борай, насиб этмас эрса, ёғий ила юзма-юз келай, ул Жаба махлуқ башарасиға тупурай-да, тик туриб жон берай. Бувижон...

Тоқати тоқ бўлган Туркон хотун:

– Ол буни, – деди остонада турган жаллодга бақириб, – ертўлага ташла. Ана бул эси пастни эрса, – бармоғини Бойимхонга бигиз қилди, – банди зиндон айла.

Жаллод ўрнидан кўзғалишга ҳам улгурмай Хонсултон бегим йўлда асқатар деб жуббаси ичига яшириб қўйган пичоқни олди-да, ўзига урди,

Бундай бўлар деб ўйламаган Туркон хотун ҳангу манг бўлди. Шилқ этиб йиқилган невараси устига борди. Ичидан нидо отилди:

– Не қилиб қўйдинг, а-а?!

Ҳафта деганда Хонсултон бегим кўзини очди. Қаерда ётгани ва нима бўлганини анчагача ангшара¹ олгани йўқ. Англагани фақат липиллаб ёнаётган шам бўлди. Ҳорғин кўзларини унга тикканча бемажол ётаверди.

Эртаси куни тепасида ўлтирган канизакни таниб, ундан ўзининг қаердалигини сўради. «Ўз ҳужрангиздасиз, бегим», деди канизак.

Ўз ҳужрам... Қаерда эди-я ул ҳужра? Самарқанддами? Ҳа, ўшал ерда. Кўз олдига эри — Самарқанд ҳокими Малик Султон келди. У ёмон қараш қилди бегимга. Йўқ, кўзга кўрингани у бўлиши мумкин эрмас... У, ахир, қатл этилган эрди-ку. Йўқ-йўқ, ул эрмас, ул асли баджаҳл одам эрди, шундайлигича оламдин ўтди.

Хонсултон бегимга бошқа бир сиймо кўриниш берди. Паҳлавон ва ёқимли, қарашлари меҳрли. Бегим уни таниди. Оғаси Жалолиддин. Ҳа-ҳа, худди онинг ўзи.

Бегим жонланди. «Оғажон, — деб юборди. — Хайрият, келдингиз, — деди энтикиб. — Эмди бизни олуб кетасиз-а, — деди пичирлаб. Сўнг бор овози билан қичқирди: — Оғажоним!»

Канизак унинг пешонасига қўлини босди. Ўт бўлиб ёнарди. Бошини аста кўтариб, оғзига новвотли чой тутди. Хонсултон бегим пиёлага қиё боқмай канизакка тикилиб қаради ва беҳол сўради: «Қани, оғам, қани халоскорим Жалолиддин оғам!»

Канизак табибни чақирди.

Ўрнидан турай деб турган бегим яна ўзини тўшакка ташлади. Уйқу дори бериб беморни тинчлантирган табиб ўз ўзига гапиргандай деди: «Оғири ўтмушдур. Иншооллоҳ, оёққа туриб кетгай. Умри бор эркан, пичоқ юракдин тирноқ баробар нарига санчилмиш».

Канизак бегимнинг тузала бошлагани ва бир табибнинг беморга шунчалик қайишиб турганидан қувонар экан, хаёлига Туркон хотун келди. Бир марта ҳам ҳол сўраб киргани йўғ-а, деган фикр ўтди кўнглидан. Бунча тошбағир бўлмаса...

Хонсултон бегим ўзига келгач, биринчи сўраттирган одами Бойимхон бўлди. Канизак айтдики, Туркон хотун онинг оёғин кесишга амр этмиш. Шул асно Комаҳишоҳнинг чинқириғи эшитилмиш. Сўнг ичкаридин буйруқ келмиш. Бас...

¹ Ан г ш а р и ш — англаш.

ИККИНЧИ БОБ

1

Балх. Жалолиддин қароргоҳи. Ҳали тонг отишига анча бор эди. Жалолиддин аллақандай ноладан уйғониб кетди. Ҳайрон бўлди. Юракни эзгувчи нола қайдан келди. Кимнинг юрагидан узилган оҳ экан бу? Аёл овози эди. Оғажон, дегандай бўлди. Синглим... Тавба!

Жалолиддин синглисини сўнгги марта Самарқандда кўрганди. Бениҳоя очилган, хуррам ва хушнуд эди. Падари бузруквори хизматига яраб, девон ишлари ила шуғулланаётгани Жалолиддинга маъқул тушган, унинг фаоллигидан мамнун бўлган эди. Фақат хайрлашар чоғи унинг кўзларида қандайдир мунг кўрди. Ненинг аломати бу, деган хаёл кечган ўшанда кўнглидан. Наҳотки, ўшал кун дийдорлашувнинг охиригиси бўлган эрса? Бу фикр ҳозир Жалолиддинга қайдан келди? Астағфируллоҳ!

Бундай пайтларда ўз вазири Шамсулмулк билан фикр олишгучи эди, кун ёйилгач, Жалолиддин уни ҳузурига чақиртирди.

Вазирдан ҳамишадагидек донишмандлик ва файзиёблик нури ёғиларди. Кўзлари мулойим ва меҳрли, шунинг баробарида қатъият, ақлу шуурни акс эттиргувчи зиё ҳам балқиб турарди. Ташқи кўркидан бири — кўксига тушай деб турган оппоқ ва хушбичим соқоли эди.

Фожеъ шароитларда ҳам у ўз мувозанатини йўқотмас, шошмас эди. Шунинг билан бирга зарур қарорни ўз вақтида тўғри қабул қила олиш иқтидори ҳамиша таҳсинга сазовор бўлиб келган.

Вазир осойишта бир диққат билан шаҳзодага кулоқ тутди.

— Тушми ё ўнг, олис-олисдин кулоғимга бир овоз келиш, танишга менгзар, — деди Жалолиддин ўйчанлик билан, — ул кўб нолали эрди. Бир сўз ҳам эшитгандек бўлдум, оғажон, теган...

Шаҳзода оғир сўлиш олди ва вазирга тикилди.

— Овоз офат ичиндан келгани ҳаққа ўхшар, муҳтарам шаҳзода, — Шамсулмулкнинг овози доимгидек кулоққа ёқимли эди, — яхши билурсизки, Туркон хотун яқинларин олуб, Урганждин чиқиб кетмиш. Дерларки, Мозандарон сори. Дағи дерларки, они шоҳ ҳазратлари ўзлари изн этмишлар.

– Синглим Самарқандда қолмиш эрди, – вазирнинг эсига солди Жалолиддин.

– Тўғри. Аммоки, падари бузрукворингиз Хонсултон бегимни Урганж жўнатмиш, теган хаёлим бордур...

Вазирнинг хаёли шу пайтгача асоссиз бўлмаган. Хаёлим деганда у билган нарсасини айтгувчидир. Демакки, Хонсултон бегим Туркон хотун тўли ила аллақайларда сарсон-саргардон. Ким билсун, ёғий илгига тушгандир ҳам.

Ўз фикридан ўзи титранди Жалолиддин. Анча сукут ичида ўлтирди. Бармоғидаги узукка тикилди. «Олтин қозиқ» ёзуви битилган ноёб узук... Волидаи мухтарамаси берган бебаҳо тухфа.

Ўша пайтда Жалолиддин Урганжда ўзининг Темир қозиқ¹ боғини бунёд этган, Хоразмда ўсадиган жамики дарахт кўчатларидан келтириб ўтқазилганидан ёш шаҳзода наздида у бепоён юрт тимсолига айланган эди². Боғнинг бағридан чиққиси келмасди Жалолиддиннинг. Ойчечан биби шундан заргарга бу тилло (марваридли) узукни тайёрлатиб, «темир» сўзини «олтин» билан алмаштириб нақш эттирган, илоё, ўшал ўчмас-ўзгармас юлдуздай бахтинг пойдор бўлмай, ўғлум, дея дуо айлаган эди.

Узукка боқаркан, Жалолиддиннинг юраги баттар эзилди. Ўз ери, ўз элининг аччиқ қисмати қалбини ларзага солди.

Тушдаги нола... Синглисининг овозига ўхшаш фиғон... Шаҳзоданинг қўли беихтиёр қиличга борди.

Иўлга чиқмоқ бўлганида падари бузрукворининг Балха келаётгани хабари бунга монёлик қилди.

2

Куюқ қоронғулик ичра чодир олдида ловуллаб ёнаётган гулханнинг олов тиллари атрофга учқунлар сачратганча, тобора авжланиб, кўкка ўрлаб борарди.

Гулхан олдида гиламлар, кўрпачалар тўшалган, кенг дас-турхон усти ноз-неъматларга тўла. Лахча чўғларнинг биттасида қумғоншўрва, яна биттасида қумғончой биқир-биқир қайнар, бошқа, кейинроқдагисида жиз-жиз кабоб тобга келар.

¹ Темир қозиқ – уни Олтин қозиқ ҳам дейдилар. пойдор қутб юлдузи. Карвонлар ҳамиша уни мўлжал олганлар.

² Ушбу боғ қолдиқлари Кўҳна Урганж қалъасининг қоқ марказида ҳозир ҳам ястаниб ётибди. Эрта баҳордан то кеч кузгача унда тиканлар гуллаб туради. Мен бир борганимда унда булбулни (!) кўриб қолганман, унинг зорли сайраганини – ноласини эшитганман ҳам (муаллиф).

Гулхан атрофида тўрт йигит уймалашиб юрар. Бири гулханга олов ташлаб чўғларни уюмлаб турар, иккинчиси шўрва, учинчиси чой ҳозирлар, тўртинчиси манқалдаги сихларни бот-бот айлантириб, чўғни елпирди. Гулхан ёқаётгани (чодир ҳам уники) саркарда Жаҳон Паҳлавон, у Жалололиддинга содиқ қипчоқ бекларидан. Бошқаларидан унинг ёши ҳам, гавдаси ҳам каттароқ бўлгани ва Жалололидиннинг энг яқин салафи ҳисоблангани учунми йигитлар кўпроқ унинг раъйига қараши кўриниб турарди. Лекин гулхан ортиқча кўтарилган ё пасайган ҳолларда киноя ила чимчилаб олишдан ҳам қайтишмасди.

У ёзин-қишин сочини қиртишлаб бош яланг юришга одатланган. Ҳозир гуриллаган олов шуъласи тақир бошида тўкис йилтилар, чап бетидеги чандиғи аслига қараганда бўртиброқ кўзга таниланар, бутун борлиғи билан афсонавий қаҳрамонга ўхшарди.

Шўрвага уннаётгани ўзининг ҳазил-мутойибалари билан сардорлару аскарларнинг жони бўлиб қолган жўмард саркарда Йигит Малик, чой дамлаётгани Жалололидиннинг тоғаваччаси саркарда Абу Инъомхон, «кабобпази» икки гапнинг бирида дунё мардларники дейишдан чарчамайдиган, тойрилмас саркарда Сойиржа Паҳлавон.

Уларнинг одати шу, ҳар юришми, сафар бўлсин, йўл олдидан (илож топилганида) тўртовлон гулхан ёқиб, Йигит Малик ибораси билан айтганда, бир мисқол бўлишди¹. Яна. Мулозим ва дастёрларга хизмат буюрилмайди, неки юмуш бўлса — пишириш-тушириш дегандай, ўз қўллари ила адо этилади. Шеър ўқилади, соз чалинади. Давлат ишлари, сиёсатдан оғиз очилмайди.

Бу галги гулхан гурунгининг баҳонаси эрта тонгда шаҳзода Жалололидин бошчилигида Хоразмшоҳни қаршилашга кетилаётгани. (Абу Инъомхон билан Сойиржа Паҳлавоннинг Балхда қолаётгани гурунгда монелик қилолмайди.)

— Улли сардор, — деди Йигит Малик Жаҳон Паҳлавонга, — шаҳзодамизнинг янги ёзган рубойисидан огоҳ эрурмисиз?

— Қай бирини, Малик, — деди Паҳлавон ўзини билмасликка олиб (Жалололидиннинг «Дар разм чу оҳаним» деб бошланувчи янги рубойисини кеча вазир оғзидан эшитган эди).²

¹ Бир мисқол бўлиш — пардай енгил маъносиди.

² Рубойи эронлик аллома Ризоқулихон Ҳидоятнинг /1800—1871/ «Мажма ал-фусаҳо» тазкирасидан олинган.

– Янги нарса мингта бўлмайди, Паҳлавон. Билур эр-сангиз, билурмен денг, – ҳазиллашди Йигит Малик.

– Рости, билмасмен, – деди Паҳлавон қувлик билан.

– Эрса эшитинглар.

Янги рубойни «бир ўзи» билишидан қувонибми, гурур билан ўқиди Йигит Малик:

Дар разм чу оҳаним ва дар базм чу мум,
Бар дўст муборакиму бар душман шум,
Аз ҳазрати мо баранд инсоф ба Шом,
Ва-зи ҳайбати мо баранд зуннор ба Рум,

Яъники:

*Курашда темирдек қаттиқ, базмда мумдек мулойиммиз.
Дўстга шарофатлимиз, душманга бермасмиз омонлик, Улуғ-ворлигимиздин набийлар юрти Шомга диёнат намунасини эл-турлар.*

– Демакки, – деди Абу Инъомхон, – дўстни сийла, душманни қийрат.

Шу ерда ҳам Абу Инъомхон кўп айтгувчи иборасини ишлатганидан йигитлар кулиб юборишди.

Йигит Малик ўзи севадиган сўзга ургу берди:

– Демакки, яшасанг, енгиб яша!

Яна кулгу кўтарилди.

Сойиржа Паҳлавон сўзни бошқа маънога бурди:

– Ҳа, бугун базм, бизлар эрса мумдек мулойиммиз.

– Сизга боқиб буни кўрмаяпман-да, – деди Йигит Малик уни гапга солиш учун.

Сойиржон Паҳлавонга ўзи шу керак эди, очилиб шўх-шўх шеърлар ўқишга тушди. Сўнг Абу Инъомхон танбурда куйлар чалди. Ҳа, йигитлар бу оқшом мумдек мулойим эдилар...

3

Устига эгар урилганида Қорабайир ёлларини мамнун силкитган эди. Ўзи томон келаётган соҳибини кўрибоқ хурсандлигини пишқириб ошкор этди. Жалолиддин узангига аввалида шошмай оёқ қўйиб, сўнг бирданига ўқдек учиб эгарга қўнганида эса айқириб юборди.

Роппа-роса беш ёшга тўлган Қорабайир етилгандан-етилди. Оёқлари узун. Яғрини кенг. Чайир. Бир эмас, ўн полвон устига чиққанида ҳам бели қайишмоқни билмас. Бўйни ялтиллайдди. Ёллари шовуллаб туради. Кўзлари қолқора. Олтин ва кумуш сув юритилган эгар-жабдуқ, тилла жировда у кўзларни ўйнатиши тайин.

Муҳими бу эмас. Унинг оғизга тушганига сабаб, майдонталаблигидир. Жанг майдоида унга иккиланиш, ҳайиқип бегона. Кушдай учқур, шердай ҳамлакор. Соҳибининг не иташини дақиқа ичида англайди ва унга риоя этади.

Жангдан ташқари пайтларда у ҳалим, беозор, вазмин. Ичидаги куч фақат жангда ташига чиқиб, майдонни гулдиратиб юборади.

Зийракликда одам зотидан устун бўлса устунки, лекин кам жойи йўқ дейишадди, у ҳақда гап кетганида сайислар. Ўн чақирим наридан ҳид олади, кўзи тунда ҳам ердаги хасгача кўради. Хатар қайда, олддами ё ўнг-сўлда, илгаридан сезади. Соҳибининг истаги унга қонун. Ўтга киришни истаса, киради, дарёга шўнғишни ирод айласа, шўнғийди, осмонни кўзласа, кўкка сапчийди.

Сайислар уни Жалолиддин учун туғилган, дейишади. Суворийлар йўлга отланганларида қуёш тиф бера бошлаган эди.

4

Жалолиддиннинг кўнглида бир умидворлик ҳам йўқ эмас.

Балким Султон Хуросонни ўзига қалқон айлаб, шул ерда кўшинни жам айламоқчидир. Сўнг ёғий устига юрмоқликни ният айлагандир. Ахир, бутун Хуросону Ироқ ҳануз унинг қаламравида, ўнлаган ҳукмдорлар ўз ихтиёридаги кўшинлар ила ҳали ҳам унга лаббай деб жавоб бергай.

Бу фикрдан Жалолиддин кўнгли ёришди. Унинг кайфияти Қорабайирга ҳам ўтиб, шаштига-шашт қўшилганча ёлларини ажабтовур силкитиб-силкитиб борарди.

5

Кемалар бериги қирғоққа яқин кела бошлади. Ўртадаги улкан кемани бошқалари доира бўлиб ўраганча бир зайлда сузиб келишар, уларни эса иккинчи доира муҳофаза айлаб чор-атрофга кўз-қулоқ бўлаётгани кўриниб турарди.

Бошқа кемаларда лак-лак аскарлар, отлар ва туялар. Чамаси, қирққа яқин туяларга сандиқлар ортилган. Хазина...

Султонни қаршиламоқ учун соҳилда қаторлашиб турган Ҳирот ҳокими Амин Малик (Жалолидиннинг қайнотаси), халажлар сардори Ағроқ, хазорлар қўмондони Маликшоҳ юзларида истеҳзо аралаш нимтабассум кўрди шаҳзода.

Соҳилга яқин келганда олд кемалар икки томонга ёйилиб шоҳкемага йўл очдилар ва дарғалар уни оҳиста қирғоққа етказишди.

Падари бузруквор! Жалолидин унга пешвоз чиқди. Омонлашган асно сергак ўғил сездики, Султоннинг суврат ва сийрати олдингисига ўхшамас, қадам олишида аввалги шиддат йўқ, кўзлари ичига ботган ва кичрайган. Бошдан то оёқ саросима ин қурганга ўхшайди.

Султондан фарқли ўлароқ унга ҳамроҳлик қилаётган вазир Қувомиддин ва саркарда Саҳобиддин олдингидан ҳам дадил ва ғайратли кўринишарди. Уларнинг борлигида бардам бир руҳ балқиб турарди. Султон кайфиятига қараб, аввалгидек тусланишлар қаёққа ғойиб бўла қолган? Сабаби недур?

6

Жалолидин қалбини ўртаган саволлар Балх машваратида ечимини топа борди. Аён бўлдики, Султон Хуросонда кўним топмоқчи эмас, балки девона топмас гўшаларга бош олиб кетмоқчи, қолган умрини қочоқликда ўтказмоқчи. Водариф! Салтанат ҳоли не кечур, эл-юрт не бўлур?!

Султоннинг бу аҳдини вазир Қувомиддин ва саркарда Сабоҳиддин қувватлаб дедиларки, бул муваққат чорадур, вақтики келиб, олий ҳазрат ёғий додини бергайлар...

Жалолидин деди:

– Падари бузруквор! Хуросону Ироқу Форс ҳануз Сизнингдур. Ихтиёрингизда икки юз мингдин зиёд содиқ қўшинингиз бордур. Ёғийдин хавфсирашга ўрин йўқтур. Дарёнинг бери ёғи — биз турган заминни салтанатга таянч айлаб, ёғий устига ташланмоқ, Туронзаминдин они ҳайлаб чиқармоқ зарурдир.

– Олушмоқ даркор дерсен, — сўник овозда деди у, — олушиб Ўтрор не бўлди, Бухорою Самарқанд не бўлди?

Жалолидин беихтиёр қизишди:

– Сиз айткан қалъалар саҳв-хаго қурбони бўлмиш. Олар бир-биридин узуб қўйилдилар. Оқибат, таслим бўлдилар. Лоақал, энди дарёнинг бери ёғини якқадам айланг, оларни савашга бошланг, жонимиз Сизга фидо бўлсун, падари бузруквор!

Алоуддин Хоразмшоҳ ўз ўғли таклифини рад айлади, эрса Жалолиддин дангал гапни ўртага ташлашга мажбур бўлди:

– Илтижо этурмен, падари бузруквор, қўшин ихтиёрин менга топшурунг, алалхусус, бул қўшин шиддатидин ёғий дарёни кечиб ўтмоқликка журъат эта билмагай, магарам журъат айлар эрса, биз оларнинг додин бергаймиз, жасадлари қузғунларга ем бўлғай. Дарёнинг ҳар иккала қирғонда-да барин ер тишлатгаймиз.

Шаҳзоданинг бу сўзларидан кейин машварат сув сепгандек жимиб қолди. Кўпчиликнинг кўнглида эртанги кунга ишонч туғилгани аниқ эди. Ҳирот, Халаж ва Ҳазор саркардалари юзи ёришганини Жалолиддин сизди. Аммо Султоннинг ўнг-сўлида ўлтирган вазир ила саркарданинг қовоғи уюлди. Бириси томоқ қирди, иккинчисининг курсиси ғижирлади.

Шамсулмулк зимдан Абу Инъомхонга кўз ташлаб, билинар-билимас бошини чайқали. Ҳали йўлга чиқишдан олдиноқ шаҳзода ва вазир Султоннинг сиёсатига қараб иш тутишни, ўрни келса масалани дангал қўйишни маслаҳатлашиб олишган эди, айна улар ўйлагандек бўлди. Натижа не бўлур?

Вазир Султонга разм солди. У бўғилмоқда эди.

Султон кўнглига яна васваса оралади. Жалолиддиннинг мақсади не? Аввал қўшинни, сўнг тахтни эгалламоқликми?

Сукутни, ниҳоят, Жаҳон Паҳлавон бузди.

– Давлатпаноҳ, – деди Султоннинг раҳнамолигига урғу бериб, – шаҳзода Жалолиддин бош қўмондон бўлур эрса лашкарда иккиланиш ва хавотир қолмас, билъакс, ҳар қайсиси бир шерга айланурким, бундин ёғий саросима ичинда қолмоғи ва жон сақламоқ пайига тушмоғи аён. Тизгин Жалолиддинга қанча тез берулса, шунча яхши бўлғай, онҳазрат!

Ҳа-ҳа, булар Жалолиддинни шоҳ кўтариш пайидалар. Султоннинг кўнглига кирган шубҳа-гумон илонлари уни бўға бошлади. Бир оғиз сўз айтишга ҳам ҳоли етмай қўлини асабий силкитиб қўяқолди. Йўқ!

Унинг вазир ва саркардаси енгил тортиб, бошларини тиклашди.

Шоҳ карвони Хуросонни тарк этиб, Нишопур¹ сори кетиб боради. Олдинда ва орқада, икки ёнда бошдан-оёқ куролланган аскарлар, ўртада ўз яқин аъёнлари билан Султон, кейинида сандиқлар ортилган туялар, от-аравалар, уларнинг орқасида суворийлар.

Пешонадан ураётган шамол кўз очирмайди, шохларда омонат турган япроқлар у ёқда турсин, ҳали ўз яшиллигини йўқотиб улгурмаган барглари ҳам шамол чирпиратиб юборади.

Ўйдим-чуқурга тушган япроқларгина тошми, дўнгликками қапишиб қолади, қолганларини эса шамол олдига солганча ердан бир қарич, ўн қарич, гоҳида эса одам бўйи баробарида ва ундан-да юқори кўтариб, яна пастга ургани-урган.

Кечагина бу япроқлар бақувват шохаларга безак бўлиб, кўзларни қувонтириб турмаганмиди. Уларнинг оралиғида етилган мевалар сокин қуёш нурларида товланиб, шира бойлаб ётмаганмиди. Тинимсиз увлаб юз-кўзларга игнадек санчилаётган афғон шамолидан ёқа-енгини беркитиб олган Султон шу ҳақда ўйлайди, ўзининг ҳозирги умрини ана шу хазонга, ана шу чирпирак япроққа қиёс этади.

Бу тўзғин шамоллар бесабаб эмас, деган хаёлга боради, шамол ортидан ҳам, орқадан ҳам гўё ёғий қўшини бостириб келаётгандай туюлади-да, кўнглини ваҳм қушлари кемира бошлайди.

Кейинги, бири биридан даҳшатли воқеалар, энг яқин одамларининг сотқинлиги уни барчадан, ҳамма нарсадан гумонсирайдиган қилиб қўйган. Ўзи тарбиялаб ўстирган, амал ва мартаба берган кимсалар ёғий томонга ўтиб кетишди, ботир леб юрган саркардалари иккиюзламачи бўлиб чиқди, туққан онаси ва унинг таъсиридаги қипчоқлар тахт талашиш билан овора, ўғли Жалолиддин эса бори қўшини ягона ўз қўли остида бирлаштириш хаёлига берилмиш.

Нафсиламбри, онинг куч ва жасоратига тараф йўқ, бори қўшин онинг илгига берилса, тенгсиз қудратга айланмоғи ҳақ, аммо ул ўйламаски, бундоғ қадам ташланур эса кўп галамислар тўнларини тескари кийиб олурларки, алал-

¹ Нишопур — Эронда.

оқибат султондин норозилик дағи кучаюр. Вазир Қувомиддин ва саркарда Саҳобиддин такрор ва такрор деюрларки, Жалолиддинга эрк берилур эрса, они ҳеч ким, ҳатто падари бузруквори ҳам бошқара билмагай, ул ягона фармонбардорга айланмоғи бегумондур.

Алоуддин Хоразмшоҳ шу ўйлар гирдобида шамолдан титраниб борар, Нишопурда нафас ростлаб, Ироққа етиб олмоқликка интилар эди.

Аслида, у Хуросонда тўхтамоқчи, шу ерда салтанат байроғини тикмоқчи эди. Икки нарса бундан қайтарди уни. Биринчиси, ёғий билан масофа яқинлиғи, иккинчиси, Жалолиддиннинг азму қарори – бори эрк-ихтиёрни қўлга олмоқлик нияти.

Чингиз Субутой нўённи Султон орқасидан жўнатгани рост, у катта қўшин ила из олиб келур, бу ёқда Жалолиддин талаби...

Бул икки ҳолатни кеча машваратдан сўнг вазир ва саркарда ила узоқ мушоҳада қилишган, улар Хуросондан тезда чиқиб кетмоқликни маслаҳат беришган. Олар беҳуда бундоғ демаслар...

Қувомиддин Султоннинг кўз ўнгида ўсиб вояга етган. Унинг отаси Туркон хотуннинг садоқатли қулларидан эди. Қувомиддин зийраклиғи боис, кичик лавозимдан вазир даражасига кутарилган. Саҳобиддин бўлса, отамерос чавандоз, қўрқмас қиличбоз, Султонга келган ажалларга кўксини қалқон этган баҳодир. Бу икковига Султон ўзига ишонгандай ишонар.

Ироқ ёғийдин анча узоқ ва ул ерда Султоннинг бошқа ўғли ўттиз минг қўшин ила сарбаст тургай. Султон ўйларки, ул ўғул ҳеч қачон Жалолиддинга ўхшаб иш тутмас, қўшинга раҳнамолик талабин ўртага қўймас.

Кун пешиндан оққанида хабаргирлар орқада қандайдир суворийлар пайдо бўлганини маълум қилишди.

Бу ҳойнаҳой Субутой нўён деган фикрга борди Султон. Бошдан то оёғига қадар муз оралади...

8

Кеча машварат пайтида Қувомиддин, Саҳобиддинларнинг буқаламундай турли қиёфага киришлари Жалолиддинни ўйлантриб қўйган эди. Бири вазиру бири саркарда бўлатуриб нечун салтанат тақдирин ўйламаслар? Нечун Султонни саргардон айламоқ пайида бўлулар?

Ҳали Султонни кутиб олиш чоғи дарё соҳилида Жалолиддин бошқа бир нарсани ҳам пайқаб қолган эди. Султон бир ёқда қолиб, вазир ва саркарда туялар ва улардаги сандиқларни кўздан қочирмасликка ҳаракат этишар, буни билдирмасликка ҳарчанд уринишмасин, Жалолиддинга бари аниқ-равшан кўриниб турарди. У билардики, бу сандиқлардаги сарватнинг ҳисоби йўқ, жаҳон халқини кийинтириш ва бир неча кун едириб-ичиришга етқуликдур. Вазир ва саркарда эҳтимол ана шу бойликка эга бўлиш пайдадурлар? Кўз кўрмаган бойлик йўлида Султоннинг жонига қасд этишга ҳам бормасми бу тоифа.

Бу фикр Жалолиддинга тинчлик бермай қўйган ва Султон жўнаганидан кейин кўп ўтмай йўлга отланган, карвонни пинҳона кузатиб келаётган эди. Султонга хабари берилган номаълум суворийлар Жалолиддин бошлиқ беш минг кишилик қўшин эдики, Султон уни мўғул лашкари деб ўйлаб, ғам-андуҳ дарёсига ботганди.

Умуман эса, Султон ўйида жон йўқ эмасди. Жалолиддиндан анча орқала Субутой нўён чериги Султон изини олиб келмоқда эди. Фақат нўён ўртага Жалолиддин қўшини тушганини билмас эди.

Жалолиддин дарё бўйига етиб Яссидан нафасни ростлай деган асно орқадан мўғуллар келаётганини эшитди. Кўприкдан ўтиб тўхташга қарор берди.

Кўприк янги қурилган, пухта ва кенг экан, қўшин ундан қийналмай ўтиб олди. Шу ерда ёғийни қаршилаш мумкин эди, аммо Жалолиддин қўшинининг тенг ярмини пистирмада қолдириб, яна олға силжиди. Кўп ўтмай олдинда катта кўполик кўринди. Пана жой бўлганидан ўша ерда тўхтади. Кеч тушабошлаган, шамол шашти ҳам пасайган эди, тезда чодирлар қурилиб, гулханлар ёқилди.

Тунда мўғуллар ҳамла қилиши даргумон бўлса-да, қўшин уни қаршилашга шай эди.

Субутой нўён Жалолиддин тахмин қилганидай, дарёнинг нари бетида кўприк олдида тўхтаган, унинг чериги ҳам оёқ ёзмақда эди.

Шамол тингач, кўкни қора булут босиб, тун ярмида қуя бошлаган ёмғир тонгга яқин тинди. Дам олиб тўйинган черикни нўён олға бошлади.

Кўприкдан ўтиб хавф-хатар сезмаган черик шиддат билан олға юрди ва кўполикда «Хоразмшоҳ» турганлигини сезган дам саф-саф бўлиб ҳужумга шайланди.

Жалолиддин билдигича, ёғий чериги унинг кўшинидан икки баравар кўп эди. Ўқувчига маълумки, кўшиннинг ярми пистирмада қолдирилган эди. Жалолиддин ўз қабатидаги хос йигитларини ёй тарзида сафга тизиб, ўнг қанотга Жаҳон Паҳлавонни бош этиб, ўзи марказ ва сўл қанотни назорат этган ҳолда кўшинга юзланди!

– Йигитлар! Қасос онлари келмишдур. Ёғий дарёлари-мизда сув ўрнида қонлар оқизадур, юртни вайрон, дини исломни оёқости этадур.

Поймол этилган тупроғимиз ҳақи, оқизилган қонлар, кесилган бошлар, киприклардан томаётган ёшлар ҳақи, ёғийга омонлик бермагаймиз, қаршимизда илондай вишиллаб, захрин сочмоқ бўлуб тургон малъунларни ер тишлатгаймиз, Оллоҳ ёримиз бўлғай. Омин!

Сафлар акс-садо берди:

– Омин!

Қорабайир пишқириб депсинди. Отлар кишнади. Ёв қонига ташна қиличлар қиндан чиқди. Ўқ-ёйлар ростланди.

Шу он Жалолиддин кўз ўнгида ғаройиб ҳол рўй берди. Сафлар ортида баҳайбат-баҳайбат пиёда йигитлар, уларнинг орқасида девқомат суворийлар пайдо бўлди. Кўшин кўпайгандан кўпая борди. Бу рўёми ва ё ҳақиқат. Ё қудратингдан, Яратган Эгам!

Бутун кўшин баҳорги дарёдай тошди, тўлқин урди:

– Ёғийга ўлум, ёғийга ўлум!

Жалолиддин ўнг ва сўл қўлларида қиличларини кўтариб ҳавода ўйнатди. Қорабайир олд оёқларини кўтарди, тўлиқиб ҳайқирганча ёғий устига ўқдай учди. Кўшин урхо-ур садолари остида ёвга ташланди.

9

Саваш бошидаёқ Субутой нўён Хоразмшоҳни ахтариб кўз кўрмаган балоларга йўлиққанини англади. Туронзаминга кириб келганидан бери бошқа сафдошлари қатори енгилиш нималигини билмаган, бир зарба ила шоҳни таслим этаман, деб ўйлаган нўён энди ўз жони ғамида орқага чекиниб боради, ўйламай қадам босганидан ўкиниб боради.

У Султоннинг ўгли Жалолиддиннинг баҳодирлиги ҳақида эшитган, аммо уни бундай мўъжизакор алп деб ўйламаган эди. От устида одамсифат пўлод ўлтиради ва у на ўқ, на найзани писанд этади, ҳар қилич сермаганида бир тўп аскарни итқитиб ташлайди, икки шамшири баравар бош олади. Бутун лашкари худди ўзидай, жони кўзига кўринмас, ўлган-йитганини билмас, бир қадам орқага чекинмас.

Нўённинг ўн минглик қўшини ичида бир сардори бор эди. Нўён уни афсонавий қаҳрамонларга менгзатиб дев деб атарди. Уни ҳар қандай от ҳам бир қозон қайновича муддатдан ортиқ кўтариб юролмас, унга савашда тенг келгувчи топилмас эди, ана шу ботирлар ботирини охири Жалолиддинга рўбарў қилди.

«Дев» ўз одатича чинқириб рақибига ташланди, аммо дам ўтмай овози ўчди. «Пўлод чавандоз» бир зарб билан бошини кесиб, қўлига тутқазиб қўйди, жонсарак дев ўз калласини қўлида ушлаганча отдан қулади. Бундай мўъжизани мўғуллар ҳали кўришмаган эди, тумтарақай қоча бошлашди.

Шу пайт Жалолиддин пистирмада қолдирган Йигит Малик бошлиқ қўшин кўприк оша қора қуюндай бостириб кела бошлади. Нўён қуршовда қолганини сезиб, юзга яқин йигити билан қочиб жон сақлашга мажбур бўлди. Аранг дарёдан ошиб кўприкни ёқиб юборишди.

Нариги соҳилдан туриб қўшинининг бир бошдан қириб ташланаётганини кузатаркан, нўён ўз-ўзига деди: «Не юз қаролиғ бўлди, буюк хоқонга кўриниш ўлумдан оғир энди».

10

Саваш тугагач, Жалолиддин ғойибдан пайдо бўлган ўшал суворийлар ва пиёдаларни бирлаштирмакчи бўлиб ҳарчанд ахтарди, топа билмади.

— Оллоҳнинг иноят ва марҳаматидур бу,— деди ёнида турган сардорларига,— истаса, йўқни бор қилгай, истаса, борни йўқ.

Ёдингизда тутингизким, ғайб аскарлари бизга Оллоҳнинг юборган мадади эрур, ва билингизким, фаришталар биз томондур, ондинки, биз савобталабдурмиз, ёғий оёқлари остида қолган ернинг, мазлумларнинг ярасиға даво излайдурмиз. Биз енгажакмиз! Бугунги саваш ондин далолатдур!

Кўшин гўё қанот чиқаргандай бўлди.

Жалолиддин шаҳидларни ерга бериб, эртаси тонг маҳал кўшинини йўлга бошлади.

Падари бузрукворидан кўнгли нотинч, вазир ва саркардаси унга шикаст етказурлар, деган ўйдан ложарам эди. Султон хазинасига улар кўз олайтирганига негадир шубҳа қилмасди.

Султон қарвони, аёнки, Нишопурга йўл олган. Бул қалъада кўп тўхтамас, мудофаасига ишонч йўқ. Эҳтимол, ундан Бистомга¹ ўтар. Шу фикрда Жалолиддин от бошини Бистомга бурди.

Ардахн² қалъасига яқинлашганларида қутилмаган манзарага дуч келишди. Тоғ ёнбағрида бир тўп одамлар чўзилиб ётишар, узоқдан улар худди дам олаётгандай кўринар эди. Жалолиддин улар томон айғоқчиларини жўнатди.

Маълум бўлдики, чўзилиб ётган беш юзга яқин аскарлар — хоразмликлар, барчаси ўлдирилган, кўпчилигининг боши танасидан айри.

Жалолиддин уларнинг устига борди. Мурдаларни синчиклаб кўздан кечирди. Уст-бошлари йиртилган, тан-баданлари бурдаланган, кимларига ёй ўқлари қадалганча турибди, кимларини ўлик отлар босиб ётар, кимларининг юзкўзлари қашқирларга ем бўлган.

Тўкилиб ётган қонларнинг ранги фожианинг содир этилганига ҳали кўп бўлмагани, қотиллар узоқлаб кетишга улгуришмаганидан нишона эди.

Тоғ томондан бўғиқ товуш эшитилди. Одам товуши. Изқуварлар жарликда ҳақиқатан ҳам ярадор одам борлигини аниқлашди. Кўп ўтмай уни тепага кўтариб чиқишди. Унинг бир оёғи синган, боши ёрилган, оғиз-бурни қон, оғриққа чидолмай узлуксиз инграр эди.

Жалолиддин уни таниди. Тожиддин иноқ. Султоннинг хазинадори.

Гиёҳ шарбатларидан ичирилганидан кейин, у бир оз тинчиб ўзига келди. Бўлган воқеани гапириб берди.

... Бистомда Султон сандиқлардан ўн тўрттасини ажратиб Тожиддин иноққа топширди ва буларни Ардахн қалъасига олиб боришни, қуш етолмайдиган қоялар оралигига яшириб қўйишни амр этди.

^{1,2} Бистом ва Ардахн — Эрондаги қалъалар.

Иноқ билардики, тўрт-беш подшоликнинг бойлигини жамлаганда ҳам бу сандиқлардаги сарватга етмас эди. Султон ўзининг ишончли аскарларидан беш юз кишини ажратиб, уларга икки садоқатли сардорини бош қилиб эл оёғи тинган маҳал пинҳона жўнатди.

Мана шу адирга етганларида қора ниқоб кийган суворийлар орқадан бостириб келишди-да, сардорларга шарт қўйишди. Ё яхшиликча сандиқларни берасан, ё жаҳаннамга жўнайсан.

Улар кўпчилик эди. Олишувда қўллари баланд келиб, сардорлару аскарларни ўлдиришди. Фақат Тожиддингина ўзини ўлганликка олиб, жарликка яширинди. Ниқобини юзидан олганида босқинчилар сардорини таниб қолди. Саҳобиддин саркарда.

Жалолиддин ўша заҳоти қотиллар кетига тушди.

... Карвон кўринди. Билдилар, Урганж тарафдан келар. Ҳоли не кечди экан Урганжнинг?!

Сарбон деди, Урганж хавф остиндадур. Самарқанду Бухородин сўнг, аждаҳо боши ул томон қарамиш. Авлиёи кабир Нажмиддин Кубро ҳазратлари элни сафарбарликка чорламишлар. Аммоки, ул ҳазратнинг ҳаёти ҳам қил устиндадур.

Ҳазратнинг сўзларини эслади Жалолиддин. Ҳифз-ул Ватан мин ал-имон – Ватан муҳофазаси имон белгисидур. Хоразмликларнинг дил-дилига жойланмиш бу. Аммо, ёғийнинг қўли баланд, лашкари бисёр. Урганж ҳоли, Нажмиддин Кубро ҳазратларининг аҳволи не кечгай?

Қаноти бўлсаю Урганж сори учса Жалолиддин, қалъага кўксини қалқон этса. Бироқ на илож, аввал тарқоқ қўшинни жамламоқ даркор, падари бузруквор кўнглидаги чўғни қоплаган кулларни шамолларга совурмоқ лозим. Ўзинг сабру қувват бер, Яратган эгам!

Карвон кетди ҳамки, Жалолиддин хаёлидан Урганж кўтарилмади, қалбини оғриқ тарк этмади. Алам билан олдинга от суриб кетди.

11

Орадан беш кун ўтгач, Тожиддин иноқ Жалолиддиннинг хос йигитлари ҳимоясида Нишопурга қайтиб келди. Уни безовта кутаётган Султонга сандиқлар яшириб қўйилганини айтиб, Ардахн ҳокимининг гувоҳлик тилхатини ҳам топширди.

Ана шундан сўнгина қопни очиб, Саҳобиддиннинг калласини кўрсатди. Султоннинг кўзлари чақчайди. Тожиддин иноқ воқеани бир бошдан гапириб берди ва сотқин саркардани Жалолиддин йўлда қувиб етгани, мағлуб этиб, бошини Нишопурга элтишни топширганини, сўнгра хазинани яширишга ўзи бош-қош бўлганини бир-бир сўйлади.

Сўзининг охирида Султонга Жалолиддиннинг мактубини топширди. Унда бундай дейилган эди.

«Қиблагоҳ!

Оғир кунда Сиз Балхни тарк айлагач, кўнглимизда пайдо бўлган хавотир бизни-да йўлга ундади ва изма-из юруб, аввалинда орқонгизга тушган мўғул черигин мағлуб этмоқликка, сўнгра эрса Сиз ишонган, аслида сотқинлик ботқоғига ботган саркардани қўлга туширмоқликқа муваффақ бўлганимизни ўз фарзандлиғ бурчимиз белгиси, деб билгайсиз.

Атрофингизни сотқинлар ўраб олгани ва Сиз, надарин бузруквор, оларга илтифот кўрсатаётганингиздин бисёр таажжубда ва озурда эканимни яшира олмасмен. Нечоғли қудратли бўлмасун, ҳеч бир шоҳ сотқинлик илдизин ёлғуз ўзи қирқа билмас, бул баҳамжисҳат адо этулатурғон ишдурким, они удда айламоққа ҳали фурсат ва имкон бўлғай деб билурмен.

Дағи айтурменки, азим Хуросон ҳамон Сизнинг измингизда эркан, они дорус-салтана тутуб, шул пойдор заминдин ёғий бошига ўлум тошларин ёғдурмоқлик – вайрон бўлгон салтанатни сақлаб қолмоқликнинг ва Оллоҳ йўл берса, тикламоқликнинг эмди бирдин-бир йўлидур. Они қўлдан чиқармоқлик – таназзул демоқликдур.

Сиз, ҳарб бобида тенгсиз ва шоҳаншоҳлиғ маснадида ўтмишда беназир бўлгон зоти мукаррамга сўз айтмоқлиғ биз, ҳақир фарзандга нечоғли номуносиб эрса-да, кўнглимиздоғин дағи бир бор билдирмоққа журъат айлағонимиз учун афв сўрағаймуз ва лозим топулгон дамда қанотингизга кирмоқликка шай бўлуб турғонимизни такрор ва такрор изҳор айлағаймиз!

Ўғлунгиз Жалолиддин».

Султон мутаассир бўлди. Ўғлининг журъат ва жасоратига тан берди, ишонган саркардаси ва унинг атрофидаги кимсаларнинг сотқинлигидан изтиробга тушди.

Вазир Қувомиддинни дарҳол ҳузурига чорлатди. Маълум бўлдики, тунда у қочиб кетмиш.

Ё Раб! Бул ёлғончи дунёда ростгўй ва содиқ аён борму, кимга ишонса бўлур, кимга?!

Ҳуши бошидан учди Султоннинг. Ичида гумон ва ҳадик илонлари бош кўтарди.

Жалолиддин мактубини ўқиётганида ўғлининг сўзлари тўғри ва чин эканлигини сезиб турган, кўнглида Хуросон қайтиш фикри ҳам уйғонган эди, аммо ёнидаги бирдан-бир маслаҳатгўйи вазирнинг қочиб кетганлиги, унинг саркарда билан олдиндан тил бириктирганлигига ишонч ҳосил қилгач, чорраҳада йўлни адаштирган одамдай довдираб қолди.

Боз устига, атрофини мўғуллар ўраб олаётгандай, ногаҳон қуршовга тушаётгандай сезаверди ўзини. Жалолиддин юборган ва ўз қатида қолган аскарлар билан яна йўлга чиқди.

У қаён юрмасин, нажот йўлини энди тополмаслигини сезар, ўзини ўзи боши берк кўчага киритиб қўйганини анлагани сайин кўз олди қоронғилашиб борарди.

12

Илол қалъаси.

Туркон хотун ўз хобхонасидан чиқиб, пешайвонга кўтарилди. Кўзларини пастга тикди. Қошлари чимирилиб, пешонаси тиришди. Бугун ҳам шу аҳвол. Минг-минг одамлар қўли қўлига тегмай девор ортида девор тиклаш билан машғул.

Олд ва орқа сўқмоқ худ чумоли йўли. Тоғ адоғидан то юқоригача — қалъа пойигача одамлар битта саф бўлиб тизилишган, мешлар, гиштлар, яна аллампалолар қўлдан-қўлга ўтади, елкадан-елкага, усталарга узлуксиз етиб келаверади.

Жонини жабборга бериб ишлаётган бу усталар мўғулларданми? Йўқ, албатта. Бари кеча босиб олинган қалъалар — Ўтрору Хўжанд, Самарқанду Бухородан. Ҳаммаси пода каби ҳайдаб келинган.

Юзини тескари бурди Туркон хотун. Кеча менинг хизматимда елиб-югурган одамлар бугун энди менга қафас қуришмоқда, деган хаёл ўтди кўнглидан. Қони қайнади.

13

Ҳар куни битта жойда, чўққи тепасида ўтиради бир тўп бургутлар. Улар ҳам пастга — гимирлаб ётган «чумолилар»-га тикилгани тикилган.

Қунишиб ўтирган бу «томошабинлар» ўлжа кўзга ташланганида ёхуд бирон хавф-хатар туғилганидагина бургутга айланишади, қанотларига куч ва шиддат инади. (Худойим қамалдан чиқиш йўлини ўзинг кўрсат!)

14

Туркон хотуннинг хаёли ўғлига кетди.

У ҳам қанотларига шиддат инган бургутмасмиди? Ёвларга бало-қазодай ташланмасмиди, чанг солмасмиди? У нечун синди?

Султонни шу кўйга солган ўз туққан онаси, деган гап-сўзлар тарқагани маълум. Лекин, дунёда ўз боласига ёмонликни раво кўргувчи аёл бормикин. Мабодо, топилиб қолгудай бўлса, ул бахтишўр аёлни одам қаторига қўшиб бўлмаймикин!

Тўғри, она-бола ўртасида ихтилофлар йўқ эмасди. Айниқса, Султон ҳеч ким жиловлай олмаган қорахитойларни енгиб, узоқ-яқин кўп ҳудудларни салтанатга қўшиб олгач, манманлик пайдо қилгач, бу ихтилофлар кескин тус олди, оғизга тушди.

Қорахитойларни Султон бир ўзи таслим қилгани йўқ, ахир. Савашларда жон олиб, жон берганлар, ёвга қирон солганлар қипчоқ чериклари эди, уларнинг бошида эса Туркон хотуннинг қариндош-уруғлари — қипчоқ сардорлари турганди. Ана шуларнинг қўли билан аждаҳо бўғилганди.

Султон бўлса уларнинг бу қаҳрамонлигини баҳолагани йўқ. Низо уруғлари ана шундан озиқланиб, томир отиб, говлаб кетди. Туркон хотун ўғлининг ёнини олишга сўз тополмай қолди. Шуниси ҳам борки, у қавми шаънини ўз шаъни деб биларди. (Парвардигоро, гуноҳларимизни мағфират айла,осий бандаларингни афв эт!)

15

Қоядаги бургутлардан бири шиддат билан ўзини пастга отди.

Туркон хотун адирга боқиб бир кийик боласи аллақайдан ўлим домига келиб қолганини кўрди. Кийикча ўз усти-

да пайдо бўлган ажал шарпасини сезмас, ҳамон бемалол ўглаб-ўйноқлаб юарди.

Туркон хотун беихтиёр суюкли неварасини ўйлади, бургут гўё кийик боласигамас, етти яшар шаҳзодага чанг солаётгандай хавотирланиб ўзини ичкари урди.

16

Бойимхон Комаҳишоҳга эртак айтмоқда эди.

... Она кийик сайёд илгига тушди, эрса айди. Аё, сайёд, маним болаларим бордур, олар оч-наҳордурлар, рухсат айла, мен бориб болаларимни эмизай-да, тагин олдингга қайтай.

Сайёд айди. Магар сени қўйиб юборсам, асло қайтиб келмассан, ҳозир сени бўғизлагаймен.

Она кийикнинг кўзларидан ёшлар тирқиради. У яна сайёдга илтижо қилди. Болаларимга раҳм қил, сайёд...

Туркон эртакни бўлмайд деб, орқасига қайтди. Аммо, қал-бидаги гулгула пасайгани йўқ.

17

Комаҳишоҳ Туркон хотунга суюкли неvara бўлиш ба-робарида ўзи ёқтирган қариндошидан туғилган арзанда. У дунёга келган куни онаси оламдан ўтди. Туркон хотун уни ўзига олди. У чиройли бола бўлиб етишди.

Бошқа ўғил неваралари балоғатга етиб, ҳокиму ҳукамо бўлиб кетишгач, хусусан, қайсар неvara Жалолиддин «ўзбилармон» чиққач, эртага тожу тахт вориси бўлур, деб мана шу Комаҳишоҳга умид боғлаган эди

Аммо унинг бошини-да кунда кутяпти. Кундага боши қўйилгувчи арзандалар бу ерда оз эмас. Султоннинг балоғатга етган тўрт қизи, ёш-ёш хотинлари, жажжи болажонлари, қариндош-уруғлари, ҳарамии шу ерда. Қамал аталмиш қафас ичида, зиндон ичида.

Бир илож топмоқ даркор, йўл қидирмоқ лозим.

18

Туркон хотун аллақачон вазири Носириддинни ҳисобдан чиқариб қўйган, унга бормисан, йўқмисан, демасди.

Вазирнинг аввал ҳам шаробга ва аёлларга ўчлиги маълум эди. Аммо бу нарса ишига халақит бермас, аксинча, унга раббат бўлаётгандай эди.

Урганжни тарк айлаб, йўлга чиқишдию ундаги бу майлар кучайиб, ошкор тус олди. Туркон хотун икки-уч марта унга танбеҳ берди, нафи бўлмади. Баҳридан ўтай ҳам деди, лекин бу ерда сиёсат ишларини биладиган ундан бошқа одам йўқлиги тўхтатди.

Бошқа бир ҳолат ҳам бунга йўл бермади. У ҳам бўлса Носириддиннинг қипчоқ беклари орасида алоҳида нуфузга эга эканлиги эди. Унинг боболари, отаси ҳам қипчоқ улуғларидан бўлган. Хоразмшоҳлар улар билан ҳисоблашиб келишган. Туркон хотун Носириддинни ўзига вазир қилиб олганида шуларни ҳам назарда тутган. Ҳозир ҳам буни эътибордан қочирмайди. Шундан бўлса керак, бугун уни маслаҳатга чақиртирди.

У хонага кириши билан шароб ҳиди анқиди. Кўзлари қизарган, юзлари бўғриққан, гўё у қамалда эмасу бирон базми жамшиддан келаётгандай «ширин» ҳолатда эди.

Туркон хотуннинг кўнгли айнаиди. Бир сўз демай вазирни орқасига қайтарди.

19

Носириддин дунёдан қўл силкиган эди. Қамалдан қутулиб чиқолмаслигини яхши билар, ўчини шаробдан ва ҳозир қаршисида очилиб ўлтирган канизакдан оларди.

Вазир шу дамнинг ўзида уни қўйнига солмоқчи бўлди-ю, аммо шаробга обдан тўйиб олиш майли ундан устун чиқди.

– Қуй, – деда канизакка.

– Дағими? – кулимсиради канизак.

– Ҳа, дағи, – чўрт кесди вазир.

У қуйди.

– Ўзунгга ҳам қуй. Тўлдириб қуй.

Канизак андоқ қилди.

Ичдилар.

Канизак ҳам кайф бўлди. Бироқ ақли-шуури тиниқ эди.

– Буёғи не бўлур, вазири аъзам, – аъзам сўзига кинояли урғу берди канизак. – Ишимиз эмди ўлмоқликми?

– Э, бир бошга бир ўлум, – қўлини силтади вазир, – бир кун бўлса-да, яйраб қол. Суз дағи...

Канизак бошқа сўз демади. Қадаҳларни уст-устига тўлдирди. Ўлим олдидан яйраб қолиш туйғуси унинг ҳам борлигини қамраб ола бошлаган эди.

20

Бир тўп хотин олатасир келмоқда эди. Қўлларида тош, кўзларида ғазаб. Тилларида қарғиш. “Илоё, Туркон хотуннинг сочлари кесилсун. Илоё, Туркон хотуннинг кўзлари кўр, оёқлари шал бўлсин».

Иккинчи тўп хотинлар эса қасрга тўпиниб¹, дағдаға қилар эди: «Қалъадан биз ўзимиз чиқазиб ташлаймиз Туркон хотунни. Туркон хотунни мўғулларга биз ўзимиз топширгаймиз. Қани, чиқ бу ёққа, эй, шумқадам. Сен боис ёмғирсиз-сувсиз қолдук, сен боис балоларга гирифтор бўлдук. Ўлум сенга, ўлум, ўлум».

Эшик оғаси, навкарлар исёнчиларни қайтармоқчи бўлишар, ammo кучлари етмас, устларига ёғилаётган тошлардан ўзларини паналашга мажбур бўлишар эди.

Тоқати тоқ бўлган Туркон хотун соқчиларга буюрди. Ўққа тутинг каззобларни.

Мерганлар ёйларини қўлга олдилар. Пўписа учун тепага ўқ узишди. Борлиқни дод-фарёд тутди. Оломон оёққа қалқди. Исёнчилар ҳалқаси қасрни тўрт томондан ўраб ола бошлади.

Улар талаб қўйдилар. Ё қалъани тарк этсун, ё ўзимиз жаҳаннамга жўнатгаймиз. Иккидин бирини танла!

Туркон хотун фурсат сўрашга мажбур бўлди. Лекин хотинлар ўринларидан жилмадилар. То Туркон хотун қалъадан чиқиб кетмагунича қарғиш тошлари бошига дўл бўлиб ёғилажак, дедилар.

21

Баногоҳ қасрдан вазир чиқдию дарвоза тақа-тақ бекилди. У елкасига юпқа тўнини ташлаб олганча аёллар сари аста-аста кела бошлади.

Унинг кайфи ҳали тарқамаган эди. Шовқинга чидолмай дарвозани соқчиларга ўзича очтириб, “бевош” аёлларни тинчитишни ўйлабми ёки бошқа бир мақсаддами, майдонга чиқди.

¹ Тўпиниш – ўдағайлаш.

Шовқин пасайди. Бул зот ким ва не демоқ истар? Аёлларни шу қизиқтираётган эди. Кўп куттирмай бунга Носириддин ўзи жавоб берди.

– Менким, Носириддин... Туркон хотуннинг вазири бўлурмен. Ниятим сиз ила очиқчасига гаплашмоқ эрур.

Шовқин яна кўтарилди. «Ишонмасмуз, сен вазир эр-массен», деган овозлар эшитилди.

– Онт ичурменким, вазирмен, – овозини кўтарди Носириддин, – мен сизлар ила иттифоқ тузгони келганмен.

– Сен вазир эрмас, масхарабозсен, – қичқирди бир аёл.

– Бизни лақиллатиб бўпсан, лўттибоз, – қичқирди бошқа бир аёл.

– Ёлгон сўзлар эрсам, Каломуллоҳ урсун!

Аёллар тинчигандай бўлди. Вазир давом этди:

– Қарғиш ила иш битмас. Бизни ёғий олур эрса, сизларни-да омон қўймас. Бор-будингизни шилиб, жонингизни суғуриб олур, қалъага ўт қўйиб юборур.

– Ёлгон, – қичқирди йўгон овозли аёл. – Мўғулнинг биз ила иши бўлмагай. Оларға Туркон хотун ва онинг хазинаси керакдур.

– Сўзунг чин, аввало ёғийга Туркон хотун ва хазина даркордур, биз хазинани онга бергаймиз, – деб юборди кайф устида вазир.

– Қачон? – қичқирди яна йўгон овозли аёл.

– Сенлар қарғишни бас қилгон ва тарқаган маҳал, – деди вазир ўйламай-нетмай.

Хотинлар ўртасида ўзаро олаговур, тортишув бошланди. Охири улар вазир сўзига рози бўлдилар. Аста-секин тарқай бошлашди.

Вазир қасрга мамнун қайтиб, хужрасига кирди-да, қалаҳни ол шаробга тўлдириб, ютоқди ичди, ичди ютоқди.

22

Вазирнинг ўзбошимчалиги ва оғзи ёпилмаётган исёнчиларга берган осмоний ваъдаларидан огоҳ бўлгач, Туркон хотун жазавага тушди.

– Бул шунчаки маст-аластлик эрмас, бул – телбалик.

– Бир қошиқ қонимдин ўтинг, – деди вазир, – яхшилик йўлинда гоҳ-гоҳ ёлгон ҳам иш берур...

Беғараз сўзлар таъсирида бўлса керак, Туркон хотун шаштидан тушди. «Бир-икки кун бўлса-да, ҳарна кулоқ тинчир. Сўнг, Худо пошшо...»

23

Тун дегани бул қадар узун бўлар, деб Туркон хотун ҳеч ўйламаганди. Гўё ер ўз ўқига қапишиб қолган, гўё қуёш соати юришдан тўхтаган. Худди тун ўз ўрнини бундан кейин кунга бўшашиб бермайдигандай, ҳаёт фақат тундан иборат бўладигандай.

Ҳар тугул қарғишчиларнинг жағи тинди. (Вазирнинг вадалари ёлғонлигини билишгач, бош кўтаришлари ҳам бор.) Кундузги талвасалардан кейин қасрдагилар тўғри келган жойга ўзларини таппа-таппа ташлашган. Донг қотиб ухляшяпти.

Бир Туркон хотун бедор. У ҳам ухламоқчи, лекин киприклари илинмайди. Ичини ит тирнайди. Аллақандай қуртлар кўнглини кемиргани кемирган.

Уф тортиб ўрнидан туради. Липиллаётган шамнинг илкис нурида у ёқдан-бу ёққа боради келади, боради келади. Юриш жонига тегиб, яна ўзини катга ташлайди. Шифтга тикилиб ётаверади.

Бора-бора шифт ғира-шира кўзгуга айланади. Унда ўғли Алоуддин Хоразмшоҳ пайдо бўлади. Озиб-тўзган, тик қадди ёй бўлган. Кимсасиз оролда, зимзиё тун қаъридан туриб ўх тортади, ичидан чиққан дуд фалак тоқига чирмашади.

24

Абискин ороли¹...

Султон чўзилиб ётар. Шам ғира-шира уни ёритиб турар. Юзи сарғайган. Бурни аввалгисидан бир оз чўзилгандай. Соқоли худди қурум босганга ўхшар. Учи кўксига тегиниб турар. Кўллари озгин. Оёқлари шалпайган. Уйғоқ эса-да, кўзлари юмук.

Ёнида чўнқайиб ўлтирган Шаҳобиддин устоздор² аҳён-аҳён (зарур бўлмаса-да) уни елпиб кўяр.

— Бир оз ором ол, мен анча тузукмен, — деди кўзларини очмай Султон.

¹ Абискин — Ҳазор денгизи (Каспий) га яқин орол.

² Устоздор — сарой емакхонаси ва ҳарам назоратчиси.

– Ётган ила уйқу келгайми, онҳазрат, – бошини эгиб ўлтирганча овоз берди Шаҳобиддин.

Бир оздан кейин Султон аста деди:

– Уйқу бизга эмди тупроқ остидадур.

– Иншооллоҳ, оёққа туриб кетгайсиз, – ўзича кўнгил берган бўлди устоздор.

Султон оғир сўлиш олди ва деди:

– Оёққа турмоқ... бир оёғи гўрда турган одам эрсам...

Сукутдан сўнг сўради:

– Абискин келгонимизга неча кун бўлмиш?

– Ўн кун, онҳазрат.

– Ўн кун... гўёки бир йилдай туюлғой. Ўйлар эрдим-ки, кимсасиз оролға етсам, осойиш топгаймен. Қайда осойиш. Жисми жонимни оғриқ ўртар. Дилимни эрса армону алам.

Гап тугади. Шаҳобиддин Султон энди уйқуга кетар деб халал бермаслик учун қимир этмай ўлтирди. Султоннинг эса юмуқ кўзларига уйқу бегона. У ўз жигарларини ўйлар, ўйлагани сайин юрагидан қон томчилар эди. Оларнинг ҳоли не кечди экан?

25

Тўртинчи ойдирки, Илолга ёмғир ёғмайди. Тўртинчи ойдирки, Туркон хотунлар бошига қарғиш тошлари ёғилади.

26

Илолга иккинчи девор қурилиб, барча йўллар тақа-тақ беркитилгач, Жаба нўён қалъани ваҳима тўрларига ўраб ташлади.

Гоҳ ярим тунда, гоҳи тонг саҳарлаб саваш даракчиси – ноғораларни гум-гум чалдиради, қалъага дафъатан ёйдан хатлар оттириб, дағдағалар қилади. Даштдан бўриларни ҳайлаб келиб, дарвоза олдида увлатади.

Минглаган отлар кишнайди, юзлаган итлар вовуллайди, қаратқи¹ – девлар беҳисоб машғалалар ёруғида оғзидан ўтлар сочади, қаратқи-аждаҳолар вишиллайди.

Буларнинг барчасини Туркон хотун тепадан кузатиб туради, кўргани, эшитгани сайин кўнглини ваҳм босади. Қарғишчи хотинлар нидоси бунга қўшилиб, қулоғига қўрғошин бўлиб қуюлади.

¹ Қаратқи – ясама қўриқчи.

Пастда туриб бўлса-да, Жабанинг кўнгли Туркон хотунни ўраб олган ваҳм илонларини кўриб туради.

Сабри тугади, деб ўйлайди Жаба, эрта-индин буткул синади, таслим бўлмай қайга боради, деган ишонч билан янги-янги ҳийлаларни ўйлаб топиб ишга солаверади.

27

Бувижонидан нон сўради Комаҳишоҳ.

Нон соб бўлган эди.

Бувижонидан сув сўради Комаҳишоҳ.

Сув ҳам соб бўлган эди.

Бир неча кундан бери бошқалар емай-ичмай нон-сувни Комаҳишоҳга оз-оздан бериб келишаётган эди, бугун шугина ҳам тугади.

Сандиқ-сандиқ олтин-кумуш, жавоҳир бор, аммо нону сув йўқ.

Кўчалардаги гадолардан бир бурда нон сўраб олиб келишни амр этди Худованди жаҳон.

Мулозимлар жавоб беришди: «Бойлар очликдан қуруқ устихон бўлиб қолмишлар».

Худованди жаҳон айтди: «Ҳар кўчага бир ҳовучдан олтин соч. Ҳар ҳовучига бир бурда нону бир қултум сув сўра».

Сочдилар. Биров қиё боққани йўқ. Итлар, мушуклар босқилаб юрдилар, холос.

Эрса Худованди жаҳон айтди: «Таслим бўлғоймиз».

Шундан бошқа йўл йўқлигини ҳамма биларди. Бу мудҳиш кунни Султоннинг хотинларию қизлари, канизақлару хизматкорлар, сардорлару навкарлар титраниб-титраниб кутишмоқда эди. Чингизнинг ёвузлигини бари эшитган, унинг қўлига тушмоқ жаҳаннамга тушмоқ билан баробарлигини ҳамма билар, аммо на чора, бунга анчадан бери тайёр эдилар.

Вазир ҳамон кайф эди. У сўради: «Ҳазина не бўлур?»

Туркон хотун деди: «Ҳазина эмди бизим эмасдур. Они не қилмоқ бўлса, пастда пойлаб ётган ит қилур».

Бойимхон юрак ютиб сўради: «Жалолиддин куч-қудратга тўлмиш, ёғийнинг додин бераётган эрмиш, ондин, набирангиздин мадад сўралса бўлмасми эрди?» Туркон хотун титранди. «Бўлмас эрди. Жалолиддинга, онинг онаси Ойчечакка ялинганимдин, Чингизга қул бўлғоним афзалдур».

Бойимхон тилини тишлади. Хонсултон бегим қон йиғлади.
Дилда қон, кўзда ёш билан пастга йўналдилар.

Ногаҳон ўз ораларидан бир қаҳқаҳа отилди. Кўрдилар,
вазир Носириддин.

Ундан сўрдилар: «Аё, вазир, йиғламоқ ўрнига недин ку-
лар сен?» Ул деди: «Тақдирнинг ўйинидин кулгаймен, Сул-
тон ақлини еб қўйғонидин кулгаймен, Туркон хотуннинг
бошга бало бўлғонидин кулгаймен. Хо-хо-хоо-о!»

Вазир кула-кула ўз кўксига пичоқ урди.

Туркон хотун ҳеч нима бўлмагандек, пастга туша берди.
Қон қусганлар орқасидан эргашаберди.

Юзларига қарғишлар ёғилди.

Изларидан қарғишлар ёғилди.

Қалъа дарвозасига етмаслариданоқ осмонни булут қоп-
лади. Дарвозадан чиқиб ёғийга таслим бўлишлари ҳамоно
шаррос ёмғир қуябошлади. Чанқаб, мадори қуриб кўча-
қўйларда узала ётган одамлар оғизларини ёмғирга очдилар.
Ҳовузлар сувга тўлди.

Ҳавзалар сувга тўлди.

Чорбоғлар, боғларга ҳаёт кириб келди.

28

Оиласи Чингиз қўлига тушгани ҳақидаги хабар Султон
қулоғига етди ҳамки, тўшақда бир сапчиб тушди. Ичида
бир нима узилди.

29

Падари бузруквори чорлатганини эшитган асно Жало-
лиддин отини Абискин сари елдириди.

Келиб кўрдикки, падари сўнгги нафасда ётар. Унинг
пойида изтироб ила тиз чўкди.

Ота тили калимага келди:

– Ўғлум! Шукурким, дийдорлашмоқ насиб айлади. Айтар
сўзум ўзум ила кетгай деб кўрқар эрдим. Зорларим Оллоҳга етиб-
дур. Эмди эшиттил. Бошимизга бундоғ кунлар тушмагай эрди.
Мен адашдим. Сенга изн бермаганимдин кўп озурламен.

Мени бошдин адаштурғон Чингиз элчиси Маҳмуд Яла-
вочдир.

Мен онга дедим. Сен хоразмликсан. Бизга ғайирлик қил-
массан. Айтғил, Чингиз қўшинларининг сони қанчадур?

Ул дедиким, сенинг қўшининг олдида они қўшин деб
ҳам бўлмас. Худди отлиқ лашкарлар қошидаги чавандозлар
янглиғдур. Ёхуд тун қоронғулигидаги тутунга ўхшайдур.

Мен онга ишондим. Ҳар қалъа ёғий ила ўзи олишсун
деганим ондиндур.

... Эмди сенга Инолхон ҳақинда икки оғиз гап айттайин.

Сен ўйлайсанки, Ўтрорга келган савдогарларни ўлдир, деб
Инолхонга мен изн бердим. Йўқ. Мен онга савдогарларни
ўлдир демадим. Ул ўлдирди. Нафс балосидин андоғ қилибдур.

Уруш бошламоққа Чингизга шул кифоят эрди.

Билурсен, Инолхон улуг энанг Туркон хотунга қарин-
дош бўладур. Они-да бошдин чалғитиб келадур.

Қипчоқнинг ёмонидин яхшиси кўпдур. Ёмонининг ёмо-
ни Инолхон бўлди.

... Ўтрор қўлдин кетгоч, ногаҳон илгимга бир хат тушгон
эрди. Сарой аҳли Чингиз хизматиға ўтмоқликка аҳд айлаб имзо
чекмишлар. Ишонгон тоғларим-а. Ақлу ҳуш бошимдин учди.
Зудлик ила доруссалтанани тарк айлағоним шундандур.

Эмди билсам... Чингиз ҳийласи эркон бу, малъун ибн
Ҳожиб макри эркон бу.

Буни айтмоқликдин мақсудим — сотқинлардин эҳтиёт
бўлғойсен. Бир кун келуб, иншооллоҳ, ибн Ҳожиблар ва
бошқа хоинларнинг додин бергайсен.

Ўғлум!

Билғилким, мен Чингиздин кўрқиб қочгон эрмасмен.
Йўқ, дағи йўқ. Ўғлумдин кўрқмаслиғимни эл билур. Сен-да
билурсен. Аммо... Мен-да бир бандамен. Ҳеч қачон бўлмо-
гон ҳол... Руҳим фаромуш ўлуб довдираб қолгонмен. Ўзум-
ни қўлга олмоқлигим учун фурсат даркор эрди.

Мен ердин, дарёдин, тоғдин, осмондин руҳимга мадал
истаб, бир жойда қўним топа билмадим. Бор-йўғумдин мо-
суво бўлдим. Эмди, мана... Сўнгги манзил-маконим мана
шул орол. Водариг!

Кўп ўйлағонмен. Руҳимни синдирғон, дилимдаги ўтга
сув сепган недур? Билдимки, ул — қарғишдур... Ноҳақ ўлду-
рилганлар, тепамда тинмай чарх ураётган руҳлар қарғиши.
Хусусан, аллома Мажлиддин Бағдодийни дарёға чўктирғо-
ним, ҳазрат Нажмиддин Кубро дилин оғритғоним... Эвоҳ!

Билъакс, Чингизнинг доғулиги менга ҳеч эрди...

Ўғлум!

Бул аждаҳо ила – Чингиз ила олиш. Олиш!

Ул кўрсинки, менда ҳам ўғул бордур.

Хоразмшоҳ ўлғони ила ўғли ўлмагондур. Йиқилгон салтанатни ўғли тиклағойдур. Пойдор айлағайдур.

Ўғлум!

Эмди, ма, ол, шоҳлик камарин белиннга бойла.

Эмди сен ўрнимга ўринсен,

Эмди сен шоҳсен, Хоразмшоҳсен!

30

Ўғул сўз айтмоқ бўлди, аммо шам ўчган эди, падари бузрукворининг умр шами!!!

31

Тонгга яқин турган шамол кундузи кучайди. Дарахтларнинг шоҳларини қайирди. Тўзонларни чархпалак қилди.

Икки тўронғи орасида гўр қазнётганларнинг ҳам дамини қайтарди.

Белкурак, кетмон йўқ эди.

Тожиддин иноқ ила Шаҳобиддин устоздор тупроқни кўз ёшларида ивитиб-ивитиб тирноқлари билан қазидилар.

Кафан йўқ эди.

Бир парча сурп ҳам топа билмадилар. Яхши-ёмон кунларда бирга бўлганлар кўйлаklarини йиртиб-йиртиб кафан қилган бўлдилар.

Қатл этилган, қувғинликда, сарсон-саргардонликда ҳаётдан кўз юмган шоҳлар бўлган, кўп бўлган. Аммо Алоуддин Хоразмшоҳдай кафансиз кўмилган тождор борми!

Дунёнинг қарийб ярмини сўраган шоҳаншоҳ, не-не подшоҳларни изнига солган, ўзини Искандари соний деб эълон этган фотиҳ икки тўронғи орасида чуқур топди.

Жалолиддин гўр адоғида чўккалаб, увлаётган шамолга беткай ўлтирди. Юз-кўзларига шамол игналар санчди. Бошига чанг-тўзон сочди. Қум аралаш шағал ва тош зарраларини кўксига урди.

Шамол ўкиригига монанд юрагида бир нидо пайдо бўлди. Бир наъра қалбининг туб-тубидан отилиб келди. Борлиги наърага айланди.

Унга тенг келадиган куч энди оламда йўқдай эди.

УЧИНЧИ БОБ

1

У бозорда, аини гуж жойда ваъз айтаётган эди.

Ваъзни у менким, пайғамбар Абдул Маҳак деб бошлаган, халойиқ бундан жунбишга келиб, ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай турар, аммо соқоли бир тутаму сочи ўн тутам, оппоқ қалин қошли бу “осмондан тушган одам”дан кўз узолмасди, сўзларининг биттасини ҳам ерга туширмай қопчиб олишга интиларди.

– Худонинг элчисиман, – дерди у. – Одамзодни ҳалокатдан қутқазिश учун юборилганман. Бузуқларни тузуқ йўлга киритиш учун келганман.

Мен пайғамбарман, пайғамбарман...

2

Миш-миш бирпасда Чингизхон қароргоҳига – Талақонга¹ етди. Хоқон амр этди. “Пайғамбар”ни оёғини ерга тегизмай пешин чоғидаёқ ўрдуга олиб келишди.

Мана, энди «пайғамбар» хоқон қаршисида, уни менсимай ғоз турибди.

Чингизхон қисик кўзларини унга қалади. Нигоҳи уни бошдан-оёқ сирпаб чиқди.

Боққани сайин ҳайрати оша борди. Қаршисида гўё ўз акаси Бектар турарди. Бўй-басти, ўзини тутиши, ҳатто одамга синчков боқиши ҳам айнан Бектарнинг ўзи-я. Сочининг ўсиқлиги ва қошларининг қалинлиги-чи. Онаси Ойўландан эшитгани бор. Уларнинг авлодида битта катта боболарининг қошлари шундай қалин бўлган. Сочи ҳамиша елкаларини қоплаб юраркан. Бошқаларининг қошлари ингичка. (Чингизнинг қоши эса борми-йўқми, билинмайди.)

¹ Талақон – ҳозирги Афғонистонда.

Бектар худди мана шу одамдай виқорли эди. Бугун борлигидан гўё нур ёғилиб турарди. Ақли ўткир, ўзи мард эди. Унинг ёнида Темучин¹ кўримсиз ўспиринга ўхшаб қоларди. Шу сабаб ундан йироқроқ юришга ҳаракат қиларди. Уни кўргани кўзи йўқ эди.

Бектарни улус бошлиғи этиб тайинлашмоқчи бўлишганини эшитгач, Темучин ўзини қўйишга жой тополмай қолган, уни пинҳона ўлдириш режасини тузган, қулай фурсат этиши ҳамано унинг кўксига пичоқ урган, онаси билиб қолиб, «итдан тарқаган ўғил»ни ер уриб қарғаган, ўшанда бир лаҳза кўнглини титроқ босган, лекин тез ўтиб кетган эди. (Шундан бери гоҳ-гоҳ онасининг қарғиши қулоғига чалингандай бўладию юраги титраниб кетади.) Шу тариқа акасининг ўрнига уни улус бошлиғи этиб сайлашган, ўсиш пиллапояси ўшал дилхунликдан бошланган эди.

Бу воқеани Чингизхон кўнги тубига кўмиб ташлаган эди, ammo пайғамбарман деган бул одам кириб келдию ўти янгиланди. Лекин у ичидагини ичида тутишга одатлангани сабаб, мутаассирлиги энг синчков кўзлардан ҳам пинҳон қолди.

3

Хоқон Қутку нўёнга деди:

— Аввалинда нон-туз буларда, кейин сўз. Олдин қорнини тўйғаз.

Қутку уни олиб чиқмоқчи эди, хоқон тўхтатди. Шул ерда, олдимда овқатлансин.

Дарҳол тахтнинг рўбарўсига дастурхон ёзилди. Абдул Маҳак пардай енгил кўрпачага чўккалади. Бисмиллоҳ, деб тансиқ ноз-неъматларни бир-бир тушира кетди.

Ўнгда шахзодалар, улар қабатида шаман Яланғоч бобо, сўлда нўёнлар, тўрда олтин тахтида Чингизхон.

Тиқ этган товуш йўқ. Ҳамманинг кўзи «пайғамбар»да, у эса мазали таомларни кўрдим демай шап-шап туширяпти. Хоқон борми-йўқми ҳам демайди.

4

Чингизхоннинг кўзи ғалати меҳмонда, миясида эса ўй-фикрлари чарх урарди.

¹ Темучин — Чингизхон.

Бу ўзи ким? Ҳақиқатан ҳам янги пайғамбарми? Ундоқ бўлмоғи мушкул. Ислонда айтилган: Муҳаммад сўнгги пайғамбар. Ундан кейин ер юзида пайғамбар туғилмаган. Агар бу, ўзини Абдул Маҳак деб атаган кимса, пайғамбар бўлмаса, унда не тоифаландир? Жодугарми ё жосус, таваккалчими ё тенгак? Менинг ҳузуримда ўзини беписанд тутишга қандоқ ботинди?

Таажжуб, кўп қизиқ...

5

Абдул Маҳакнинг қўл-оғзи овқатдан бўшамас эди. Таомнинг бир хилини бўшатиб, иккинчисига, ширинидан аччиғига, ундан шўртагига ўтар, шарбат тўла пиёлаларни устустига бўшатиб борарди.

Бир вақт келиб, ниҳоят, у дастурхондан бош кўтарди, тишларини кавлаб босим кекирди-да:

– Қорним тўйиб бир овқатландим, Худога шукр, – деди ва керишиб хомуза тортди.

Тағинда таажжуби ошди Чингизхоннинг. Унга деди:

– Не, қорнинг тўйиб овқат емасмусен?

Абдул Маҳак жилмайди. Сўнг кулгу бутун юзини қоплади. Кейин қаҳқаҳа отди-да, Чингизхонга қараб:

– Э, хоқон, хоқон, – деди, – қорним тўйиб овқат ер эсам, пайғамбарликни даъво қилармидим...

6

Чингизхон кулиб юборди. Шаҳзодалар, аъёнларга ўтди кулгу. Ҳеч қачон тишининг оқини кўрсатмайдиган Яланғоч бобо ҳам кулди. Хи-хи-хи-кики...

Чингизхон ажабланиб унга деди:

– Ғалати кулурсен, нединдир бу, шаман?

– Қизиқ-да, буюк хоқон, кўп қизиқ, – деди шаман кулгусини йиғиштириб. – Оч ва гадо бир кимса... улусни лақиллатгани етмагандай, бул жойда, олий ўрдуда товламачилик қилса-я, шунга журъат айласа-я?!

Юз-кўзлардаги жилмайиш ўрнини ғазаб эгаллади. Бундагилар Яланғоч бобони салкам худо деб билишар, унинг сўзларидан сўнг хоқон товламачи чолни ўлимга маҳкум этади, деб ўйлашарди.

Лекин ундай бўлгани йўқ. Чингизхон осойишталик билан Абдул Маҳакка деди:

- Фақат қорнинг учун даъво қилганмусен пайгамбарликни?
- Фақат шунинг учун десам ёлғон бўлур.
- Хўш, ниятинг не эрур?
- Сени кўрмоқлик эрди ниятим.
- Нечун кўрмоқ истадинг мени?
- Эртаги кунингни сенга башорат айламоқлик учун...

Ғазабга минди хоқон:

- Эртамини ўзум билурмен.

Шундай дейишга дедию сўнг кўнглида қизиқиш пайдо бўлди. Ҳовуридан тушиб деди:

- Айт, башоратингни.

7

Ғадо подшоҳга дебдур:

– Аё, султон, тагингдаги тахтинг, бошингдаги тожинг етмасму, недин урушга рағбат этурсен?

Эрса подшоҳ деди:

– Шуни-да билмасмусен, ғадо, кўшни подшоликни тобе айлаб, онга-да ўзум подшоҳ бўлмоқ истармен.

Ғадо дағи савол берибдур:

– Икки салтанат подшоҳи бўлур эсанг, қилични қинга солғаймусен?

– Йўқ, икки салтанат подшоҳлиги етмас, учинчи мамлакатни ғорат этгаймен.

Ғадо ўйлашиб қолибдур ва ўзича дебдур: «Уч салтанат подшоҳлиги...» Сўнг ўйини тилига чиқазибдур:

– Уч салтанат подшоҳи бўлдунг эрса, кейин ким бўлмоқ истаюрсен?

– Тўрт салтанат подшоҳи бўлгаймен.

– Кейин ким бўлгайсен?

– Дунёнинг ярмига подшоҳ бўлгаймен.

– Кейин ким бўлгайсен?

– Бутун дунё подшоҳи бўлгаймен.

– Кейин-чи, ким бўлгайсен, кейин?

Кейин... «бутун дунё подшоҳи» ўйлаб қарар эрса, ер юзида ул олмаган юрт, ул эгалламаган мартаба қолмабдур. Шундин ул дебдур:

– Кейин... ҳеч ким бўлурмен, гадо, ҳеч ким.

Гадо қаҳ-қаҳ кулибдур ва дебдур:

– Ҳеч ким дегин-а. Сен ҳеч ким бўлмоқлик учун қанча қон тўкурсен, қисқа умрингда дунёнинг бор машаққатин чекурсен. Мен эрсам, кўриб турғонингдек, ҳозирнинг ўзунда ҳеч киммен...

8

«Пайғамбар» Чингизхонга ҳеч ким бўлишликни башорат айлагач, мажлис аҳли танг қотди. Пашша учса билин-гудек эди.

Гердайган бу тентакнинг ҳозироқ боши кетмоқлигига ҳеч кимда гумон йўқ эди.

Чингизхоннинг тилига жаллод деган сўз бир келиб қайтди. Ҳали Абдул Маҳак гапираётганида хоқон хаёлидан Бектар кетмаган, гўё акасининг руҳи мана шул одам шаклида кўзига кўрингандек бўлган эди. Ҳозир унинг тилига келган ҳукми қайтарган нарса ҳам аслида шу, ўзи ўлдирган акасининг руҳини такрор қақшатишдан ҳайиқиш туйғуси эди.

Хоқон деди:

– Танти экансен... Бошинг кетмоғидин кўрқмас экансен. Бундин буён сен менинг қатимда бўлгайсен ва кимману эрта дағи ким бўлгаймен, ўз кўзинг ила кўргайсен. Сенга ва сенга ўхшаганларга буни ўзум кўрсатгаймен. Кўрсатиб қўйгаймен.

Аҳли мажлис жонланди. Кимлар таажжубда эди, кимлар ҳайратда. Чингизхон сўзида давом этди:

– Аммоки, бир гадо айтгон ҳикмат башоратгўйликдин далолат бермас. Эрта не ҳол рўй берур, шуни айт. Гар айтмас эсанг, бошингни олурмен.

Бир оғзида ўт бул хоқоннинг, бир оғзида сув, ўйлади Абдул Маҳак ва кўзини шаҳзодалар томон тикди. Тахмин қилишича, улар Чингизнинг ўғиллари Жўжи, Чигатой, Ўктой ва Тўлухон. Тўлухоннинг ёнида хушбичим бир йигитча. Абдул Маҳакнинг кўзлари шу йигитчада тўхтади. Унга тикилиб туриб хоқонга деди:

– Сен эртан юриш бошлагайсен, кўб мушкул юриш... Шул савашга суюкли набирангни-да жўнатмоқни ўйлабсен. Ўйингдин қайт, хоқон, ўйингдин қайт...

Хоқон таажжуб қилди. Юриш бошлашни, Парвонга¹ – Жалолиддин устига катта қўшин юборишга жаҳд қилгани рост. Бул юришга Қутқу нўён ёнида ўз набираси Пураҳонни жўнатишни ўйлагани ҳам чин. Аммо бу ўйини ҳеч кимга айтмаган, ҳатто Қутқуга ҳам айтиб улгурмаган эди.

Ичида Абдул Маҳакка тан берди. Лекин ўз фикрини ўзгартмасликка қарор қилди. Савашга Пураҳон ҳам борди. Кўзи пишисин, Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддин билан олишсин. Чингизхон авлодига мағлубият ёт.

9

Хоқон савол берди, Абдул Маҳак жавоб айлади.

– Қайдин бўлурсен?

– Туз-насиба тортиб еттинчи бобомиз Онасой бўйларидан Хоразмга келмишлар ва шул ерда туп қўйиб палак ёзмишлар.

(Кўзининг бир оз қисқлиги шундан, ўйлади Чингизхон.)

– Касби-коринг не эрур?

– Темирчиликдин ризқимни териб келганман.

– Серфарзанддурсен?

– Бунинг сенга не дахли бор?

– Гапир.

Абдул Маҳак индамади. Хаёлидан машғум воқеа ўтди.

...У ўз тирикчилиги билан машғул эди. Устахонаси иккинчи уйига айланган, ўғли Тўғонбек, икки шогирди билан темир ва мис асбоб-ускуналар тайёрлаб шундан даромад топарди. Бу еб-ичишга, кундалик сарф-харажатга аранг етар, рўзгорининг бутлиги бошқа ёқдан – устанинг пичоқ ва қилич яшаш ҳунаридан эди. Унинг пичоқ ва қиличлари фақат Ўтрор ҳокими, беклари ва ботирларининггина эмас, балки Хоразмшоҳлар саройининг беагаи, аскарлари қўлида ярақлаган қуроли эди.

Унинг бошқа бир истеъдоди – одамнинг ботинини кўра олиш илми ҳам бор эдики, номини яқин-йироққа овоза этган асли шу бўлган. Кимнинг хаёли қайда, тутган йўли ва унинг оқибати не, шарт-шарт айтиб бергувчи эди. Фақат ўз қисматинигина башорат этолмас эди.

¹ Парвон – Ҳозирги Афғонистонда.

Абдул Маҳак бир ўғил, сўнг кетма-кет етти қиз кўрди. Ўғли Тўғонбек паҳлавон уста бўлиб етишди, қизларининг жамоли ва камоли оғизга тушиб, совчиларнинг кети узилмай турган асно... ёғий қалъага ёпирилди, илондай бўғиб жонини суғурди.

Уста фақат ўғли ва битта қизи Қамбарнисони ўлимдан асраб қололди. Олти қизи, дунёга келиб ҳали ҳеч нима кўрмаган, бири-биридан гўзал бокиралар аждаҳога ем бўлди. Устанинг кўзи олдида қизларини аввал булғади, сўнг сочларини, узун-узун, қора-қора сочларини тортиб-юлқиб бўғизларига пичоқ урди. Устанинг ўзи ишлаган пичоғини, ҳамиша белида юрадиган пичоғини бадбашара нўён қинидан суғуриб олди-да, қизларини... бир-бир сўя бошлади.

Жон-жаҳди билан мени сўй, деб қичқирди уста. Йўқ, деди нўён, сен бизга кераксен, сен бизга кўпдан-кўп қиличлар ясаб берурсен ҳали.

Уста унинг юзига тупурди. Уни ўтдан олиб сувга, сувдан олиб ўтга солдилар. Ақлу ҳушдан айирдилар.

Кўкда макон тутган ҳур қизларини тинмай чақирадиган бўлиб қолди уста. Эси кирди-чиқди бўлиб қолди. Унга парво қилмай қўйишди. Ҳуши ўзига бир келганида боши оққан томонга чиқди-кетди уста.

... Хоқон ҳамон ундан жавоб кутиб турмоқда эди. Абдул Маҳак эса хаёли таъсирида эски касали кўзиб ўзидан кетди. Уни олиб чиқишди.

10

Асир олинганлар киритилди. Туркон хотун бошда, унинг кетида Хоразмшоҳнинг хотинлари, қизлари, Бойимхон ва болалар. Уларни Илолда Жаба нўён таслим этиб олиб келганидан бери аҳвол шу, машварат бўлди дегунча барини ҳайдаб олиб киришади ва устларидан хоқон мағзава тўкади, тўкаверади. Мана бу тарзда.

— Йиғла, ҳамманг. Йиғла. Кули кўкка совурилаётган Хоразмшоҳ салтанатига мотам тут. Йиғла. Ҳўнгра. Бақир. Айюҳаннос сол.

Йиғлайдилар.

— Йўқ, — дейди хоқон, — қаттиқроқ бақир, яна, яна.

Бақирадилар.

Мотам йиғиси чодирдан чиқиб, бутун ўрдуга, узоқ-яқинга тарқалади. Хоқон кўнгли таскин топади. Барча эшитсин бул фиғонни. Эшитсин ва билсинки, емирилган салтанат оҳларига чек йўқ.

Эшитсин ва билсинки, ўзини Худованди жаҳон деб эълон қилган Туркон хотун буюк Хоқон олдида хунибийрон йиғламоқда, тиз чўкиб, Чингизхоннинг оёғини ўлиб йиғламоқда. Шоҳнинг сулув-сулув хотинлари, қизлари йиғламоқда, ёқа чок бўзламоқда.

Эшитсин ва билсинки, Чингизхонга ким бўйсунмаса, аҳволи шу.

11

Туркон хотун, дарҳақиқат, ҳўнграмоқда эди, лекин кўзларида зарра ёш йўқ эди. Хоқоннинг оёғига эгилиш қаёқда, ғоз турганча томоқ йиртмоқда эди. Бошқаларининг кўзларида ёш йўқ эди, ёшлари оқа-оқа тугаган.

Хоқон олдида олиб кирилган биринчи кечада Туркон хотундан бошқалар ув солиб йиғлаган эдилар. Кўзларидан оққан қонли ёшлар бир жойга жамланса, дарё бўлгай эди.

Ўша кечанинг ўзида Хонсултон бегимни ўз ўғли Жўжига, Хоразмшоҳнинг қолган уч қизини бошқа шаҳзодаларга берди. Фақат Жўжи Хонсултон бегимни хотинликка олди, бошқа шаҳзодалар эса бир неча тун уларни топтаб, сўнг айиқсифат нўёнларга ҳадя этиб юборишди.

Шоҳнинг хотинларини ҳам қай махлуқлар топтадилар, қай иблислар хўрламадилар.

12

Ишора бўлди, фиғончилар жим қотдилар.

Хоқоннинг кўзлари Туркон хотунга қадалди ва деди:

– Ўз тилиндин эшитмоқ истармен, айт, ўғлунг... Алоуддин ўлганидин хабаринг борму?

Туркон хотун титранганини Абдул Маҳакдан бўлак ҳеч ким пайқамади. Она ҳайкалдай қотиб турарди.

– Эшутмаган эрсанг, эшут, ул қочоқ хору зор ўлуб, махлуқлар оролинда жон берди.

Туркон хотун киприк қоқмади. Хоқон давом этди.

– Ул гўринда-да тинчлик топмас. Ман онинг жасадин топуб, ўтларга ёқурмен ва кулин кўкка совургаймен. Сени эрса, аё, хотун, бундин-да оғирроқ жазога гирифтор айла-гаймен.

Туркон хотун ботинидаги ўкинч қушининг бир қаноти синди. У, Туркон хотун ўз бошига тушажак қиличдин эр-мас, балки ўғлининг абгор ўлиmidан ғам лойига ботган эди. Бунга ўзи ҳам сабабчи бўлганини илк бора ҳис этган, бун-дан пушаймони чек билмас эди. Ичидаги нидосини таши-га чиқарди.

– Ўлдурсанг, тезроқ ўлдур.

Чингизхон шиддат билан ўрнидан турди. Туркон хо-тунга яқин бориб ўшқирди.

– Йўқ, ўлуб қутулмоқни хаёлингга келтирма. Сени ти-рик мурдага айлантиргаймен. Бўйнунгга ип солуб, итим қаторинда қозиққа бойлаб қўйгаймен, ялоқдин суяк ғажит-гаймен, сенга, ҳа, ялоқдин.

Бу фожиани томоша қилиб ўлтирган нўёнлар Туркон хотун ҳозироқ буюк хоқон оёғига йиқилади, афв сўрайди деб ўйлаган эдилар, аммо бундай бўлмади. Туркон хотун юзини тескари ўгирди.

Хоқоннинг ғазаб оти бу хотинни ҳозироқ топтамоқ, бур-да-бурда қилиб ташламоқ бўлди. Бироқ жиловни базўр тор-тиб, амр этди.

– Шоҳнинг ўғли олуб кирулсун.

– Йўқ!!!

Туркон хотуннинг чинқириғидан ўрду ларзага келди. У илтижога ўтди:

– Болада не айб, мени ўлтур, мени!

13

Комаҳишоҳни олиб киришди. Барчанинг диққатини тортган нарса унинг Юсуф янглиғ чиройи бўлди. Юзлари оппоқ, сочи, кўз-қошлари қоп-қора. Бўйчан. Сипо. Бутун жисмидан нур ёғилади.

Ўзини кутаётган фожиадан беҳабар бола бувисига тал-пинди.

– Бувижон!

– Тўхта!

Даҳшатли овоздан Комаҳишоҳ турган жойида қотиб қолди. Сўнг хушёр тортиб овоз келган томонга ўтирилди. Кўзи хоқоннинг кўзлари билан тўқнаш келди. Ғазаб отилиб турган нигоҳдан юзлари қийшайди.

— Бери кел, — деди хоқон зуғум билан.

Бола ҳамон қотиб турарди. Бувисининг титроқли овозини эшитиб мўлтиради.

— Бор, ўғлум. Онинг айтганини қил.

— Онинг кўзлари ёмон, бувижон. Бормайман.

Туркон хотун бағрига отилган болани жаллод ушлаб қолди.

Хоқоннинг хаёлига шоҳ хазинасининг кўпи яшириб қўйилган деган гап келди. Буни унга Жаба нўён айтган эди. Чингизхон нўёнга бир қараб олди-да, Туркон хотунга босиқлик билан деди:

— Айт, хотун, хазинани қайга яширгансен?

— Яширган эмасмен, — деди Туркон хотун аввалги сўроқларда айтган сўзини такрорлаб. — Неки хазина бор, нўён битта қолдирмай олган.

Хоқон хаёлидан Жаба келтирган дафина ўтди. Холисанилло айтганда у хоқон сарватининг дарёсини тоширди. Кеча оқшом яна уни шопиртириб томоша қилган. Тилланинг белкуракларда сандиқлардан ерга отилиши, уюм-уюм қилиниши нақадар гўзал. Ҳар совурганда бир ялтираши бор тилланинг... Хоқон кўпдан ана шу ялт-юлтга — олтин шуъласига ошиқ. Дунёнинг бор олтинларини ўз қўлига олмоқни ва тунларда шопиртириб, шуъласидан баҳра топмоқни истайди у.

Туркон хотуннинг яшириб қўйган тилласи ҳали бўлиши керак, қийноққа солинса айтиб бермай, қайта боргай...

Шундан ғазаб ўқини тағин отди унга:

— Алдама, хотун, сўнгги бор сўраймен, хазина қайда?

— Хазина дерсан, шул афтода бўйимдин бўлак ҳеч вақом йўқтур. Йўқтур!

Чингизхон тоқати тоқ бўлиб қичқирди:

— Бор. Бор. Гар бермасанг, итимга едираман сени, итимга...

Асиралар олиб чиқилгач, урганжлик созандалар ва раққосаларни ичкари киритишди. Уларнинг қаторида Бойимхон ҳам

бор эди. Чингизхон уни эртакчи деб эшитганидан сўнг санъаткорлар қаторига кўшиб кўйган, гоҳ-гоҳ уни Хоразмшоҳлар ҳаётидан мотам эртаклар айтишга мажбур қиларди.

Ҳозир ҳам шундай бўлди.

Бойимхон эртагини келган жойидан бошлади.

...Алқисса, Алоуддин Хоразмшоҳ халифа ан-Носирга қарши лашкар тортиб, Бағдод остонасига келди эрса, ҳаво дафъатан совуб, қор бўралай бошлади. Ровийлар айтурлар-ким, Бағдодда ҳеч қачон бундоғ қалин қор ёғмаиш. Лашкарни Бағдод устига ташлаш иложи қолмагач, Хоразмшоҳ савашни кейинга қолдируб, от бошин орқага бурмиш, эрса ан-Носир бир ўлимдин қолганига шукроналар айтмиш, аммоки, Хоразмшоҳга қарши тўнини буткул тескари кийиб олмиш...

Сўз шу ерга келганида Чингизхон ўзи ҳам эртак қаҳрамонларидан бирига айланганини сезмай қолади ва тасаввур ойнасида ан-Носир элчиси пайдо бўлади.

Элчи эҳтиром ила хоқонга ан-Носир мактубини топширади. Мактубда султони муаззам, Чингизхони аъзам шаънига мадҳиялар айтилади ва Хоразмшоҳга қарши урушда Бағдод унга хайрихоҳ эканлиги изҳор этилади.

Бундан Чингизхон ғоят мамнун бўлади ва зудлик ила унга ўз мактубини йўллайди.

Чингизхон хаёлини Бойимхоннинг йўтали бузди. Туфуги томоғига тиқилдими ё бошқа бир сабабданми, эртакчи бўғилиб-бўғилиб йўтала бошлади.

Изн бўлгач, у ҳаво олиш учун ташқари йўналди.

Навбат хоразмча рақсларга келди.

Ашула ва рақслар фақат Талақонда эмас, балки босиб олинган барча қалъа ва кентларда тинмай ижро эттирилдиган бўлиб қолганди. Харобалар ва тутун буруқсаб турган вайроналар олдига ҳам санъаткорларни чиқаришиб, шўх-шўх кўшиқлар айтишга мажбур қилишар эди. Урушлардан тинкаси қуриган одамларни майдонларга тўплардилар-да, бошлари устида ноғоралар чалдиришарди.

Чингизхон, айниқса, ноғора садосига ишқибоз бўлиб қолган, уни зафар бонги деб айтар, тинмай чалдиргани-чалдирган эди. Ноғорага рақс тушишни одатга айлантирган эди.

Раққоса Қорасоч... Унинг исми асли Моҳигул эди. Сочлари қол-қора бўлгани ва тўпигини ўпганидан, рақс тушганида кокиллари кўзларни ўйнатганидан Қорасоч номини олди.

Чингизхон бунақа ўйинларни биринчи кўриши. Юз хил ноз-карашма, бошдан то оёқ титранишлар, нозик-нозик силкинишлар, муаттар сочларнинг шовуллашлари жисмини кўзғатиб юборарди. Бундай пайтларда у кўнгли юмшаб, уруш одамидан умрида қилич ушламаган тинч бир тождорга айланар, бу ҳолатдан фойдаланиб қолгувчилар ҳам бўларди.

Қорасоч рақсини кўриб Ўйрот нўён шундай қилган, тошнинг бир дақиқалик эришидан фойдаланиб қолган — раққосани сўраб олган эди.

Нўённинг эркалиги бесабаб эмас. Бир вақтлар у Чингизхонни ўлимдан сақлаб қолган. Боши устидаги қилич дамани қайтарган. Ундан бошқа одамнинг хоқонлар хоқонидан аёл тиланишга ҳадди сиғармиди. Эркалигининг бошқа сабаби ҳам йўқ эмас. Зоҳиридан у саркардага ўхшамас, бесўнақай, юз суяклари нотекис, чакка териларини туртиб чиққан, шигил кал, айиққа ўхшаб лапанглаб юргувчи, ҳар қандай сўзни тап тортмай айтгувчи эди. Орқаворатдан сафдошлари унга лақаб ҳам қўйиб олишган: Масхарабоз. Хоқоннинг масхарабози. Хоқон унинг куракда турмайдиган эркалигини ҳам кўтаргувчи эди-да. Бир куни хоқоннинг олдида ҳатто иштонини ҳўллаб ҳам қўйган. Янги иштонга қўшиб сарупо ҳам кийдирган унга хоқон.

Хуллас, бошқа одамлар ҳидидан қочадиган, ўзи эса кўрмаса туролмайдиган бир рўдапога гулдай қизни ҳадя этди-юборди хоқон.

Қорасоч турган жойида қотиб қолган, афтини кўрибоқ кўнгли озган эди.

Ҳозир базм давом этар, гул-гул очилиб ўйнаётган Қорасоч эри ҳисобланмиш Ўйрот томонга қиё боқмас, бутун ишва-нозлари хоқонга бахшида бўлиб кўрингани билан аслида бошқа бир одамга — нўёнларнинг орқа тарафидан жой олган ибн Ҳожибга аталган эди.

Яланғоч бобо ўз навбатини кутмоқда эди. Одатда, шаманга томоша бошидаёқ изн берилар, у оёқ яланг ўртага чиқар, лахча-лахча чўғлар устида юриб, олов билан тиллашар ва хоқонни Кўк Тангри сирларидан огоҳ этарди.

Энди эса... пайғамбарлик даъвосини қилаётган бир «жодугар» таъсирига тушиб, бормисан-йўқмисан демайди унга хоқон.

Асли зотини билмай туриб хоқон ҳеч кимга марҳамат кўрсатган эмас. Нечун бунга хайрихоҳ бўлақолди? Савашни башорат этгани учунгинами? Ким билан қачон саваш бўлишини хоқоннинг ўзи билмасми. Билар. Бошқалар ҳам билишар. Ёки хоқоннинг бошқа мақсади борми? Нима бўлганда ҳам бу сохта пайғамбарни йўқотмоқ даркор.

Ниҳоят, шаманга ишорат бўлди. Дик этиб ўрнидан турди у. Елкасига ташлаб ўлтирган жун пўстагини ирғитиб юборди. Тани мисдай ялтиради.

Шаман қулочини керганча лаганда ловуллаб турган олов атрофида айлана бошлади. Алланималарни ўзича тинмай пичирлар, сирли ҳаракатлар билан лаган устига бостириб борарди.

Охир қўлларини керганча ёнғинга буюрди. Босил, босил!

Кўп ўтмай ловуллаб турган олов пасая бошлади. Шаман яна гаплашди олов билан. Олов тилларини ямлаб олди. Лаганда қип-қизил чўғлар қолди.

Шаман яланғоч оёқларини бир-бирига ишқаб турдида, сакраб чўғ устига чиқиб олди. Чўғ гўё чўғ эмас, балки қип-қизил гиламу унинг устида шаман бамайлихотир у ёнбу ён юра бошлади.

Чўғларни боса-боса «хумордан» чиққач, кўкка қўлларини чўзиб ҳамду саносини бошлади:

— Аё, Кўк Тангрим! Аё, Тангрилар тангриси! Ўзунг чексиз қудрат соҳибсан, хоқонлар хоқони Чингизхони муазамнинг танҳо йўл кўрсатгувчи сарбонисан!

Сенга илтижо этурман, аё, Кўк Тангрим, ўтган шаманлар ва буюкларнинг арвоқларини кўрмоқ, сўзларини эшитмоқ тилагимни мустажоб айла!

Юқорида қушларнинг сайрагани, шалоланинг шовуллагани эшитилади. Уларнинг орасидан қулоқ илғар-илғамас нозик товушлар оқими ҳам садо бергандай бўлар.

Ана шу пайтда шаман ўзидан кетди. Чўққа ағанали. Уни ўт устидан тезда кўтариб олишди.

Бир неча сония ўтар-ўтмай шаманнинг ҳуши бошига қайтди. Тили сўзга келди. Шаманлар не демишу арвоҳлар не айтмиш бир-бир баён этаберди.

– Шаманлар демишлар: Хони аъзам Чингизхони муаз-зам шамширига тенг шамшир оламда йўқтур, қай сориди қай шоҳки бор, онга бўйинсунгай. Буюк хоқон ўз қиличин асло қинга солмагай. Асло!

Чингизхон унинг сўзини бўлди. Абдул Маҳак олиб чиқилган томонни қўли билан кўрсатиб деди:

– Анави «пайғамбар»нинг набирам ҳақинда айтғониға не деюрсен?

Шаман яна сукутга чўмиб оловга тикилди. Сўнг тепага – туйнукка боқиб турганча деди:

– Кўзимга ноғора кўринур, антиқа ноғора! Чор-атрофинда ғубордин дарак йўқтур. Бу зафардин далолатдур, буюк хоқон. Ёғий қириб ташлангач, бака-банг чалинажак бонга ишоратдур...

Чингизхон шаманга бир ҳовуч тилла ҳадя этди.

17

Чингизхоннинг назаридан ҳеч нарса, ҳатто раққосанинг Ибн Ҳожибга зимдан қош учиргани ҳам қочиб қутулмаган эди.

Хобхонасига қайтгач, яна шу ҳақда ўйлади. Бу не қилиқ бўлди? Тасодифми, Ибн Ҳожибга шунчаки илтифотми бу ёки... Ўша «ёки» тарозида тош боса бошлади. Уз-ўзидан ҳеч вақо бўлмас. Ҳадди сиғмас эрса кўз сузарми. Бир яқинлиги борки, нағма кўрсатур.

Шу фикр миясига ўрнашгач, ўз-ўзидан муштуми тугилди. Ҳали Чингизхон ҳукмини бузишга ҳеч ким журъат этмаган, хонлар, султонлар унинг сўзин икки қилмаслар. Бу ўзи ким? Бир ўйунчи... Уни нўёнга ҳадя этган хоқоннинг ўзи, ахир. Ул бўлса ўзга кўчада йўрғалар...

Унга ичида бир жазо тайин этди. Ибн Ҳожибнинг ҳам ақлини киритиш йўлини ўйлаб қўйди.

Жўжи базмдан чодирига қайтди. Оғриниб қайтди. Ҳар гал ўзи шундай. Отаси билан учрашиш кўнгилсиз кечади. Бошқа ўғилларига кўрсатадиган илтифотини отаси ундан дариф тутади. Учрашди дегунча, ўртага совуқлик тушади. Отасининг нигоҳидан сезади аввало совуқликни. Ёвга қарагандай оғир қарайди отаси.

Кейин... Отасининг баъзи хатти-ҳаракатлари Жўжининг кўнглига ўтирмайди. Масалан, ҳали зиёфатдаги баъзи қилиқлар... бегона, ичи-таши номаълум бир одамга илтифот кўрсатилиши. У ҳаммани лақиллатиб, ўзини пайғамбарман, деяпти. Шу яқиндаги эшонми, мулланинг олдига жўнатмайдими аниқла, деб.

Тагин. Шоҳ оиласини уввос солиб йиғлашга мажбур қилишлар. Ноғораю рақслар. Қалъа ва кентларда катта-кичикни ашула айттириш, ўйнатишлар. Отасининг бу борадаги фалсафасини яхши билади Жўжи. Буни отаси бир марта очиқ айтган. Қайси халқни мағлуб этмоқчи, эзмоқчи бўлсанг, оч қоринга тиндирмай ашула айттир, гириллатиб ўйнатавер. Нима кераги бор одамлар устидан бунақа кулишнинг... Тўғри, ёвни йўқотиш, қириб ташлаш керак. Аммо урушга дахли бўлмаган оддий кишиларда нима айб? Хотин-халажнинг гуноҳи не?

Отасининг яна бир одати шуки, ёв отини минишу хотинини кучишни хуш кўради. Кўнгли шундан таскин топса керак-да. Аламини шундан олмоқчи бўлар. Мана, Хоразмшоҳнинг асир олинган хотинлари ва қизлари... Бирови ул одамнинг қули, бирови бул. Энг хушсуврат қизи Хонсултонни эса... Жўжининг ўзига хотинликка берди. Ўзига қўйиб берса, Жўжи уни хотин қилмаган бўларди. Хотин дегани, ахир, эрининг ярми дегани. Сендан нафратланадиган аёлни хотин қилиш бемаънилик.

Шу ўйлар билан Жўжи хобхонасига йўл олди.

Гарчи хоқон Хонсултонни Жўжиге хотин қилиб берган бўлса-да, бегим ўзини шаҳзоданинг завжаси деб ҳисобламайди. Авваламбор, никоҳ ўқилмаган, қолаверса, орадан анча-мунча вақт ўтганига қарамай, ҳали унга Жўжи қўлини ҳам теккизган эмас.

Хонсултон бегимнинг ҳозирча иллагани шуки, Жўжи-ни қандайдир андуҳ эзади. Кечалари ухламай безовталиқда тонг оттиради. Бу безовталиқ уни кундузлари ҳам тарк этмайди. Чехраси очилганини бегим кўрган эмас. Лекин зугуми ҳам, қўполлиги-қўрслиги ҳам йўқ. Доимо ўзи билан ўзи. Фақат саваш пайтлари жонланади, дейишади. Кўпда хоқон уни савашга ҳам юбормас экан. Ота-бола ўртасида бир гап ўтганга ўхшар.

Булар заррача ўйлантирмайди Хонсултон бегимни. Фақат гоҳ-гоҳ шунчаки хаёлидан ўтиб қолади. Уни тинмай ўйга толдирадиган нарса бошқа. Ўзининг ва оғаси Жалолиддиннинг тақдири, падари бузруквори ҳақидаги нохуш хабарлар, волидаи муҳтарамаси Ойчечан бибининг қисмати...

Нима бўлмасин, у оғасидан хабар топмоғи шарт. Қаердалигини билса бўлди, тирноқлари билан тирнаб бўлса-да, бул қафасдан бир тешикча очар. Худо йўл берса қочар. Уни ҳозир суяб турган нарса шу умид учқуни. Ундан ўзича тафт олади, гирдобга чўкаётган одам чўпга ёпишгани каби шу умиддан нажот излайди.

Ёнига Жўжи кириб келганида унинг борлиғи ана шундай, ҳам маҳзун, ҳам далдали ўйлар билан банд эди.

20

Тонгга яқин хоқон уйқуга кетди. Туш кўрди. Бошини куйи солганча олдида Жўжи турган эмиш. «Нечун сенинг сочинг қора, сўрайди, — хоқон. — Ахир, менинг ва бошқа ўғулларимнинг, барчамизнинг сочимиз сариқ-ку. Нечун битта сен бошқачасен? Сен менинг зурриётимга ўхшамайсен, айт, кимнинг ўғлудурсен? — Жўжи жавоб бермайди. Бошини эгганча жим тураверади. Хоқоннинг дилидаги гумон тагинда ошади ва дейди: — Ҳа, жавоб бермайсен, беролмайсен, сабабки, сен менинг пуштим эмассен, сен бошқа одамнинг ўғлисен, ҳа-ҳа, бошқа одамнинг. Сени кўришга кўзим йўқ. Йўқол! Йў-қол!»

Пинак бузмай бўзрайиб тураверади Жўжи. Сабри туганган хоқон ғазаб билан уни қулочкашлаб урмоқчи бўлганида юқоридан овоз келади. «Тўхта! Ўзингни бос! Яхшилаб қара, Жўжига, яхшилаб. Бир сочидан бўлак бутун туриштурмуши сеники. Сеники. Шубҳа-гумонларни дилингдан

кув, Жўжи сенинг ўғлунг. Пушти камарингдан бўлган фарзандинг. У сенингдур, у сенинг!»

Бу кимнинг овози бўлди? Хоқон кўзларини юқорига — туйнукка тикади. Ё, тавба, Кўк Тангрининг ўзими бу гапирган? Йўқ. Бу овоз Яланғоч шаманнинг овозига ўхшаб кетади. Йўқ, йўқ. У бўлиши мумкин эмас. Унинг овози ингичкароқ. Бу овоз йўғон, салобатли, вазмин. Бу Кўк Тангрининг овози, ҳойнаҳой.

Хоқон кўкка қўлларини чўзади: “Ё, Тангрим, Тангрим!”
Шу асно у уйғониб кетади.

21

Темучин урушга кетган эди. Олисларда эди. Шундан фойдаланган маркитлар¹ унинг улусига ҳужум қилиб хотини Бўртақўчинни ўлжа олишган эди. Тўхтабекнинг иши эди бу. Узоқдан келаётган ўч қасдида шундай қилгани аниқ эди.

Бир вақтлар Ёсуғай баҳодир маркитларнинг тўйини бузган, келинни нақ гушангадан олиб қочган ва зўрлик билан унга уйланган эди. Ёвқур маркитларни доғда қолдирайин деган. Йўқса, келин Ойўланни аввал кўрмаган-билмаган. Дафъатан тўйаравада кўриб, кўҳликкина бўлгани учун шундай қилган. Сўнг Ойўлан унга ўғул — Темучинни туғиб берган.

Ёсуғай баҳодирнинг қилмиш-қидирмиши унинг вафотидан кейин кўп йиллар ўтгач, Темучинга касофат бўлиб қайтди.

Бўртақўчин Тўхтабекнинг қўлида анча қолиб кетди. Фақат орага бошқа улус катхудолари тушганидан сўнггина Тўхтабек Бўртақўчинни қайтариб берган. Йўлда келаётиб... унинг кўзи ёриган. Шу сабаб гўдакнинг исмини Жўжи (меҳмон) қўйишган. Унинг сочи қоралигини кўрган заҳоти Темучиннинг кўнглида шубҳа туғилган, бул маним ўғлум эмас, деган ичида. Бу гапни Темучин сиртига чиқаролмаган, албатта. Хотини олиб қочилган деган исноднинг устига яна иснод қўшилишидан чўчиган.

Бора-бора Жўжининг сочлари бир оз сариқ тортган бўлса ҳам гумон ва алам кўнглини тарк этгани йўқ. Жўжи сенинг ўғлинг эмас, дейди унга ҳамиша кўнглининг ич-ичларидан келадиган бир садо.

¹ Маркитлар — Тўхтабек улуси.

Аmmo бу туш... Фойибдан келган бу овоз... Бу ҳойнаҳой
Кўк Тангрининг сўзи!

Чингизхон энгил тортди. Кўнглида ётган оғир тош пар-
чалангандай бўлди.

Бўртақўчинни кўргиси келди.

22

Келинни илк бора куёв тўй куни кўрган эди. Кўргану
юраги шиф этиб кетган. Темучинда бундай ҳолат аввал
бўлмаган. Шифиллаш баробарида ичида бир шуъла пайдо
бўлган. Бошдан-оёғи ёришиб кетган.

Бўртақўчин Алқанут улусидан. Алқанутлик қизлар-
ни кўп мақташарди. Бўйлари бошқалардан узун, юзла-
ри тиниқ, кўзлари ёниқ. Айтганларидан ҳам зиёда экан.
Бўртақўчин уларнинг энг зўри бўлса ажаб эмас. Сарвқ-
ад, мастона кўз, юзлари кулиб турган, борлиғидан ба-
ҳор гуллари уфургандай.

Қиз бола йигитга бундай лаззат беради деб ўйламаган
эди Темучин. Бўртақўчинни қучоқладим дегунча, эти жи-
мирлаб кетади. Жангларда тобланиб пўлодга айланаёзган
йигит ҳали хўроз ҳам сўйиб улгурмаган ўспиринга дўнади.
Лекин тўшакдан арслон бўлиб туради. Саваш бўлса май-
донга дев бўлиб киради.

Эр-хотиннинг юракка сиғмас қувончлари ўша фалокат
– Бўртақўчиннинг олиб қочилишигача давом этди. Сўнг
изтироблар, чексиз азобларга гирифторлик бошланди.

Тўхтабек тутқунидан Бўртақўчиннинг оғироёқ бўлиб
қайтиши ва уйгача етолмай йўлда туғиши, боланинг сочи
қоралиғи... Темучиннинг кўзларига олам қоронғи бўлиб
кетган ўшанда. Тўхтабекни қачон бўлмасин, тимдалаб ўлди-
риш қасди борлиғини ёндирган. Орадан йиллар ўтгач,
шундай бўлди ҳам. Учинчи савашда қўлга олди Тўхтабекни
ва танасини бурда-бурда қилди.

Кўнгли таскин топгандай бўлди. Бўртақўчинни аввал-
гидан ҳам ортиқроқ сева бошлади. Жўжидан кейин би-
рин-кетин Чигатой, Ўктой ва Тўлихон дунёга келди. Улар-
нинг жисмларини ота оловларга қориб тоблади, ақллари-
ни савашларда чархлади. Улар букилмас, энгилмас
баҳодирларга айландилар.

Хоқон билади, бу тўртовлон ўғил ақл-хушни онадан — Бўртақўчиндан олган. Бўртақўчиннинг ақли ўтқир, унинг зеҳнидай зеҳн, фаросат ва кайвонилик ҳеч бир хотинда топилмас. Йўқса, бошқа хотинларидан яна беш ўғли бор хоқоннинг. Аммо улар... сўз айтиш, от суриш, ёвни доғда қолдириш санъатидан йироқ.

Бўртақўчин тўғри хотин, унда заррача айб йўқ. Уни олиб қочганлар. Оёқ-қўлини бойлаб отга ўмарганлар-кетганлар.

Айб хоқоннинг ўзида. Сафарга кетганида орқасини пух-таламаган, хотинини асраш-авайлаш йўлларини обдан ўйламаган. Йиртқич ёв олдида хотин не қила олур...

Кейин. Жўжининг бегонасираши ҳам тўғри бўлмаган. Мана, Кўк Тангрининг ўзи айтаяпти, ахир, бола сеники деб. Ҳа, ўғул менингдур!

Кўнгил осмонидаги булутлар тарқади хоқоннинг. У хуш кайфиятда чодирдан чиқди.

23

Бўртақўчин ўз набиралари орасида Пураҳонга кўпроқ меҳр қўйган. Йигитча отаси Тўлуҳонга ўхшаб ғурурли, ўта ориятли. Сўзлашдан кўра эшитишни ёқтиради. Эшитганларини эса эсидан чиқармайди. От ва қиличга ишқибоз. Ёш бошига бобоси ёнида икки-уч савашга ҳам кирган. Бобосидан мақтов эшитганидан кейин эса, саваш деса туролмайдиган бўлиб қолган. Бобосига ўхшаб, ёвларни қийратиб, бўйсунмасларнинг қонларини тўкишни, ўзгаларнинг юртларини маҳв қилишни орзу этади.

Бобоси, хонлар хони ёвларни қандай тиз чўқтиргани ҳақида ҳикоятлар айтишни момоси Бўртақўчиндан сўрагани-сўраган. Момоси бўлса суюкли набираси хоҳишини синдирмайди. Ўзи кўрган, билган, эшитган воқеаларни бир-бир гапириб бераверади.

Бу гал Пураҳон қалтис воқеа — бобоси қандоқ қилиб маркит хони Тўхтабекни қўлга туширгани тафсилотини сўраб қолди. Бўртақўчин ўйга толди.

Айтай деса, сирли воқеаларни юзага чиқаришдан истиҳола қилади, айтмай деса, набираси жавдираб кўзларига тикилиб турибди. Бобосининг шон-шуҳрати ҳақида эшитмоқчи. Аммо...

Бўртақўчин у пайтда ёш эди. Кўҳлик эди. Табиийки, кўп нарсаларга ақли етмасди. Масалан, маркитлар билан бурчигинлар¹ ўртасидаги келишмовчиликларни одатдаги нарса — мол ва мартаба талашини деб биларди, ёвқурлик аввалдан илдиз отиб кетгани, адоватга айланиб қолганидан беҳабар эди. Буларнинг ҳаммасини маркитлар қўлига тушганидан кейин билди. Тўхтабек ундан ҳеч нарсани яширгани йўқ. Темучин ўз отасининг қилмиши учун жавоб бериши керак деди. Ёсуғай одам қилмайдиган ишни қилди. Қавмимиз сулувини куёви қўйнидан олиб қочди. Ориятимизни ер билан яксон этди. Дунёда ҳеч нарса жавобсиз қолмайди. Орият топталиши қандай бўлишини мана, энди Темучин кўрсин...

Шу сўзларни айтиб у Бўртақўчинга ташланди. Девдай бир бало... Типирчилади-қолди Бўртақўчин. Йиғлашдан бошқасига кучи етмади. Ўзи кўнгли алланечук беҳузур бўлиб юрган пайт эди, бир неча кун ёстиқдан бош кўтаролмай қолди.

Бу ваҳшийлиги учун Тўхтабек кейинчалик боши билан жавоб берди, албатта. Лекин бунинг билан дилсиёҳлик кетармиди. Орадан шунча йиллар ўтганига қарамай, Бўртақўчиннинг кўнгли ҳамон кемтик. Гоҳ-гоҳ эри Чингизхоннинг кўзларида ҳам ўкинч кўриб қолади, баттар эзилади. Хоқон кўнглида нималар кечаётганини, Жўжигга гумонсираб қарашларини кўриб-билиб туради. Гумонларни қув. Жўжи сенинг ўғлунг, ўша пайтда унга бошқоронғи эдим, демоқчи бўлади баъзан. Лекин бунинг фойдасизлигини ўйлаб, тилини тишлайди. Ўзини оқлашга уриниш гумонни болалатиши шубҳасиз. Икковига ҳам оғир.

Набираси бўлса буюк бобом Тўхтабекни қандай енгганини айтиб бер, деб қисталанг қилиб турибди.

Яхшиям, уни бобоси ўз қошига чорлатиб қолди. Йўқса, Бўртақўчин не дерди, не қўярди, Тангри билади.

24

Хоқон чодирини олдидаги саҳнда гулхан ёқилди. Оловга яқин тахт ўрнатилди. Шаҳзодалар учун алоҳида, нўёнлар, шаманлар учун алоҳида жой ҳозирланди.

¹ Бурчигинлар — Ёсуғай улуси.

Шундан кейин итбоқар Барсни олиб чиқди. Хоқоннинг мақтовли бу ити эшакча келар. Қоп-қора. Сержун. Кўзлари жун остида бир кўринар, бир кўринмас. Шалпанг қулоқ.

Хоқоннинг меҳри унга тушган. Ўздан кўп узоқлаш-тирмайди. Юришларда ҳам, шикорда ҳам, турли тоифа одамлар билан давра ясаганида ҳам ёнида бўлади. Содир бўлаётган воқеа-ҳодисотларни жимгина кузатиб, эгасидан ишорат кутиб ётади. Ол, деса, бас, бир дамда тиши ханжарга, жуни тиканга айланади.

Гуриллаб ёнган ғулалар калладай-калладай чўғларга айланган асно Чингизхон тахтга чиқиб ўлтирди. Шаҳзодалар, уларнинг ёнида Пурахон келиб, оталарига бир-бир таъзим бажо этиб, рўбарўсида ўлтиришди. Ўнгдан чапга қараб Жўжи, Чигатой, Ўктой, Тўлухон ва Пурахон бир қатор тизилишиб, изн кутишди, оталари ҳеч қачон уларни бесабаб олов атрофида жам этмаган.

Хоқон Жўжига тик қаради. У ҳамишадагидек мунгли ва маҳзун эди. Кечаги туши келди Чингизхоннинг хаёлига. Кук Тангрининг овозини қайта эшитгандай бўлди. «Жўжи сенинг ўғлунг!» Меҳри ийди. Қараши юмшали. Сочларига қаради. Қорасидан сариғи кўпайгандай туюлди. Кўнгли равшан тортди.

Ён томондан хотинларнинг фарёди эшитилди. Ҳамишаги аҳвол. Чингизхон ишга киришиши олдидан Туркон хотун бошлиқ Хоразмшоҳ хотинлари ва қизларини йиғла-тишади. Улар йиғисидан хоқон лаззат олади.

Фарёд сўнгида хоқон ўғилларига юзланди.

— Ёлғуз Хоразмшоҳ хонадони эрмас, балки бутун Хоразм, Турон мотам либосини киймиш. Бировлари ёқа йиртиб, бировлари унсиз йиғларлар.

Ман бул йиғини, бул нолаю фиғонни тағинда авж олдиражакман. Хотинларнинг кўз ёшларини, эркакларнинг қонларини дарё қилиб оқизсам ҳам, қизлари, гўдакларини қиличдан ўткасам ҳам оз. Оз!

Чингизхон ўз сўзларининг таъсирини англамоқ бўлиб ўғилларига разм солди. Жўжидан бошқаларининг юз-кўзларида хайрихоҳлик кўрди, юраклари юраги билан ҳамоҳанг тепаётганини сизди. Лекин, Жўжи... Сўз бошидаёқ қовоқ уюб олгани нимаси? Кўк Тангри алдамас, ул маним ўғлум,

шундоқ эркан, недин онинг кўнгли маним кўнглумга ўхшамас, деган фикр кечди хаёлидан. Аммо бунни ичига ютиб, сўзини аввалги мақомда давом эттирди.

– Шоҳнинг икки ўғлун ўлтуртдик. Бошқа ўғуллари аммо ҳаёт. Катта ўғли Жалолоддин... Хоразмликлар они шер деюрлар.

Хоқон ўрнидан туриб оловга яқин борди. Лахча-лахча чўғларга тикилиб турганча деди:

– Магарам ул шер эрса, сенларнинг ҳар биринг битта дев янглиғдурсен. Шундоқ эрса-да, онга нописандлик ила қараб бўлмағай. Бул борада ҳали сўзум айттайман. Ҳозир эрса бошқа гапга қулоқ беринг.

Хоқон тахтига келиб ўлтирди. Ўғилларига бир-бир қараб олди-да, сўзида давом этди.

– Олунмаган бир қалъа қолмиш, яъники, Урганж, Хоразмшоҳлар дорус-салтанати. Билурсиз, ул кўб маҳкам қалъадур. Они бўйсундурмоқ осон кечмас. Аммо то ҳануз мўғул қиличи олмаган қалъа йўқтур. Урганж ҳам сўзсиз таслим бўлур.

Хоқон ўғулларига бир-бир кўз ташлади. Нигоҳи Жўжида тўхтади.

– Қалъани забт айламоқни сенга топшурурман, – деди унга. – Они таслим айла, ўзунга қарат ва бул овозали қалъани сенга ҳадя этурмен, ул абадул-абад сенинг бўлғай!

Дақиқалик жимликдан сўнг Чиғатойга:

– Сен аканг Жўжи қабатида бўлурсен, – деди, – икковлон бўлуб, юз минг кўшин ила қалъага ҳужум айларсенлар. Аввал яхшилик ила иш тутунг, бўлмас эрса қаттуқ жазо тайин айланг. Шу бугундин бошланг юриш тадоригин!

25

Олов машваратига нўёнлар, аён ва шаманлар келиб кўшилди. Сўз бошида Жалолоддинни қўлга тушириш масаласи турарди.

Жалолоддин Парвонда деган гапни топиб келган асли Ибн Ҳожиб. Чингизхон уни яхши биледи, билгани учун ҳам унга бир ишонади, бир ишонмайди.

Ўтрор қамали пайтидаёқ Ибн Ҳожиб Хоразмшоҳни тарк этиб, хоқон хизматига ўтган. Хоразмшоҳ бир вақтлар унинг

ота-боболарини қириб ташлагани учун, илдиэларини қирқкани учун.

Чингизхон бунинг тагига етган, албатта. Ибн Ҳожибнинг ота-боболари ўтрорлик саййидлар ҳеч қачон Хоразмшоҳ ноғорасига ўйнамаганлар, билъакс, унинг манманлигидан норози бўлиб, бош кутарганлар. Тик туриб ўлганлар.

Бунинг бари учун Хоразмшоҳдан ўч олишга оғт ичган Ибн Ҳожиб. Бунинг уддасидан чиқа бошлади ҳам.

Хоразмшоҳ саройидаги парокандаликдан илк бор шу Ибн Ҳожиб оғоҳ этган Чингизхонни. Хоразмшоҳ ва унинг онаси Туркон хотун ўртасидаги келишмовчиликлар, қипчоқ сардорлари норозилигини бир-бир айтиб берган. Хоразмшоҳ саройидаги аёғлар, сардорлар номидан шоҳга сохта мактуб йўллашни ҳам таклиф қилган. Натижаси ёмон бўлмади. Бунга лаққа ишонди шоҳ ва қочиб кетишдан бўлак йўл тополгани йўқ.

Ҳа, Ибн Ҳожиб хизмат қияпти. Аммо сотқинларга ишониш қийин. Уни текшириб турмоқ шарт. Хоқон раъйига хилоф равишда раққоса билан ўйнашишга журъат айлагани унинг енгилтаклигидан далолат. Бунинг учун ҳали жавоб беражак. Юмушларини бажариб бўлсин-чи...

Чингизхон ўз айғоқчиларидан мана бундай хабар ҳам олган. Турли тоифадаги одамлар ҳар томондан Жалололдинга келиб қўшилмоқда. Унинг қўл остида катта қўшин жам бўлаётир.

... Оларни пароканда айламоқ лозим, ораларини бузмоқ даркор.

Бу ишни ҳам Ибн Ҳожибга топширади хоқон. Ҳа, шу муғамбир елкасига юклайди.

Машваратда хоқон ким, қачон, қандай иш бошлашини аниқ белгилаб бергач, Қутқу нўёнга яна деди:

— Жалололдинни таслим эт, аммо ўлтуртма. Манов олов олдига они тириклай келтир. Они мен ёлқинга солиб бир томоша қилайин, юз-кўзини оловда куйдирайин, қонин ичайин. Буни кўриб хоразмий аёллар уввос солсинлар. Созандалар ноғораларини шундай чалсинлар, раққосалар шундай ер тепиб ўйнасинларки, замин у осмон ларзага келсун. — Айтқанингча бўлғай, буюк хоқон, — деди Қутқу ишонч билан.

Нўён сўзидан қаноат ҳосил этган хоқон назари суюкли набираси Пураҳонга тушди. Ёдига Абдул Маҳак айтган гап келди: «Набирангни бул савашга юборма». Ҳа, аниқ шун-

дай деди. Бир нарсани билиб айтдими ё билмай. Ўзининг кўнглига қулоқ солди хоқон. Гумон кўрмади. Кўнгли уни алдамайди. Пураҳон савашга боражак. Хоразмшоҳнинг бошбермас ўғлун бўйинсундиражак!

Ўз ҳузурида қўл-оёғига кишан солинган Жалолиддинни кўргандай, уни еб ташламоқчидай тишлари қисирлаб кетди.

26

Хоқон қонсиради. Туркон хотунни набираси билан урсур олиб келишди. Барснинг қулоғи диккайди. Болага — Комаҳишоҳга қараб ириллади. Бола чўчиб момосининг пинжигига кирди.

Хоқон ишораси билан мулозим болани Туркон хотун этагидан юлиб олди-да, итга яқин олиб борди. Ит занжирини шарақлатиб темир қозикни кўпорай деди. Комаҳишоҳ кўзларидан тирқираб ёш оқди. Туркон хотуннинг ранги кулга айланди.

Чодирлар томондан тутқун аёллар фигони кўтарилди.

Мулозим келиб хоқонга Абдул Маҳак аҳволидан хабар берди. У турган чодирга ўт кетган, олов «пайғамбар»га яқинлашаётган, ул эса ўрнидан жилмаётган эмиш.

— Қутқаз ва бунда келтир, — буюрди хоқон Қутку нўёнга. Туркон хотун ўзини йўқотиб набираси томон отилди. Найза деворига боши урилиб, бир силтанди-да, тахт томон қайрилди.

— Хоқон, — деди кўзлари ёниб, — не ўч-қасосинг бор, биздин олуурсен, болага текма, онда гуноҳ йўқтур. Норасидада айб не қилсун!

— Онинг томиринда Хоразмшоҳнинг қони оқур, мен ўшал қонга ташнамен.

— Қонга қачон тўйгайсен?

— Савол берма! Сен кимсанки, менга савол берурсен?

Чингизхон тутақди, бу «мижғов кампир»ни парча-парча қилиб ташламоқ бўлди, аммо ўзини босди, уни узоқ муддат қийнамоқликни ўйлаб қўйгани сабаб шайтонга ҳай берди, ити томон ўгирилди. Барс бетоқат ютинди.

Хоқон жаллодга буюрди.

— Шоҳнинг ўғлун кўкрагин ёр, юрагин олуб итимга едир.

Жаллод Комаҳишоҳга яқинлашган асно Туркон хотуннинг кўз олди қоронғулашиб, еру осмон гир-гир айлана бошлади, чўзиб бир “оҳ” деди-да, юзтубан йиқилди.

Олов атрофидагилар итнинг юрак еганини томоша қилиб ҳузур топган бўлдилар.

Чодирда ёнғин чиқишидан олдин... бутун бир кеча Абдул Маҳак мижжа қоққани йўқ. Бошида бир ўй айланаверди, Чингизхонни ўлдириш ўйи. Бу ўй унга кўкдан, ўзининг ҳур қизларидан келди.

Намозшомдаёқ осмонни қора булутлар қоплаб олган эди. Кейинроқ момагулдурак осмону заминни ларзага солди. Чақмоқ устига чақмоқ чақди. Осмонда қизларимнинг ҳоли не кечди экан, деган фикр келди Абдул Маҳакнинг калласига. Чақмоқлар уларни не кўйларга солди экан? Улар булутлар ичида, чақмоқлар силсиласида ундан-бунга, бундан-унга отилиб жизғанақ бўлгандирлар. Абдул Маҳакнинг юрак-бағри қон бўлди. Чодирдан отилиб чиқиб, ёшли кўзларини осмонга тикди. Айни шу пайт кучли чақмоқ чақиб, кўзларини кесиб ўтгандай бўлди. Бошини чангаллаб ичкари кирди. Ҳўнг-ҳўнг йиғлади.

Қанча йиғлаганини билмайди, бир вақт шаррос ёмғир қуяётганини сезиб яна ташқари отилди. Гўё кимдир бир челақ сувни паққос бошидан қувиб юборгандай эти сесканди. Иккинчи, учинчи челақдан сўнг жисми фаромуш топди. Ёмғирга ўзини тутиб бош яланг тураверди. Совуқ томчилар гўё исигандай бўлди. Борлиғини қиздира бошлади. Билдики, бу ёмғир ёмғир эмас, балки қизларининг кўз ёшлари. У борлиғини қизларининг қайноқ кўз ёшларига ювди.

Кўз ёшлари маҳзун садога, ўтли нидога айланди. “Хоқонни ўлдир,— деди бу нидо.— Ўлдир!”

Бу нидони у Чингизхон қароргоҳига қадам қўйганидаёқ эшитган эди. Хўп, деган эди ичида, ўлдираман, бул махлуқни ўлдирмай қўймайман!

Аммо Чингизхоннинг ўзгача муомаласи сабаб бўлдимиз ё бошқа бир вазданми, буни билмайди, хоқонни ўлдириш фикри чекиниб, калласидан бошқа ўйлар — бу ёғийни, унинг шум ниятларини билиб олиш ва қочиб кетиш, қаердан бўлса-да, Жалолиддинни топиб, ҳамма гапни етказиш хаёли жой олган эди.

Ҳозир эса ёмғирлар осмондан яна аввалги ахборни унга етказиб турибди. Ўлдир, ўлдир!

Абдул Маҳакнинг мушлари тугилди. Ҳовлиқиб чодир-га кирди. Пичоқни кўлига олган ҳамоно... қадам товушлари эшитилди. Ажал қистаб Чингизнинг ўзи келаётир, деб ўйлади Абдул Маҳак. Ҳезланиб турди.

Эшикни тепиб очганча ичкари кириб келди Чингизхон. Ўнг ёнида битта, сўлида битта жаллоди бор эди. Абдул Маҳак уларга бас келолмаслигини ўйлаб, пирпираб турган шамни олди-да, хоқонга қараб отди. Шам хоқоннинг ёнбошидан ўтиб, кигизга бориб тушди. Кигиз ёна бошлади. Чингиз ҳам, жаллодлар ҳам олов ичида қолди.

Фалокатларнинг бош сабабчиси оловда ёнди, деб у хурсанд бўлар, ўзи ҳам тезда қизлари ёнига боришини ўйлаб қаҳ-қаҳ силкинар, нималарнидир сўйлаб, овози борича қичқирар эди.

Айни шу пайт ёнаётган чодир олдига хоқон юборган нўён етиб келди.

28

Шу тонг ғира-ширасида Ибн Ҳожиб хобхонасида ҳам бир кўнгил шишаси чилпарчин бўлди.

Бу кеча Қорасочни олиб қолган эди Ибн Ҳожиб. Иккови ҳам ширакайф, висол лаззатидан маст эди.

Бундай лаззатланишлар асли Ўтрорда бошланган. Ҳали тинчлик замони эди, Ибн Ҳожиб турли йўллар билан Хоразмшоҳ ишончини қозонган, қалъанинг абжир қозикалони, кайфи сафога ўч, аёл зотига суяги йўқлардан бўлгани сабаб тонготар базмлар гули раъноларсиз ўтмас эди.

Баногоҳ нафосат кўкида янги юлдуз (раққоса Қорасоч) чақнадию қозини ақлу ҳушдан мосуво этай деди. Ўн тўрт ёшли бу офатижоннинг бўйи сарв, юзи гул, исмига монанд сочлари қоп-қора, кўзлари шаҳло, лаблари ёқут бўлиши баробарида рақслари минг бир ноз-карашманинг тимсоли эди. У бошқа раққосаларга ўхшамас, ундан-бунга чопқилламас, аксинча, бир нуқтада туриб ўйин кўрсатар, жисмида неча ҳужайра бўлса, ҳаммаси ўйнар, борлиғидан шиква нурлар таралғуси эди.

Бошқалар бу ёрқин юлдуз васлига етишмоқликни чамалаб улгурмай Ибн Ҳожиб уни қўлга туширди. Зебу зарга

кўмиб ташлади. Беғубор ва хушбўй гулнинг очилмай турган гунчалари ҳам барг ёзди, кулф уриб гуллади, муаттар бўйларини тўрт томон сочди.

Ибн Ҳожиб ўзи тўйингач, уни дорус-салтанага – Урганжга олиб борди, шоҳга (бир аён орқали) совға қилди. Шу тариқа Қорасоч шоҳ базмларининг якто гулига, Ибн Ҳожиб эса шоҳнинг ишончли одамларидан бирига айланди, нуфузли амал курсисидан бирини эгаллади.

Иқбол Чингизхонга кулиб боққач, Ибн Ҳожиб ўз хоҳиши билан, Қорасоч эса фалакнинг гардиши билан изинмакеин Талақонга келиб қолишди ва ўрганган кўнгиллари икковини яна севинч ва изтироб дунёсига ташлади.

Бу кеча ҳам аввалгилардек сархуш кечаётган эди. Лекин ўйнаб-кулиб ётган парирухсор бирдан хомуш тортди, Ибн Ҳожибнинг кўлини белидан олиб, унга аввалдан айтиб келаётган дардини яна тўкиб солди.

– Мени ул сассиқ нўёндан халос айланг, бегим, – деди илтижо билан. – Ёнимга яқин келур эса кўнглим палағда бўлур, онинг ҳидидин балчиқда ётган тўнғизнинг ҳиди ҳам яхшироқдур. Ортиқ чидай олмасмен.

Қорасочнинг айтганларини Ибн Ҳожиб тасаввур ойнасига солиб кўрди. Кўнгли айниди. Бу гулдек нозик-ниҳол соҳибжамолнинг сабру бардошига тан берди. Аммо уни бул балчиқдан олиб чиқиш мушкулдир, кўп мушкул. Нўёнга уни Чингизхоннинг ўзи ҳадя қилган, ахир. Хоқоннинг амрига қарши бориб бўлгайми? Аммо... Ибн Ҳожиб сўраса мол-дунё сўрарми ундан, бир ўрганган жувонни тилар, шунча хизматлари бунга арзимасми? Бунинг бошқа томони ҳам бор. Бир кунмас-бир кун сир очилмас деб, ким айта олур. Ана унда... Яхшиям, ҳозир Уйрот нўён савашда. Мулозимини эса ақча эвазига ўзини билмаганга олиб юрар. Лекин унинг ҳам дўппи тор келганда сотиши бор. Шуларни ўйлаб:

– Қайғурма, – деди унинг сочларини силаб. – Сенинг васлингга етишмоққа ул нўён эмас, мен ҳақлидурмен.

Қорасочнинг юзи ёришиб кетди. Эркаланиб деди:

– Чин айтурмисиз? Сўзингиздин қайтмасмусиз?

– Қайтмасмен, – деди Ибн Ҳожиб ишонч билан. – Иншооллоҳ, сени ул жаҳаннамдин чиқариб олгаймен, ишонавер.

Мўъжиза рўй берган каби Қорасоч енгил тортиб, халоскорига қайноқ бўса ҳадя қилди, сўнг яна юзига гумон булутлари соя ташладию:

– Хоқоннинг марҳамат қилмоғидин кўра жаҳлга минмоғи ҳақиқатга яқинроқдур, – деди синиқ овозда. – Онинг ғазабидин кўрқмасмусиз?

– Хоқон менга ғазаб кўрсатмас, – деди Ибн Ҳожиб уни юпатиб. – Ҳали мен унга кўп асқатурмен. Мен қилатурган ишни бутун бошли бир кўшини-да қила билмас.

Иккови-да хотиржам бўлиб яна севги шавқига берилди.

Эшик уст-устига қаттиқ тақиллади. Ибн Ҳожиб ғулғулага тушиб эғнига чопонини олди. Қорасоч «оҳ» дея кўрпани бошига тортди. Эшик яна қаттиқроқ урилди. «Ҳозир», овоз берди Ибн Ҳожиб. Апил-тапил эшикни очди.

Ўнтача нотаниш мўғул ёпирилиб кирди. Ҳар қайсиси салкам кунгуродай келадиган алвастилар Ибн Ҳожибни четлаб ўтиб, тўғри катта ташланишди. Ибн Ҳожибнинг сўзларини писанд этмай бири кўрпани улоқтириб, йиртқичдай Қорасочга ташланди. Сўнг кат олдида бошқалари навбатта тизилишди...

29

Абдул Маҳак бошини тик тутганча Чингизхоннинг саволларига осойишта жавоб берарди.

– Чодирга ўт кўйган кимдур?

– Мен ўзум.

– Қандоқ қилуб?

– Шамни улоқтириб эдим.

– Нечун?

Дарвоқе, нечун? Шамни у нечун улоқтириб юборган эди? Эслади, хоқонни ўлдириш учун.

– Бир махлуқни ўлдирмоқ бўлдум, – деди Чингизни махлуққа айлантириб.

– Ул не махлуқ эрур?

– Аждаҳо. Қирқ бошли. Ул маним қизларимни еган эрди. Шунга ўч олайн дедим.

– Олдингму ўчингни?

– Ул оловда ёниб кетган эрди. Энди билсам...

– Ҳўш?

– Ўлмаган эркан.

– Қандоқ билдунг?

– Кўзимга кўриниб турур...

Абдул Маҳак гапни айлантираётганини Чингизхон аллақачон сезган, сезгани сайин қони қайнаётган эди. Аждаҳо...

Нимарсага шама қилур бул савдойи? Ёки унинг кўзига чинданам аждаҳо кўринурми?

Йўқ, у шама қилаётир... Ўлдурмоқ даркор бул алвастини.

Хоқон унга тикилиб қаради. Ё тавба! Қаршисида Бектар турарди. Ўз акаси. Бир вақтлар ўзи пинҳона ўлдириб юборган акаси. Ҳамон ўша-ўша, мағрур, тап тортмас...

Хаёлми бу, ёки рӯё? Абдул Маҳак ўрнида ўлган одам қандоқ пайдо бўлақолди?

Йўқ, кўзлари уни адаштираётгани йўқ. Ҳақиқатан ҳам «пайгамбар» бир силкингану Бектарга айланиб қолган. У Чингизхонга ғалати қараб турарди: ҳам кулимсираётганга ўхшарди, ҳам ғазабланаётганга. «Акаси»нинг ним кулгуси заҳарханда эканини сезди. У хоқон устидан аччиқ кулмоқда. Ҳа, кулмоқда. Бул тахтда мен ўлтирмоғим керак эрди, сен эрмас, йўқ-йўқ, сен эрмас. Сен бунга нолойиқсен. Бераҳмсан сен. Жаллодсан!

Руҳ тирик бўлади деб айтгувчи эди шаманлар. Наҳотки, Бектарнинг руҳи бул пайгамбар даъвоғари қиёфасида пайдо бўлган эса... Унга таъна тошларини отаётган эса. Тавба!

Йўқ, чарчаганмен, деб ўйлади хоқон, руҳ ҳақидаги гапни ҳайдаш учун юзини тескари буриб оловга қаради. Вожаб! Ҳозиргина ловуллаб турган олов сўнган, катта-кичик гўлалар буруқсаб тутун чиқармоқда эди. Тутун борган сайин юқори ўрлар, тўрт томонга ёйилиб, қуёш юзини тўса бошлаган эди.

— Ёқ оловни, — қичқирди хоқон гўлаҳларга.

Улар ҳар қанча пуфлаб чўғларни гўлаларга урмасин, олов ёнмас, тутун эса кўпайгандан-кўпайиб бормоқда, худди қора булутдай борлиқни қопламоқда эди.

Яна Бектарнинг кўзлари кўриниб кетди хоқонга. Мен қонга қон тилаб келганмен, сени ўлдиргани келганмен, дерди бу кўзлар.

Чингизхон саросималаниб ўридан турди. Қаршисидаги одамми, руҳга гўдайиб қаради. У ҳамон қилт этмай турмоқда эди. Бу чиндан ҳам руҳ, деб ўйлади хоқон, ўзум қотили бўлгон акам Бектарнинг руҳи. Руҳни эса ўлдириб бўлмас.

Шу қарорда тўхтағач, Қутқу нўёнга буюрди:

— Они қўйиб юбор, боши оққан томон кетсун, кетсун!..

Сўнг ўйланиб турди-турди-да, маҳзун бир алфозда деди:

— Илгига ёрлиқ бер. Қайда борса, бедахл бўлсун.

Бектарнинг руҳи олдида ўз гуноҳини бир қадар ювмоқ истарди хоқон.

У кетди. Йўл қай сори борар, қараб ўлтирмади, боши оққан томонга ҳасса чалиб кетаберди. Гоҳ-гоҳ қайрилиб, орқасига қараб кўяр, аждаҳо келяптими-йўқми, билмоқчи бўлар, ундан асар йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, йўлида яна давом этарди.

Йўл-издаги одамларга қия боқмай, шу атроф-жавониб-да гўё ўзидан бўлак жонзот йўқдай ҳазин бир кўшиқни хиргойи қилганча худ-бехуд кетиб борарди.

Борлиққа тун кўниб, осмонда юлдузлар кўринган дамларда интиқлик ила кўкка телмурар, юлдузлардан кўз узмай узоқ ўлтирар, кўксидан оҳ устига оҳ отилар-да, «маним ҳур қизларим, ҳур қизларим-а» дея-дея ўзидан кетиб қоларди.

Бир маҳал ўзига келгандай бўлар, уст-бошини қоқиб яна йўлга тушар, оломон йўлиқса, тагин «мен пайғамбарман», деб ваъз айтишдан ўзини тиёлмас эди.

Бора-бора одамлар унинг сўзларига парво қилмай кўйишди. У ҳам олатини канда қилгани йўқ.

«Ҳур қизларим, ҳур қизларим-а».

31

Хоқон Абдул Маҳак (Бектарнинг руҳи)ни ҳайлаб юборганидан сўнг гўлалар тагин тутун қайтарди.

Тутун аччиқдан-аччиқ эди, хоқоннинг бурнини қитиқлади. У уст-устига акса ура бошлади. Кўзлари ёшланди. Мен руҳни чинқиратибман, ўйлади хоқон, бу Кўк Тангрига ёқмаган. Чоп уни топ, қайтар, демоқчи бўлди нўёнга. Энди унинг келмаслигини ўйлаб фикридан қайтди.

Ўксинди (ҳайдамасам бўларкан), эзилди (аввало Бектарни бекор ўлдирдим, қолаверса, руҳини топтадим), тутакди (ҳаммага етган кучим нечун руҳга етмас), ғазабланди (ўзини салкам Тангри ҳисоблаган шаманлар пайғамбарман деб турган одамнинг руҳ эканини нечун англашмади).

Тутун (дарғазаб руҳ) уни бўға бошлади. Нафаси қайтди. Ўрнидан даст туриш, ҳавога чиқиш хаёлига келмас эди. Мияси буткул аламзада руҳ билан банд эди.

Хоқон тутун ичида узоқ қолиб кетди.

Нимқоронғи хона. Тўрада Чингизхон. Ўртада Хоразмшоҳнинг тилла сандиқлари. Пастга қават-қават Урганж гиламлари тўшалган. Дастёрлар қўлида белкураклар. Улар тиллаларни оҳиста-оҳиста сандиқдан олиб гилам устига тўка бошлайдилар. Ҳар шовуллаб тушганида тиллалар ялт-юлт шуъла таратади. Чингизхон тилланинг ана шу шовуллашию шуъласига ишқибоз.

Бир сандиқ бўшайди. Икки сандиқ. Уч сандиқ. Етар, демайди хоқон. Киприк қоқмай тикилиб ўтираверади.

Йигирма сандиқ бўшайди. Гиламлар устида тилла уюмлар ҳосил бўлади. Улар товланади. Жилоланади. Шуъласи қоронғи хонани ёритиб юборади.

Чингизхон енгил нафас олади. Кўнгли ёришади. Бу ҳали Хоразмшоҳ сарватининг ўндан бири, ўйлайди у. Туркон хотундан – Илол қалъадан олингани. Қолганларини шоҳ аллақайларга яширтирган. Уни топтирмай қўймайди хоқон. Ҳаммасини битта жойга жамлайди. Ана ўшанда тилла тоғи пайдо бўлади. Унинг шовуллаши Қорақурум (хоқоннинг Мўғулистондаги пойтахти)гача эшитилади, шуъласи Арабу Ажам, Чинмочинни қуёш нури янглиғ чулғайди.

Шу хаёлда хоқон тилла уюмига қараб узоқ ўлтиради. Сўнг бу уюмларни қайтариб сандиқларга солишни буюради. Белкураклар ишга тушади. Терга ботган дастёрлар ўрнига янгилари келади. Тиллаларни шовуллатиб-шопириб сандиқларга сола бошлайдилар. Шувв-шувв, шувв-шувв, ялт-юлт, ялт-юлт.

Ноғора чалинсин, деб амр этади хоқон. Чаладилар. Хоразм шоҳнинг хотинлари, қизлари кули кўкка созури-лаётган салтанатларига мотам тутиб йиғласинлар, амр этади хоқон.

Ҳадеганда йиғи эшитилавермайди. Сўнг жаллод кириб, аёлларнинг кўзларида ёш қуриб тамом бўлганлигини айтади. Хоқон жаллоднинг тилини кестиради. Яна амр этади. Йиғласинлар!

Аёллар фиғони эшитила бошлайди. Чингизхон кўнглига ором ва таскин энади. У янги савашлар жазаваси билан алмашади.

ТҮРТИНЧИ БОБ

1

Уч эшакли кунботардан келаберди. Кўринишларидан дарвишларга ўшарди. Бошларида кулоҳ, белларида кашкул. Ёши улуғининг соқоли бир тутам, сочи ўскин. Қошлари қалин, кўзлари ўткир. Иккинчиси, ёш йигит. Забардаст. Кўллари узун. Бармоқлари йўғон-йўғон. Учинчиси, ўспирин. Ҳали мўйлаби ҳам сабза урмаган. Юзи қиз боланикидай силлиқ. Эшакка биринчи миниши шекилли, қийшайиброқ ўлтирар.

Учови-да дилхун, гап йўқ, сўз йўқ, ҳар ким ўзича хаёлга ботиб боради.

Адирни ёнбошлаб ўнқир-чўнқир сўқмоқдан ўтиб бораётганларида олдиндаги эшак саросималаниб тўхтади. Хилани ҳам писанд этмай бошини кўтариб қулоқларини ликкайттирди-да, тайсаллаб тураверди. Эшак бир хатарни сездимикан, деб эгаси хавотирланиб олдинга қаранган эди, кўзи чуқурликда ётган қолдай бир нарса атрофида куймаланаётган қарғаларга тушди. Кўрдингларми, дегандай шерикларига қаради. Учовлон ёмон бир ҳодисага дуч келгандай эҳтиёткорлик билан аста чуқурликка тушаберди. Қарғалар дув кўтарилди.

Қопга ўхшаб кўрингани кўйлак бўлиб чиқди, аёлнинг тимдаланган оқ кўйлаги. Ундан қонли, нозик оёқлар чиқиб турар, бош қисми эса ёпиқ эди.

Ўспирин «дарвиш» юқори томонга ўтиб, юраги дук-дук урганча гижимланиб ётган рўмолни кўтарди. Аёл! Сочлари кесилган, юзлари моматалоқ, кўз ёшлари кўкимтир чаккаларида муз қотган аёл.

Тирикми, ўлик? Бири томирини ушлади, бири юрагига кулоқ тутди. Бечоранинг жони атиги битта томирдагина осилиб тургандай эди.

Ким бўлди экан бу муштипар? Уни бу кунларга солган ким бўлди экан?

Оғзига сув томизишди, авайлаб кўтаришди-да, ўспирин эшагига мингаштиришди. Йўлга чиқай деб турганларида, узоқдан отларнинг дупур-дупури қулоққа чалинди.

Мана-мана Ҳирот бошига уқубат тоғи ағдарилаётгандай эди. Алоуддин Хоразмшоҳ бу қалъани ҳам ҳимоясиз қолдириб кетган, мўғуллар келадиган йўллар тўсиқсиз, бугунми-эрта улар ёпирилиб келиши аниқ эди.

Тўғри, қалъа ҳокими Амин Малик ихтиёрида ўттиз минг кишилиқ ҳужумкор қўшин бор. Улар тиш-тирноқлари билан Ҳиротни ҳимоя этишга тайёр. Аммо сон-саноксиз ёғий аскарига бас келса, бир ой, икки ой келар, ундан кўпига чидай олмас, охир-оқибат муаззам қалъа кунпаякун бўлмоғи аён.

Бир илинж Жалолиддиндан. У Абискун оролига падари бузрукворини дафн этиб қайтгач, фитнадан воқиф бўлиб, Урганждан чиқиб кетганига чамаси икки ойча бўлиб қолган. У хос йигитлари билан у ер-бу ерда чингизийларнинг патини қирқаётгани ҳақидаги хабарлар Ҳиротга ҳам етиб келган. Жалолиддин орқага қайтадиган, тисариладиганлардан эмас. У катта қўшин йиғади, албатта. Бузилган салтанатни қайта тузади. Унга бориб қўшилмоқ, зудлик ила унга имдод айламоқ даркор. Ҳиротнинг нажоти ҳам ундан. Бироқ у ҳозир қайларда экан?

Шуларни ўйлаганида яна бир нарса Амин Маликнинг юрагини орзиқтириб юборади. У ҳам бўлса суюкли қизи Гулбегим ва набираси Жамолиддинларнинг тақдири.

Жалолиддин билан Гулбегимнинг тўйи бундан тўрт йил олдин бўлиб ўтган эди. Ўғилчалари Жамолиддин ҳозир учга кирган. Уруш ҳамма қатори уларнинг ҳаётини ҳам издан чиқариб юборди. Улар умр аталмиш аравани қайта изга солиб олурлар. Бу Жалолиддиннинг қўлидан келар. Унинг хабари тезроқ топила қолсайди.

Амин Малик шу ўйлар билан қийналаётган асно Қандаҳор¹дан хабар келди. Жалолиддин ўша қалъада Амин Маликни ўз қўшини ила қошига чорлаётган эмиш. Айни муддао. Амин Малик Ҳиротни ишончли одамлар қўлига топшириб, эртаси куниеқ қўшинини Қандаҳорга бошлади.

Икки кун йўл юргач, улар адир четида дарвишларга дуч келишди. Эшакка ўнгарилган тирикми-ўликми, бир одамга кўзи

¹ Қандаҳор – ҳозирги Афғонистонда.

тушгач, Амин Малик от жиловини тортди. Улардан ҳол-аҳвол сўради. Аввалига улар сир бой беришмади. Амин Малик ўзини таништиргач, «катта дарвиш»нинг чеҳраси очилиб:

– Сиз ҳақингизда эшитганмен, – деди у Амин Маликка.
– Сиз шаҳзода Жалолиддинга ҳам тоға, ҳам қайнота бўлурсиз.
– Бале, – Амин Малик хурсанд бўлиб сўзнинг давоми-ни кутди.

– Мана бул жойда, – деди «дарвиш» чуқурни кўрсатиб,
– тимдаланган аёлни кўриб қолдик. Бошдин-оёғи жароҳатли. Ўзи кимдур, кимлар они бул кўйга солмиш, билмас-муз. Бошимиз қотиб они эшакка олиб турганимиз.

Амин Малик отдан тушиб, эшакка ўнгарилган аёлга яқин борди. Юзини очиб кўргач, бошини чайқаб, унинг қандай топилгани тафсилотини бир бошдан суриштирди. Сўнг гавдали бир йигитга топширди:

– Аёлни аравага ол, пайсаллама, тез табибга кўрсат.

Амин Малик атрофга назар ташлаб олди-да, қўшинга дам бериш фикрига келди. Кетишга ҳозирланган «дарвишлар»ни тўхтатиб қолди. Бир дамлик ҳордиқдан сўнг уларни суҳбатга чорлади.

3

Ўша куни ҳаммаёқ шалаббо эди.

Ёғий қалъага бостириб кирган, худди тўнғизлар галасидай гулу гулзорларни пайҳон қила бошлаган куни куйган ёмғир ҳеч тинай демас, бегуноҳ одамларнинг дарё бўлиб оқаётган қонларига гўё осмон мотам тутар, ер кўкси билқиллар эди.

Уста Тўғонбек синглиси Қамбарнисо билан устахона ертўласига яшириниб олган, уйларида қиёмат кўпганини ҳис этар, ташқари чиқишга ота раъйи йўл қўймас — падари бузруквори Абдул Маҳак то хабар етмагунча ўрнидан жилмасликни буюрган эди.

Ертўлада улар бир кеча-кундуз ўлтиришди, лекин отадан хабар бўлмади. Тўғонбек ўшанда узоқ ўйлаган. Падари бузруквор уни ва катта қизлари қолиб кенжа Қамбарнисони нега дафъатан ертўлага жўнатган? Бунга ўзича жавоб ҳам топгандай бўлган. Тўғонбек тўнғич фарзанд. Ертўлани (қурол-аслаҳани) ёғийдан кўриқлаш қўлидан келади. Қамбарнисо бўлса, ёшлигига қарамай шаддод, пойга ва қиличбозликда

Йигитларни доғда қолдира оладиган довжорак ва абжир қиз. Аслаҳахонани икковинг кўриқла, дегани бу ҳойнаҳой.

Иккинчи кунни ҳам шу хаёлда ўтказишди. Аммо тун ярмидан ошганида ертўла туйнугидан кимдир тугунчак туширди. Очиб қарашса, иккита нон, бир оз ноз-неъмат ва... бир энлик хат. Унда уйларига ёғий тажовуз этганига ишора бор эди. Ака-сингил ўз туғишганларидан жудо бўлганликларини англашди. Ёзувда яна бир гап уқтирилган эди. «*Ҳаргиз ертўладан чиқа кўрманг. Қачон чиқурсиз, хабар берилур. Қаршибек*».

Қаршибек падари бузрукворнинг ишончли шоғирди, Тўғонбекка туғишган инидай қадрдон. Демак, у бор фожиадан хабардор...

Бошни деворга уришдан бўлак чора йўқ эди.

Туйнукдан кун оша тугунчак тушиб турди, аммо хат йўқ эди. Сўнг тугунчак-да тушмай кўйди. Қаршибек ҳам ёғий чангалига тушган деб ҳисоблашар, андуҳларига андуҳ кўшилар эди. Тоқати тоқ бўлган Тўғонбек ер устига чиқишга жазм этган кеча туйнукдан хат тушди. У қисқа ва лўнда эди. «*Шул кеча эл оёғи тинган маҳал қабристон орқасинда кутгаймен. Авлоқ ердан келгайсиз. Иложин топуб, саркарда учун ишланган шамширни олиб олгайсиз. Ертўла оғзида сизларни ўз одамимиз кутгай. Қаршибек*».

Падари бузруквор Жалолиддинга атаб ўз қўли билан нақшинкор шамшир ишлаган, уни ўзум саркардага топширгаймен, деб ният қилиб юрарди. Қаршибек хатда шуни назарда тутган эди.

Хатга тўла риоя этишди. Қаршибек эшакларни ва дарвиш анжомларини тайёрлаб, дарвозабон билан тил топишиб кўйган экан, хўроз икки қичқирганида «дарвишлар» қалъадан чиқиб кетишди.

Шундан кейингина Қаршибек бор гапни гапириб берди. Сўйлагувчининг оғзидан ўт чиқди, тингловчиларнинг луди кўк тоқига чирмайди.

– Падари бузрукворингизнинг хабарин ҳеч ким билмас, – деди Қаршибек надомат билан. – Айтурларким, афтода қиёфатда дафъатан ғойиб бўлмишлар. Шундан бир кун муқаддам фақир устоз ҳузурда бўлиб эрдим. Кўб маҳзун ва мискин эрдилар. Беҳудлик дардиға мубтало бўлғонларин сезиб, табиб олдирмоқ бўлсам, бежо кулдилар ва маним дардима бул оламда шифо йўқтур, деб нола қилдилар.

Бул оламда шифо йўқтур...

Тўғонбек кўзларидан тирқираб ёш оқар, Қамбарнисо хўнграр эди.

– Бизни эсладиларму? – сўради Тўғонбек.

Бош чайқади Қаршибек.

– Маним хур қизларим, хур қизларим-а, дея осмонга тикилганларин кўрганман, холос, – деди ўзи ҳам йиғисини босолмай. – Дағи Жалолиддин демиш эрдилар, шамшир, шамшир деганларин-да, эшиттанмен. Водариг!

Жалолиддин... шамшир... Балким беҳуд ота Жалолиддинни излаб бадар кетгандур.

Фарзандлар кўксида ўт ёнар, борлиқларини жаз-жаз куйдирар эди.

– Жалолиддин Қандаҳорда, деган миш-миш юрадир эл оғзида, – деди Қаршибек ўйга толиб.

Шундан сўнг у ўзи тузиб қўйган режани – Жалолиддинни излаб топиш йўлларини ошкор этди.

Улар йўлга чиқдилар.

Бир ойча йўл юриб мана шул адирга келиб турганлари.

4

Жалолиддинни паноҳ тутиб иккинчи ёқдан ҳам лаклак қўшин келаётган эди.

Улар – халаж ва ҳазора уруғлари бугун бўлмаса эртага Чингизга ем бўлажақларини ўйлаб, Жалолиддинга қўшилмоқ ва унинг қабатида жон сақламоқ ниятида от суриб келмоқда эдилар.

Улар сув бўйида ҳордиққа тўхташди. Ҳашамли икки чодир ёнма-ён тикланди. Бири – халаж сардори Ағроқники, иккинчиси ҳазора раҳнамоси Маликшоҳники. Тамадидан сўнг улар чодир олдига тўшалган кўрпачаларга ёнбошлашди. Чилим келтирилди. Ағроқ чекиб Маликшоҳга берди, у тортиб шеригига. Кўнгил ва оёқ чигиллари ёйилгач, сўзга навбат етди.

Ағроқ деди:

– Не-не подшолар Чингиз оёғига йиқилур. Жонин сақламоқ бўлуб кимлар хазинасин, кимлар қизларин ҳадя этур. Бир Жалолиддин ондин тап тортмас. Ёғийни тиз чўқтирмақ бўлур. Кўзум етмас.

Маликшоҳ айтди:

– Ёғийдин тап тортмасликнинг ўзи яхшидур. Эшитдикки, Наса қалъаси яқининда Жалолиддин мўғуллар ила тўқнашган чоғинда атиги уч юз аскар и бўлгон. Чингизнинг етти юз кишилиқ лашқарин қириб, отлари ва қурол-яроғларин қўлга киритмиш. Жалолиддинга бормоғимиз ақлдандур, сардор.

– Бунга гумоним йўқтур. Аммоки ул бизни қучоқ очиб қарши оларми-йўқми, Худо билур.

– Недин қувонмас, биз, ахир, олтмиш минг қўшун ила онга борурмиз.

– Тўғри, олтмиш минг оз лашқар эрмас. Маним гумоним бошқа тарафдандур.

– Хўш-хўш?

– Жалолиддинга қўшилдиқ ҳам, савашга кирдиқ ҳам, голиб бўлдиқ ҳам дейлиқ. Шундин сўғун... Жалолиддин хизматимиз қадрларму, иззатимизни жойига қўюрму?

– Гумонингиз ноўрин, сардор. Жалолиддинни адолат-парвар дерлар. Иншооллоҳ, қадримизга етур, қусуримиз бўлса, кечириб, ҳурматимизни жойига қўюр.

– Айтганингиз келсин, малик. Аммоки, маним шубҳа-гумоним бесабаб эрмастур. Бизга келуб қўшилгон ўшал башоратгўй...

– Оқсоқми?

– Ҳа, ўшал кўнглумга ғулғула солмиш.

– Не демиш?

– Ул фол очуб дедики, йўлумиз зафарли эмишу, лекин охири жарга дуч келарканмиз, малик, жарга.

– Мен фолга ишонмасмен. Сўғун... ул оқсоқ ўзи шубҳали зотга ўхшайдур.

– Тағи-зотин текшириб кўрдук. Ўтрор эшонларидин эркан. Ўтрор қамали чоғи бир фоли ила Чингиз назарига тушмиш. Хоқон онга бўйи баробар зар бермиш. Қатимда қол, демиш. Аммоки, башоратгўй дарбадарликни ихтиёр айламиш. Мен онинг ақлу шуурин кўруб қатимда олуб қолгонмен. Ул алдамас.

– Орқага қайтмоқни ихтиёр айлармисуз?

– Йўқ. Ўз ҳолимизча Чингизга бас кела олмасуз. Жалолиддинга қўл бермоқдин бўлақ чорамиз йўқтур. Тақдирда не бўлса кўрурмуз, малик. Одамнинг боши Оллоҳнинг тоши.

– Шундоқ эркан, шубҳа-гумонни кўнглингиздин чикаринг. Чилимни тортинг, сардор.

Бир оз истироҳатдан сўнг, улар тагин йўлга тушдилар.

5

Қандаҳорда осмон юлдузли, ер сокин. Анҳорнинг шовуллаши кулоққа чалинади. Узоқ-узоқлардан ҳаққуш сас бериб туради. Ҳақ, ҳақ! Яқин атрофда чигиртка чириллайди. Ит хуради.

Жалолиддиннинг қалъа ташқарисидаги қароргоҳидан буларнинг бари аниқ-тиниқ эшитилиб, кўриниб турар.

Чодирини олдида Жалолиддин қилт этмай турар, тун ярмида тинчлигини олган ҳаёллари ҳамон уни тарк қилай демас. Ҳаёли Чингизхон атрофида айланишини қўймайди. Уни кўпроқ Чингизнинг одамларни кўрқитиш усуллари ҳайратга солади.

Ёши олтмишни қоралаган хоқон оз қўшин билан келиб, буюк салтанатга кўрқув солиши, кўз очиб-юмгунча уни синдириши ҳайратомуз иш. Тўрт юз эллик қалъаси, ҳар қалъада лак-лак лашкари, доимий ҳаракатда беш юз минг қўшини бўлган метиндек мустаҳкам мамлакат подшоҳини, Искандар иккинчи номини олган чексиз куч-қудрат соҳибини тузоққа тушириш... Одамлар кўзи олдида ўз аскарларини яъжуж-маъжужларга айлантириб қўйиш... Гар ёвуздор, аммо тан бермоқ даркор.

Мўғулларнинг «яъжуж-маъжужлиги» Жалолиддин аскарлари учун эндиликда чўпчак. Лекин омма кўнглида бу фикр ҳамон ҳукмрон.

Ҳар юрт одами мамлакат бошига иш тушганида, аввало, ўз подшоҳига қарайди. Подшоҳ жасурлик кўрсатса, эл жасур, подшоҳ кўнглига кўрқув тушса, омманинг тизи қалтираши ҳақиқат. Кўрқув – юкумли касаллик.

Ёвни ўз усули билан қайириш – унинг кўнглига кўрқув уруғини солиш – кўрқитгувчини кўрқитиб янчиш ва янчиб кўрқитиш... Ҳа, шу йўлда собит турмоқ даркор. Ёвга кўрқув солинса, эл кўнглидан ҳадик кўтарилар.

Аммо Чингиз лашкари энди беҳисоб, тиш-тирноғигача қуролланган. Ҳар ўн аскарга бир, юзга бир бош, мингга бир, ўн мингга бир бош, бари тулкидек айёр, итдек искович, бўридек абжир. Уларни кўрқувга солиш душвор, кўп душвор.

Аммо, лозим. Бунинг учун ўшал тулкилар, итлар ва бўриларни чирпиратадиган шерлар керак, арслонлар, қоплонлар, сиртлонлар даркор. Улар бор. Лекин тарқоқ. Бошларин бириктирмоқ, барин қўл остида жам айламоқ, бамисоли бир муштга айлантирмоқ лозим. Бусиз қийин. Бусиз эл қадди доллигича қолур. Бусиз ёғий ваҳшийлиги ҳад билмас, юрт вайрон, дини ислом афсурда, номус оёқости, одамлар қул... Бусиз бўлмас. Бўлмас!

Жалолоддин ўй дарёсида қанча оқди билмайди. Муазин овозидан ўзига келганида кўрдик, тонг ёришибди.

Чодирга кирди. Бомдодни ўқимоққа, Яратганга таваккул айламоққа!

6

Жалолоддин вазир Шамсулмулк билан бот-бот ҳар соридан фикр олишгучи эди, ўзининг кечаги хаёллари таъсирида бўлса керак, ундан сўради:

– Қай шоҳ шоҳларнинг яхшиси бўлғай?

Жалолоддин кўнгли кўпроқ Арастуга мойил бўлгани сабаб суҳбат чоғларида аксарият унинг ҳикматларини тилга олгучи эди, ҳозир ҳам шундоқ қилди вазир.

– Арасту демиш: бургутдай нигоҳи ўткир шоҳ шоҳларнинг яхшисидур. Онинг атрофиндагилар ўлаксахўр эрмас, балки бургутсифат бўлмоқлари кераклур.

Жалолоддин ўйлади. Падари бузруквор Алоуддин Хоразмшоҳ бургутдай нигоҳи ўткир, яхши шоҳлардин эрди. Аммо атрофиндагилар... ўлаксахўрлар эрди. Салтанатни таназзулга олиб келганлар ана шулардур.

Тагин сўради Жалолоддин:

– Шоҳларнинг ёмони қайсидур?

Вазир деди:

– Донишмандлар айтибдурларким, тузуклик қолиб, бузукликка берилган шоҳ шоҳларнинг ёмонидир.

Жалолоддин деди:

– Шоҳ ўз-ўзидан ёмон бўлғайму?

Вазир айтди:

– Шоҳ ўшал ўлаксахўрлар таъсирига берилгайким, таъқи лаънат бўйнига илинмоғи ондиндур.

Орага сукут чўкди. Гап тугади, деб ўйлади вазир ва бошқа тарафдан сўз очишга изн сўради. Ишорат бўлгач, деди:

– Султонсиз юрт бошсиз тана мисолидур. Падари бузрукворингиз султонлиг камарин ва рутбасин Сизга бергонин дўст-да, душман-да билур. Шукрким, ул камар белингиз беагидур. Эмди султонлиг рутбасин сўзга ва хатга қўшуб айтмоқлик ва ёзмоқлик айни муддаодур.

Вазир бу гапни аввал ҳам айтган, Жалолиддин уни жавобсиз қолдирган эди. Ўйлардики, давлатсиз, дорус-салтанасиз султонлиг неткай.

Бу сўзларни тилига чиқармаса ҳам Жалолиддинни вазир тушуниб турар, лекин бузулган юртни қайта тузмоқ, бирлаштирмоқ ва ёғийга ҳукм ўтказмоқ учун унга султон кераклигин ўйлар эди. Султон бор, фақат унга русум бермоқ даркор.

Буни Жалолиддиннинг ўзи яхши билса-да, вазир сўзи яна қабул қилингани йўқ.

7

Ўша кун пешиннинг нари-берисида кунчиқар ва кунботардан худди тошқин жилғалардек лашкар оқиб кела берди, омад боқиб кела берди.

Жалолиддиннинг ўн минг кишилиқ қўшини қуёш тиккага келганида қирқ минг бўлди, кун пешиндан оққанида етмиш минг бўлди.

Қароргоҳнинг ўнг томонидаги ерлар Амин Малик одамларига, сўл томони Ағроқ ва Маликшоҳ жангариларига ажратиб берилди. Чодирлар тикланди, гулханлар ёқилди, қўйлар сўйилди.

Жалолиддин ўз чодирини олдида ороланган тепаликка кўтарилди. Буюк Хоразмшоҳлар салтанатининг рамзи – қора байроқ салобат билан ҳилпирай бошлади.

Амин Малик, Ағроқ ва Маликшоҳ қасам ичиб Жалолиддинга дедиларки, бошимиз сенга фидо, Султон! Қўшинлар оёққа қалқдилар. Амрингга тайёрмиз!

Жалолиддиннинг саркардалари Абу Инъомхон, Йигит Малик, Жаҳон Паҳлавон ва Сойиржа Паҳлавонлар қиличларини бирлаштирганча дедилар:

– Жонимиз садқа сенга, Султон!

Жалолиддиннинг ўнг томонида ўлтирган вазир Шамсулмулк мийиғида кулганча секин султонлиг муборак, деб қўйди. У эрталабки, султонлиг русуми ҳақидаги гапи ижобат бўлганидан ичида Яратганга шукроналар айтар эди.

«Майли, булар айтганча бўлсин, — дерди ичида Жалолдин, — вақтики келур, давлат ҳам, пойтахт ҳам дағи тикланур, ана шунда расман тахтга чиқмоқлик насиб айлағай, иншооллоҳ!»

Тантаналар ярим кечагача давом этди.

Буларнинг ҳаммасини Ағроқ чодирини ёнидаги ўчоқбошида бўйнини чўзганча «башоратгўй» диққат билан кузатиб турмоқда эди...

8

Барзангилар Қорасочни булғаган кеча хоқоннинг қаҳри шу билан босилмаслигини билган Ибн Ҳожиб жазо навбати ўзига келишини кутиб ётди.

Қорасоч дод-войларининг чегараси йўқдай эди. Ибн Ҳожиб кулоқларини беркитди, кўзларини юмди, барибир эшитди, барибир кўрди. Шунда ҳам миқ этгани йўқ. Муштипар аёл «ўз ишонган тоғи»дан кўмак кутган, албатта. Лоақал, тўхтанглар, деб ўртага чиқишидан умидвор бўлган. Ибн Ҳожибга эса ўз жони қайғи эди.

Тонгга яқин Қорасочни оёқларидан судраб олиб чиқишди. Тажовузкорлардан қай бири қай бирига «даштга олиб бориб ташла, қузғунларга ем бўлсин», деганини аранг эшитиб қолди Ибн Ҳожиб. Ҳозир қайтиб киришадю теримга сомон тикишади, деб ўйлади. Аммо ажал орқасига қайтмади.

Ўлимни эртасига кутди Ибн Ҳожиб. Индинига кутди, бироқ Азроил чамаси, чодир атрофини айланмоқда, унинг жонини қандай суғуришни ўйламоқда эди. Ибн Ҳожибнинг жони ҳалқумида, лекин ўликдан фарқи йўқ эди.

Учинчи кун деганда Азроил ўрнига шаман кириб келди. Ўридан турғазди, оғзига сув тутди. «Ўликка» жон киргизди ва муддаони тушунтирди.

Етти кун ичида бир эмас, уч шамандан дарс олган Ибн Ҳожиб башоратгўй қиёфасига кириб, халажлар манзил-маконига йўл олди. Борасолиб Ағроқ кўнглига қўл солишга ҳам улгурди. Шаманлардан ўрганган икки-уч башоратини ишга солгач, Ағроқ уни ўзига яқин тутиб, Қандаҳор остонасигача олиб келди.

Энди у хоқон топширигини бажариши шарт...

Адирдан топилган беҳуш аёл муолажалардан кейин йўлда кўзини очди. Ўзи ётган аравани у кема деб ўйлади. Тўлқин кемани тинмай чайқатмоқда эди. Чайқовлардан кўнгли беҳузур бўлди. Кимдир унга сув тутди. Уч-тўрт қултум ичди. Ичидаги ўт бир дам пасайгандай бўлди. Дам ўтмай олов тиллари тагин ичини куйдира бошлади. Кема бориб келаверди, бориб келаверди.

Бошига ҳуш қайтгач, ўзини аллақайси чодирда кўрди аёл. Исмини сўрадилар. Ҳарчанд ўйламасин, эслолмади. Қайдин бўлурсен, деган савол ҳам очиқ қолди.

Орадан кунлар ўтиб аёл оёққа тургач, уни суяб чодир олдига чиқазишди. Кўрпачага ўтқазиб, чой узатишди.

На иссиқ, на совуқ кун эди. Булутлар орасидан оқиб тушаётган шуъла аёлнинг кўнглини очгандай бўлди. Атрофга, ўтин ёраётган, қозон қайнатаётган одамларга боқди. Ўзи қаерда, ивирсиб юрган одамлар кимлар, танимади.

Ис олиб юрган Ибн Ҳожиб баногоҳ чодир олдидаги аёлга дуч келди. Юраги орқасига тортди. Қорасоч! Таниб қолмасин дея дарҳол ўзини четга олди.

Қорасоч хотирасини йўқотганини у қаёқдан билсин. Боз устига, ажабтовур соқол-мўйловли бу кимсани ҳатто туққан онаси кўриб қолганида ҳам танимаган бўларди.

10

Абдул Маҳак йўл юради. Ҳассасини дўқиллатиб работдан работга ўтади, қишлоқдан қишлоққа. Кимсан, деганларга гоҳ янги пайғамбарман, дейди, гоҳида эса руҳман, деб ғурурланиб жавоб беради.

Раҳмдил кишилар «ғалати одамга» нон-туз тутадилар, хонадонлари эшикларини очадилар, тунаб қол, деб марҳамат кўрсатадилар. У ноз-неъматлардан тотинади, аммо тунаб қолмайди. Гоҳ Худонинг уйи – масжидларда кўним топади, гоҳ қаландархоналарда. Бир-икки кун у ерларда турган бўлади-да, яна терисига сиғмай йўлга чиқади.

Яна кентлардан, туманлардан ўтади. Бозор кўрса, албатта тўхтайтиди. Бозорчиларга қараб туради-туради-да, «ҳой, одамлар, одамлар» дейди баланд овозда. Одамлар бир дам тўхтаб унга қулоқ берадилар. У дейди: «Мен сизларга ҳақ

йўлни кўрсатиш учун юборилганман. Нафсингизга қул бўлманглар. Бошингизни кўтариб кўкка қаранглар бир дам, кўк дарғазаб. Ердаги хунрезликлардан туғёнга келган. Уни кўринглар, унга қулоқ беринглар. Унинг бағрида руҳлар яшайди, маним ҳур қизларим яшайди. Улар қасос тилайдилар, интиқом истайдилар».

Гапи шу ерга келганида мўғул исковичлар ёки уларнинг ўзларини мусулмон атовчи гумашталари «ғалати одам»нинг оғзига урадилар, турткилаб-чўқилаб бозордан чиқариб юборадилар.

«Кўкдагилар дарғазаб, улар интиқом сўрайдилар», деганча яна боши оққан томонга кетиб бораверади. Бир жойга етганида томда турган мўғулнинг баногоҳ йиқилиб ўлганини кўради. «Руҳлар ўзлари интиқом олмоқдалар, — дейди томошабин бўлиб турган одамларга, — билиб қўйингларки, мўғулни томдан итқитган маним ҳур қизларим бўлади, ҳа, маним қасоскор қизларим».

Одамлар унинг сўзларини тушунмайдилар. Абдул Маҳак бундан хафа бўлмайди. Одам зоти номукамал, дейди ўзича.

Йўлида давом этади.

11

Янги қўшилган фидойилар эвазига бошланган базм, Амин Малику Ағроқу Маликшоҳ ва уларнинг лашкарлари шоду хуррамлигига боқиб ўлтирган Жалолиддин халажлар қўшини орасида бир шарпа кўргандай бўлди. Ғалати сочсоқолли. Оғир кўзли. Жалолиддин диққат ила ул сори тикилди. Шарпа ғойиб бўлди. Ул кимдур? Нечун ғалати боқиш қилди? Одам зотиданми ё рўё?

Султон ўнг қўлида ўлтирган вазир Шамсулмулкка бир нималарни шивирлади. У ўрнидан туриб кетди.

Кўпдан хурсандлик нималигини билмаган аскарлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб қўшиқ айтар, ўйнар эдилар. Ўз торини қиличга алмаштирган икки машҳур ҳофиз хониш айлаганда гуруҳлардаги қўшиқчи ва ўйинчилар ҳам жим қотиб, уларга қулоқ бердилар.

Суворийлар минган жанговар отлар
Учдилар чиқариб гўё қанотлар¹.

¹ Бу ва бундан кейинги мисралар қадим Хоразм шоирлари қаламига мансуб.

Амин Малик куёви Жалолиддинни кўриб бир қувонса, қизи Гулбегим ва набирасини кўриб икки суюнади. Жалолиддинга ҳамдам-ҳамқадам бўлишлик орзуси эди, эришди, қизи ва набирасини соғинган эди кўриб, дийдорларига тўйиб ўлтирибди.

Уларни сўнгги кўрганидан бери бир йил ўтибди-да. Ўзи Ҳиротдаю юраги Урганжда – қизи ва набираси томонда бўлди.

Очиғи, у қизини узоққа бергиси йўқ эди. Гулбегим ёлғиз қиз бўлганидан ташқари, ширин-шакар тиллари, мулоқим феъл-атвори билан хонадоннинг «кичик фариштаси»га айланган эди.

Жалолиддин падари бузруквори қабатида Ҳиротга келганию баногоҳ Гулбегимни кўриб қолганидан бошланган ҳаммаси. Икки юракда муҳаббат уруғи ниш урган, дейишди кайвони хотинлар. Амин Маликнинг тўйга розилик беришдан бўлак иложи қолмади.

Яхши. Қизи саодатманд бўлди, фарзандлик бўлди. Куёвкелиннинг муҳаббатларига шоирлар мадҳиялар ўқишди.

Аммо кейинги пайтлардаги сарсон-саргардонликлар, кўч-кўч, ур-сурлар уларнинг ҳаётини ҳам ўзанидан чиқарди. Аммо султон тирик экан, ўз завжаси ва ўғилчасини иксилтирмас, Амин Маликнинг ўзи ҳам уларнинг ёнида энди, иншооллоҳ, ҳаёт гулларига завол етмагай.

Падари бузрукворининг шу тахлит сўзларини эшитгач, Гулбегим:

– Худо ўз паноҳида асрагай сизларни, – деди қувониб.

Қизи султон Жалолиддинни ҳам назарда тутаётганини сезган Амин Малик боракалло, дея пешонасидан ўпди.

Амин Маликнинг ўн икки яшар кенжа ўғли Ҳайдаршоҳ бунга ҳавасланиб турар, кўпдан кўрмаган опасига меҳри ошар, унга талпинар эди.

Амин Маликнинг йўлдаги саргузаштларини эшитган султон ўтрорлик темирчи фарзандлари ва номаълум аёл билан суҳбатлашишга қарор қилди. Амин Малик уларни султон ҳузурига бошлаб келди.

Абдул Маҳак ва унинг хонадони бошига тушган кулфатларни эшитиб дилхун бўлди султон. Бокира қизларни булғаган, ўлдирган, устани хушдан айри этганлар жазо топмай қолмагай.

Абдул Маҳак билан Жалолоддин дориломон йилларда учрашган. Унинг устахонасида бўлган, у яратган қилич ва ханжарларни кўриб, санъатига тан берган. Белидаги қиличи устандан ёдгор.

Ҳикоядаги бир ҳолат айниқса ларзага солди султонни. У ҳам бўлса ёғий устани қурол ишлашга буюрганию буни рад этишга устанинг журъат айлагани... Тиз чўкиб яшашдан бош товлагани!

Унинг кейинги ҳоли не кечди экан, тирикмикан, гар ҳаёт бўлса, қайда экан, қайларда сарсон-саргардон экан?!

— Буни Сизга топширмоқни васият айлаганлар падари бузруквор, — деди Тўғонбек шамширни ўровидан ечиб, — марҳамат қилгайсиз, султон.

Жалолоддин шамширни илгига олди. Ботмонча келар. Ойдаи ялтирар. Сопи безакли. Марварид ва ёкутлар аро бир ёзув балқиб турар: Жалолоддин!

Султоннинг кўнгил кўзида ёш айланди.

14

Аё, садпора инсон! Тоғларни кесгувчи шамшир илгингдадур. Тиз чўккувчи бўлма. Тиз чўкиб яшамоқдин ўлмоқни авло бил. Жисму жонингдин мутелик қуртларини суғуриб ташла. Улар юрагингни кемирурлар, кўнгил ўқини синдирурлар, уни ўз меҳваридин айирурлар. Мутеликка ўт оч, аё, инсон. Оллоҳдин бошқага тиз чўкма, билъакс, тиз чўк деганнинг ўзини тиз чўктир, ўзини ер тишлат!

Шундай дея сўз қотиб боради одамларга Абдул Маҳак. Оғзидан гўё сўз эмас, ўт чиқиб боради. Кимларга айтди бу гапларни, қайларда айтди, Абдул Маҳак билмайди. Тилингни тий деганларни назар-писанд қилмайди. Бошини ғоз тутиб кетиб боради, ўту сувдан ўтиб боради.

15

Саваш машқи адирни титратар. Отлар кишнар, ёй ўқлари ёмғир каби ёғилар. Манжанақ тошлари адир сўнгидаги харсангларга қарсиллаб урилар.

Султон Қорабайирни елдирар. Аввал унга беш суворий ҳамла этар, сўнг ўн, йигирма. Улар сони элликка етар. Олди ва орқаси, икки ёнидан бостириб келишар.

Султоннинг бир қўлида янги шамшири, бир қўлида эски қиличи, иккаласи барабар ишлар, «ёғий» сафлари сийраклашиб борар. Қорабайир ҳайқириғи адир ошар, тоғ ошар.

Лашкарлар тўрт томондан «ёғий»ни ўраб олар, йўлбарс каби тагига босар. Эзар. Янчар. Тупроққа тенг айлар.

Сунг бари бошидан бошланар.

16

Ертўла устахонага айлантирилди. Ўртада босқон, ёнида зарбхона. Бирида темир ва пўлод чўққа, иккинчисида чўғ ханжар ва найзага, қилич ва қалқонга айланади. Кимлар отларга тақа, сувлиқ, тўқа, узанги тайёрлайди, кимлар белкурак, болта. Тақа-тақ, тарақа-туруқ. Усталар шу ерда кунни кеч қиладилар, тонгни шу ерда қарши оладилар.

Бу оқшом ҳам Тўғонбекнинг уйқуси қочди. Хаёли яна падари бузрукворига кетди. Ер устидамиканлар ё ер остида? Худойим, ўзинг раҳм қил.

Бу кеча ҳам Қаршибекнинг тушига Қамбарнисо кирди. Оқ отини елдириб бораётганмиш Қамбарнисо. Қаршибек ўз отини унинг кетидан учурибди. Тобора яқинлашиб борибди. Аммо етдим деганида, оқ от бир силкинибдию қушдай учибдию-кетибди.

Қаршибек уни кўпдан севади. Зимдан яхши кўради. Дарди ичида, ичи эса ёрилай дейди. Бу шаддоод соҳибжамолнинг васлига етиб бўлармикан? Агар етса, бу ёруғ оламда Қаршибекдан бахтли одам бўлмас. Унинг гоҳ-гоҳи илиқ боқиб қўйишлари беҳудагамасдур, майин сўз қотишлари тагида бир гап йўқ эмасдур...

– Тур, – дейди Тўғонбек ёнида чўзилиб ётган Қаршибекка. – Одам деган шунча уйқучи бўлмаса. Тур-тур, тонг оқариб қолди, босқонга олов қала.

«Ўзи энди уйғониб хархаша қилишини қара, – ўйлайди Қаршибек, – уйқучи у сен, менга эса сенинг синглинг уйқу берармиди, э, устажон...»

Қаршибек ичида кулиб қўяди-да, чўғ устидаги кулни тортиб, ўпкасида йиғилиб қолган дамни ўтхонага пуфлайди.

Буни Қамбарнисо Ўтрордан чиққанидан бери ўйларди. Ўзини шунга тайёрлар эди. Шу оқшом амалга оширишга аҳд этди.

Тун ярмидан оққанида девор орқасида олов ёқди. (Қадимда бу ишга аҳд этган қизлар катта гулхан ёққанлар.) Унга узоқ тикилиб ўлтирди. (Қадимда қизлар қўл ушлашиб гулхан атрофини айланишган.) Ўзи тайёрлаб қўйган йўнқани¹ олов ёғдусига тутиб кўрди. Оқ йўнқа қизғиш рангда товланиб кетди. Ўнг кўкрагини беихтиёр силаб-силаб қўйди.

Шошмасдан ёқасини ечди. Йўнқани оловга тутди. Қуруқ эмасми, тезгина ёниб-ловуллаб кетди. Кулга босиб олов тилини кесди. Йўнқа гўё босқонда қиздирилган темирдай лангиллар эди.

Гўё ҳозир ҳеч нарса содир бўлмайдигандай ёқасини кенгроқ очиб ўнг кўкрагини чиқарди. Негадир яна силаб қўйди. Балким унга алвидо айтаётгандир.

Кўкка тикилди. Булутлар битта жойга йиғилиб келмоқда эди. Нечун пайсаллаяпман, деган фикр кечди кўнглидан. Ичидан бир садо келди. Бўл!

Қип-қизил йўнқани ўнг кўкрагига олиб бораётган дам оёқ товуши эшитилди. Ҳайратланиб ўша томонга тикилди. Элас кўрди. Қаршибек. Йўнқани ўтга итқитиб юборди.

18

Олов шашти пасайган эди.

Қамбарнисо билан Қаршибек ўртасидаги тортишув ҳоври ҳам тушган. Иккалови ёнма-ён оловга тикилганча жимгина ўлтиришар. Ҳар қайси ўз хаёли билан банд эди.

Қамбарнисо ўйларди. Осмондан тушдими, ердан чиқдими бу Қаршибек. Орқамдан пойлаб юрганми? Нечун пойлар? Нечун раъйимдан қайтарди? Буни балким унинг кўнглига Худо солгандир? Тўхтат, деб тез жўнатгандир? Ҳеч нарса ўз-ўзидан содир бўлмас, дейишар-ку... Менинг раъйим Худога ёқмадимикин?

Қаршибек ўйларди. Кўнглим сезиб юрарди унинг бу ниятини. Кўзим энди илинганида тур, деган садо қайдин

¹ Йўнқа – йўниб, юпқаланган тахта парчаси.

келди? Қай куч мени бунга йўлади? Кўкрагини куйдирмоқчи — амазонкага айланмоқчи бўлган бул довюрак қизга халақит бериб тўғри қилдимми?

Олов липиллаб ёнар. Йўнқа эса аллақачон кулга айланган эди.

— Юр, энди кетайлик, — дейди Қаршибек чўғлардан кўз узмай. — Ҳадемай тонг оқаргай.

Қамбарнисо бир оздан кейин жавоб беради.

— Ҳа, кетурмиз, кетмай қайга борурмиз.

Буни таъна деб тушунади Қаршибек ва мулойимлик билан дейди:

— Мендин хафа бўлма, Қамбарнисо, ишон, бул ишинг ақлдин эрмастур.

— Бизгача не-не қизлар ўз кўкракларин куйдирмиш, шундин кейин билакларига куч-қувват иниб, ўз ёвлари ила олишмишлар. Оларнинг қилмишлари ҳам ақлдан бўлмаганми? Амазонкалар ноҳақ эдиларми?

Қаршибек бир гап дейишдан ожиз эди. У аммакйўнқалар¹ ҳақида эшитган, улар ўз кўкракларини куйдириб, эркакча мардоналик ила жангларга кирганлар. Қаршибек ўзича уларга тан берарди. Шундай бўлса-да:

— Саваш эркакларнинг ишидур, — деди юмшоқлик билан.

— Йўқ!!!

Бу борада кўп гап айтмоқчи эди Қамбарнисо, аммо тилини тийди. Қаршибек ҳам баҳсни давом эттиришдан маъни йўқлигини англаб, гапни бошқа томон бурмоқчи бўлди. Негадир кўнглига туғиб юрган сўзларни айтиш учун қулай пайт туғилгандай кўринди унга. Айтсинми ҳозир, мен сени севаман Қамбарнисо, жондин ортуқ севаман, десинми? Йўқ, юраги бунга дов бермас.

Олов сўнди.

Улар орқага қайтишди.

Тонг оқариб келмоқда эди.

Барибир савашга киргаймен, деди ичида Қамбарнисо.

¹ Аммак (эммак, эмчак) — кўкрак. Йўнқа қушилиб аммакйўнқа, аммасўнқа бўлган экан.

– Сўйла, – деди Ағроқ башоратгўйга, – эртаги кунлардин муждалар айт.

Ағроқ ёнида салобат тўкиб ўлтирган Маликшоҳ ҳам унинг оғзига қулоқ тутди.

Башоратгўй кўйнидан бир тош чиқарди. Юмалоқ ва оқ тош.

– Буни яда¹ дерлар, – салмоқлаб сўз бошлади башоратгўй, – каромати кўптур. Ёмғир-да ёғдира билур, шамол-да кўптира олур. Чархнинг не буржида не ҳол, худди ойнадаги янглиғ кўрсатиб берур.

– Вожаб, – деди Маликшоҳ, – ёмғур ёғдирур эрса, осмонга ҳам сўзи ўткайми?

– Йўқ, осмонга сўзи ўтмагай, – сирли товушда деди башоратгўй, – фақат булутлар ила сўзлаша олгай, оларни бош устига чақира билгай.

– Эса ёғдурсун.

Башоратгўй тошни қўлида айлантирди, айлантирди-да:

– Ёмғур дўнон келган кунни ёғур, – деди ишонч билан.

– Отми, – сўради Ағроқ.

– Ҳа, от, – деди башоратгўй, – беш яшар от. Оқ танини қора ҳоллар қоплаган.

– Ул не от турур?

– Они Тарлон дерлар. Ул толе отидур. Фойибдин келур.

Асли Тарлон деганда Ибн Ҳожиб Пураҳоннинг холли отини назарда тутган эди. Жалолиддин лашкарига янги қўшинлар келиб қўшилгач, Қутқу черигининг зафарига Ибн Ҳожиб ишонмай қўйган, қўлга олинажак ўлжалар орасида отлар, жумладан, Пураҳоннинг мақтовли Тарлони ҳам бўлишини назарда тутиб гапни шу томонга бурган эди. Тарлоннинг таърифини келтириб кўп мадҳ этди ва ул албат сизники бўлгай деб башорат ҳам қилди.

– Кўрурмиз, – деди бир ишониб, бир ишонмай Ағроқ, – кел, яхшиси, яқин орада не бўлишин айт.

Башоратгўй сирли кулди-да:

– Ёмғир билан тушгай башорат, – деди тағдор қилиб.

¹ Яда – ёмғир ёғдирувчи афсонавий тош.

Ҳавода жанг иси кезарди.

Уни сезган биринчи Қорабайир бўлди.

Унинг безовта кишнашлари сайисхонани¹ батангга келтирди. Сайис уни тинчитмоқ истади. Бўйни ва ёлларини силаб-сийпай, деди. Қорабайир уни яқин йўлатгани йўқ. Олд оёқларини кўтарганча айқираверди.

Сайис унинг бу феълини яхши билганидан эгар-жабдуқни ҳозирлайберди.

Саваш олдидан ўзи шунақа қилади Қорабайир. Сайисхона у ёқда турсин, дашту саҳрога ҳам сифмай қолади. Саваш ҳидини у ҳаммадан олдин сезади. Сапчийверади, кишнайверади.

Синаб кўришган. Қорабайир тинчини йўқотганидан сўнг, ўтса икки-уч кун ўтади ва албатта қиличлар қиндан чиқади. Жалолиддин унга хабаргир деб ҳам ном қўйган.

Ҳар галгидек сайис от исёнини Қилич дастурга айтди. Қорабайир Қиличга қулоқ солади. Биринчи емни унинг кўлидан еган. Унга илк эгар урган ҳам Қилич. Бекорга дастур дейишмайди Қилични. Ҳар иши дастурли. Қорабайир ҳам унинг дастурларига риоя этишга одатланган.

Қилич арқонни узун ташлади. Бир учи Қорабайирнинг бўйнида, иккинчи учи ўзининг кўлида. Сайхонлик — катта доира. Қорабайир уни елиб айланаверди, пишқириб айланаверди. Бир ош пишиғича вақт ўтди ҳамки, ҳовури босилай демади. Билъакс, шаштига шашт кўшилганча арқонни узай деб елаверди, туёқлари ерга бир тегиб-бир тегмай суниб айланаверди.

21

Талақондан хунук хабарлар кела бошлаган эди. «Ҳоқон Комаҳишоҳ юрагин итга едирмиш». «Ҳоқон асираларни қон йиғлатур». «Ҳоқон асирларни тинмай доира чалдирур, йиғлаб турганларни ўйнашга мажбур этур. Ҳоқон...»

Энг сўнгги хабар. «Ҳоқон Қутқу нўённи кўшини ила Султон Жалолиддинни тириклай тутиб келиш учун йўлга отлантирмиш».

¹ Сайисхона — отхона.

Норасида юрагин итга едириш... Асирларни мазах қилиш...

Султон Жалолоддин Чингизхонни ақли ва шайтон хоқон, деб биларди. Қаҳри қаттиқлиги, ваҳший усуллари (Ўтрор ҳокими қулоқларига қўрғошин қуйдиргани) унга аён эди. Аммо иложсиз одамлар устидан кулиши, ночорларни мазах этиши унинг ноқислигидан далолат эмасму?

Султоннинг ғазаби чек билмас эди.

Бори қўшинни тез сафга тизди.

22

Султон қисқа машварат сўнгида вазир Шамсулмулкдан сўради:

– Шафқатсизга чора не бўлгай?

Вазир деди:

– Шафқатсизга шафқат қилинмагай.

Султон саркардалардан сўради.

– Савашда ғолиб бўлмоқлик шарти недур?

Саркардалар дедилар:

– Бори лашкарнинг бамисоли битта муштга айланмоғидур.

– Ақл ва кучнинг уйғунлигидур.

– Кўнгилда ғолиблик туйғусин барқ урмоғидур.

Султон қониқиш ҳосил қилди ва деди:

– Биз дўстга дўстмиз, душманга душман. Иймонимиз бутунлиги пайғамбарлар юрти – Шомда ҳам маълум. Қаҳримиз нелиги кофирлар юрти – Румга-да аён.

Иншооллоҳ, они Чингизга ҳам кўрсатгаймиз. Омин. Оллоҳу акбар!

– Оллоҳу акбар!

23

Ташқаридан қараган одам Қамбарнисони қиз бола деб ўйламас. (Адирда илк кўрганида Амин Малик ҳам уни йигитча деб ўйлаган эди-да.) Бутун кийим-боши, ўзини тутиши, хатти-ҳаракатлари темирчи устага монандки, Тўғонбекнинг иниси деган хаёл туғдирар.

Ўтрордан чиқишгандаёқ акасида иним деб аташини сўраган, Тўғонбек султон ҳузурда ҳам айни шундай тутмоқда эди ўзини. Қамбарнисо темирчиликдан ташқари, кўздан яширин ўқ отиш, қилич ўйнатиш машқини олмоқда эди.

Тўғонбек синглицининг мақсадини яхши билади. Қамбарнисо лашкарга қўшилиб савашга кирмоқчи, опалари — хур қизлар учун ёғийдан ўч олмоқчи. Аслида, Тўғонбекнинг ўзи ҳам жангга киришни истар, лекин султон унинг зиммасига қурол-аслаҳа тайёрлашни юклаганки, уста наздида бу ҳам қасоснинг бир йўли. Аммо, Қамбарнисо ёғийни ўз кўли ила жаҳаннамга жўнатмоқ истар. Кўкрагини куйдирмоқчи бўлгани ҳам шундан эди, албатта.

Тўғонбек султонга деди:

— Иним Қамбарбекнинг бир ўтинчи бордур, онҳазрат, ул Сиздин савашга кирмоқликка изн сўрайдур.

«Устанинг иниси»га разм солди султон. Нигоҳи ўткир. Дилида ўт бордурки, юзлари ёниб тургай. Аммоки, силлиқ... савашга дош бера олурми?

Султоннинг фикрини уққандай «йигит» ўзи унга жавоб берди.

— Ўтрорда уч карра жангга кирганмен, ўн мўғулни даражаи жаҳаннамга жўнатганмен ҳам...

Тўғонбек «инисининг» ёлғонни ямламай ютишини кўриб ўнғайсизланди. Аммо султон «йигит»га ишониб турарли. Отасига тортган бу кенжа ўғли деб ўйлади шекилли, уни қўшинга олишга, Йигит Малик қабатига беришга қарор қилди. Қамбарбек мамнун бўлиб таъзимга бош эгди.

Илоҳи, бул синглимдин ҳам жудо айламагил, деди ичида Тўғонбек.

24

Ўз хоқонини Қутқучалик яхши кўрадиган нўён бормикин? Бундоқ қараганда бори нўёнлару баҳодирлар ҳам хоқони муаззам ўл деса ўлиб, тирил деса тириладур. Аммо Қутқуга бундай буйруқларнинг кераги йўқ. Ўзи ўлиб, ўзи тирилуру. Доим шундай бўлган. Қорақурум ва Хитойда ҳам, мана шул Туронзаминнинг ўзида ҳам. Хоқоннинг бошига келган офатни ўзига олган, унга отилган ўққа кўксини қалқон этган.

Нега уни бунчалик яхши кўради Қутқу? Шунинг учунки, хоқон кимнинг кимлигини билар, хизматининг қадрига етар. Яхшиликни унутмас. Ёмонликнинг илдинини қирқар.

Темучин қўлига тушганида Қутқу ҳали ўспирин эди. Асир олинган тотор болаларидан эди. Темучин барча асир бола-

ларни ўз аравасига бўйлаштирган, бўйи аравадан баланд келганларини ўлдирган, суяги қотмаганларини эса қолдириб, ўтга-сувга солиб улғайтган. Улардан кейинчалик мўғулнинг бўрибосар лашкарбошилари — Кутқулари етишиб чиққан.

Темучин бирин-кетин қабила ва қавмларни ўзига қаратганида, ёвларини доғда қолдириб Мўғулистонга бош бўлганида, Хитой учун бўлган жангларда қон кечиб юрганида, Мўғулистон ва Хитой сарҳадларини бирлаштириб, Онон дарёси бўйидаги қурултойда буюк хоқон деб эълон этилгани ва Чингизхон номини олганида — ана шу машаққатли йўлнинг бошидан-охиригача Кутку ундан бир қадам нари жилмаган, жонини унга фидо айлаган.

Шундан бўлса керак, отаси қўйган Шики Хутухи исми қисқагина Кутку билан алмашди. Ёвларга қўрқув ва кутку солганидан Чингизхон ўзи уни Кутку деб атаган. Эндликда у биринчи вазир ва Чингизхон қўшинларининг бош қўмондони. Хоқон энди уни Жалолиддинни тутиб келсан, деб катта қўшин билан савашга жўнатган. Буюк хоқон олдига Кутку қуруқ қўл билан қайтишга ҳаққи йўқ.

Йўл юра-юра Парвонга яқин адир канорида қўшин оёқ илди.

25

Пурахон Кутқуни қистокқа олди.

— Лашкар тўйинди, йўлга чиқайик.

— Тўйинди, аммо дам олгани йўқ, — деди Кутку. — Ҳориган лашкар ила...

— Лашкар от устинда дам олаберар, — сўзидан қолмади шаҳзода, — оларни тунда босмоқ даркор.

Сўнг бирданига Кутқуни саволга тутди.

— Неча аскар и бор шул Жалолиддин теганнинг?

Ғаши келган бўлса-да, босиқлик билан жавоб берди Кутку:

— Башоратгўйининг кечаги хабарига кўра юз мингдин ортуқ.

— Бизим қўшун ондин икки ҳисса кўптур, бир ҳамладаёқ ёғийнинг кулини кўкка совургаймиз.

Мабодо бу гапни қуролдошларидан бири айтганида Кутку унинг оғзига мушт солган бўларди. Лекин гап эгаси шаҳзода, хоқоннинг арзандаси. Шундан ўзини қўлга олиб деди:

– Саваш тақдирин аскар сони ҳал қилабермас. Буни ўзингиз ҳам билурсиз, шаҳзода.

– Лекин шуни ҳам билурменким, икки аскар бир аскарнинг додин бермай қўймас, – деди ҳамон баланддан келиб шаҳзода.

Шаҳзодани осмондан ерга тушириб қўймаса бўлмас. Бундоғ нописандлик саваш чоғи уни жарга олиб борур. Унда... Тангри сақласин. Шу мулоҳазада Қутқу деди:

– Сори нўён Жалолиддинга ҳужум қилганин эшитгансиз, шаҳзода. Ўша савашда нўённинг елкаси ерга текканидин ҳам хабардорсиз. Билурмисиз, ўшанда Жалолиддиннинг аскарлари қанча бўлган?

– Бори-йўғи тўрт юз, ҳа-ҳа, тўрт юз, – саволига ўзи жавоб берди Қутқу. – Сори нўён аскарлари эрса икки мингдин зиёд эрди. Дағи бори сара аскарлар. Беш-ўн чоғлиси қочиб қутулмиш, холос.

Шаҳзода ортиқ гапирмади. Оғир ўйга толди, холос. Уни қўчитиб қўйдимми, деган андишада Қутқу:

– Аммоки, бу гал Жалолиддиннинг ҳолига маймунлар йиғлар, – деди кескин.

Шаҳзоданинг юзи ёришганини кўриб кўнгли жойига тушди.

Қутқу бу гапни фақат Пураҳонга далда бериш мақсадидагина эмас, балки ўз галабасига ишонгани учун ҳам айтган эди.

26

Қайсидир қалъа бозори эди. Одам кўп эмасди, борлари ҳам мискин эди. Савдо – ҳаминқадар. Расталарнинг ярми бўш, ноз-неъматидан каламушлари кўп, сотувчисидан миршаблари, харидоридан тиланчилари бисёр.

– Кулоқ беринг, одамлар, – деди юпун мўйсафид ҳассасини дўқ эткизиб. – Менга қаранглар, сўзум эшитинглар.

– Ким эрурсен, қайдин бўлурсен? – сўради ундан мискинлар.

– Мен руҳмен, дўзахдин бадар чиққанмен, – деди мўйсафид.

– Кимнинг руҳи эрурсен? – сўрадилар ундан.

– Кимнинг бўлурди, ўзумнинг руҳиммен.

– Ўзунг кимсен, исминг недур?

Мўйсафид индамади.

- Ростдин дўзахиймисен?
- Йўқ, жаннатиймен.
- Онда дўзахдин чиққанмен деганинг недур?
- Талақондин келурмен, ер устиндаги дўзахдин.
- Одамлар гувранди. Миршабларнинг қулоғи динг бўлди.
- Недин ҳайрон бўлурсен, аё, оломон, Талақон дўзахин эшитмаганмусен?

Онда бордур бир аждар,
 Оғзидин заҳар сочар.
 Ё хув, ё Оллоҳ,
 Ё хув, ё Оллоҳ.

- Сўзунгни айт, аё, дўзахдин чиққан руҳ.
- Эса эшит, оломон. Мен жаннатни ахтариб борур эрдим, шаҳид қизларим ила дийдорлашай деб эрдим. Адашиб дўзахга тушдим, ёронлар. Адашганмен, ёронлар.

Сен адашма, оломон,
 Сен адашма, оломон,
 Ё, хув, ё Оллоҳ,
 Ё, хув, ё Оллоҳ.

Гапнинг мағзини тушуниб-тушунмаган миршаблар «демона»га хезланган асно кўзга кўринмаган бир нарсага урилиб йиқилурлар. Ҳайрону лол бўлурлар. Оёқ остинда туртилгудек нарса кўрмаслар.

– Сенларни оёқдин олган маним ҳур қизларим бўлур, ҳур қизларим, – дер ўзини руҳ атаган мўйсафид ва хахолаб кулар-да, кўздан гойиб бўлар.

27

Ўз кетига одам қўйилганини меҳмонларга дастурхон ёзилган тундаёқ Ибн Ҳожиб сезган эди. Айб ўзидан ўтган. Узоқдан бўлса-да султонга тикилиб қарамаслиги керак эди. Султон бунни сезиб қолганини, вазирга шипшиганини ҳам пайқаган ўшанда.

Шамсулмулк бошланган ишни охирига етказмай қўймайди, бунни Ибн Ҳожиб яхши биледи. Лекин Ибн Ҳожибнинг ўзи ҳам ишни чала қиладиганлардан эмас. У хоқон топ-

ширигини бажармай қуймайди. Султон билан Агроқлар орасига нифоқ солиши шарт. Шундай йўл билангина Жалолдинни синдириш мумкин, йўқса, унга энди бас келиб бўлмас. Унинг лашкари кун-кундан ортиб борар, бу кетишда хоқоннинг шохини синдирмай қўймас. Ана унда...

Ибн Ҳожибнинг бошини қотираётган иккинчи нарса — бу Қорасоч. У бугун бўлмаса, эртага тузалар, хотираси жойига келар. Унда Ибн Ҳожибни таниб қолиши турган гап. Уни даф айламоқ даркор. Йўлда, адир оша келаётганда буни енгилгина адо қилса бўларди. Аравада беҳуш ётган аёл Қорасочлигини билмаган.

Лекин не қилиб бўлса-да, уни ўлдирмоқдан ўзга чора йўқ. Буни кўнглига маҳкам тукканида билдики, султоннинг онаси Қорасочни ўз паноҳига олмиш. Нечун? Мақсади не?

Бу ишни энди уддалаш амри маҳол.

Яна бир нарсада кечикди Ибн Ҳожиб. Султон қўшини мўғулларга қарши йўлга чиққанини Қутқуга маълум қилолмади. Ўзи ҳаммаси дафъатан бўлди-да. Бирдан оёққа қалқди қўшин.

Ибн Ҳожиб аросатда қолди.

28

Булултар суринди. Ой кўринди. Йўл андак ёришди. Ўн бир, эллик-юз бир бўлиб лашкар аста-аста қир ошди. Парвон даштига етай деб қолди.

Қорабайир нафасини ичига ютди. Гўё у ғадир-будур тошлар устидан эмас, балки юмшоқ гиёҳлар узра боряпти, туёқларидан тиқ этган товуш чиқмас.

Қулоқлари динг. Одам зоти илғамайдиган товушларни эшитар. Узоқдаги отларнинг пишиллашини илғаб олар. Ҳидлари бурнига кирар. Аччиқ тер ҳидлари. Терисига сув тегмас отлардан жирканар.

Аранг босиб келаётган қаҳри кўзғалиб, юмшоқ гиёҳларни босиб-янчиб, жирканч отлар устига тезроқ бостириб бормоқ бўлар. Ўзини босар. Уларни ғафлатда қолдирмоқ, кўзларига қўрқув солмоқ иши беэҳтиёт бўлмас. Вазмин-вазмин борар, хушёр-хушёр борар.

Ён-веридаги, орқадаги отлар ундан андоза олар.

Кутку бедор эди. Тонг оқариши ила кўшинни оёққа турғизишни, ёғий устига қўққис бостириб боришни ўйларди.

Адир тепасидаги қоровуллар ва хабаргирлари узоқ йўлдан ҳориб-чарчаб келишганини инобатга олмаган экан. Устига баногоҳ бостириб келган харасотдан эсанкираб, пешонасини шапатилади.

Пураҳон ҳали уйқуда эди. Туш кўрарди. Кимдир кўрпасага оёқ учидан ўт кўйиб юборган эмиш. Ўт унинг товонларини куйдирар эмиш. Кимдир елкасидан силтаб тортармишу нуқул тур, тур дермиш.

Мулозими силтовидан кўзини очган Пураҳон бошидан бир пақир сув куйишмагунча гап нимадалигини англай олмади. Англадию ранги қув ўчди.

Кўёш тиф бермасидан анча олдин Парвон қип-қизил қонга бўялди. Султон Жалолиддин лашкари қиличларидан оққан қонга.

Кутку ва Пураҳон ўзларини ўнглаб олишганида кўришдики, аскарларининг ярмидан кўпи қирилган, қолганларининг боши устида қиличлар ялтилар, чодирларни, ўтовларни олов қамраб олган. Аммо қир ён-веридаги чериклари ёғий ҳамласини кўрдим демай, жон олиб жон берар эди.

Кутку сочилган аскарларини тезда жамлаб олди-да, қарши ҳужумга ўтди.

Саваш ёнаётган чодирлар орасида кечарди. Агроқ икки чодир оралиғида қуршовда қолди. Икки нўён уч юз чоғли черик билан икки тарафдан уни ўраб келар, сарқарданинг ҳоли танг эди. Буни кўрган Пураҳон уни ўз кўли билан ўлдириш ниятида отини бурди.

Шу асно ёнаётган чодир орқасида қай бир отнинг айқиргани эшитилдию дам ўтмай у олов устидан оша саваш майдонига қўнди. Вожаб! Бундайини шаҳзода кўрмаган эди. Кўзларига бир ишониб, бир ишонмай беихтиёр орқага тисарилди. Чавандозга разм солди. У эгарда куйиб кўйгандай ўлтирар, оти гоҳ ўнгга қайрилар, гоҳ сўлга, қиличи тўрт тарафда бирдек жон олар.

Биринчи марта кўнглига ҳадик тушди Пурахоннинг. Гарчи от ўзидан анча нарида бўлса ҳам, гўё устига мана-мана бостириб келадигандай, боши узра қилич чақин кўптирадигандай ичи титранди. Шу тоб олис-олисдан буюк бобосининг овози қулоқларига чалим бергандай бўлди: «Ҳадик ёт бизга, тойрилиш ёт». Борлигига бир куч ёғилиб келди. Майдонга отилай деб отига қамчи урган он орқадан бир қўл уни ушлаб қолди. Ҳазаб билан бошини бурди. Елкасида Кутқунинг қўлини кўрди:

– Жалолиддин ўшал, – деди Кутқу кўзлари ёниб.

Пурахонга кўксини қалқон этди.

Кўёш тикка кўтарилганида султон ўз кўшинини орқага – ҳордиққа қайтарди.

31

Фақат мен, мен ўзум дейдиган феъли бор Афроқнинг. Магарам дўпписи ерга тушар эрса, энгашиб олмоқни ор билар, ақча бериб ўзгага олдирад. Аммо олиб берганга қуллуқ айтмас. Ақчам олди дер.

Унинг феъл-атворини Ибн Ҳожиб аллақачон ўрганиб олган. Шунга қараб иш тутар.

– Ўлумдин бир қолдингиз, малик, – деди у Афроққа қулимсираб, – неки ташаккурингиз бор, султонга айтгайсиз, ул боис барига.

Ажабланиш ва жаҳл ила башоратгўйга тик боқди Афроқ. Киприк қоқмай илжайиб тураверди Ибн Ҳожиб.

Афроқнинг отдан энди тушиб туриши, сардорлару аскарлар савашдан сўнг ҳали чанг-чунгларини қоқиб улгуришмаган. Башоратгўй унинг ўлимдан қолганини қандоқ билди экан, ё башорати шунчалик ўткирмидур. Афроқнинг ажабланиши шундан. Жаҳли эса сўнгги сўзидан: султонга ташаккур айтгайсиз... Султоннинг оёғини ўп деганими бу? Оғир пайтда Жалолиддиннинг дафъатан пайдо бўлганию имдод айлагани рост. Лекин ўлим чангалидан Афроқ ўзи чиққан, ҳа, ўзи...

Афроқнинг кўнглига ҳасад уруғи тушганини Ибн Ҳожиб кўриб турарди. Бу уруғни ундирмоқ учун унга ҳали кўп сув пуркаш лозимлигини ҳам биларди. «Сув»ни кечиктирмай беришга жазм этиб:

– Султоннинг олов устидин учиб ўтган ўшал оти... Қорабайирга тараф йўқтур, – деди, – сизнинг халоскорингиз асли ўшал от эрур, малик. Сизга-да шундоқ бир тулпор бергай, Худойим...

Агроқ султоннинг отига ичидан тан бериб турган бўлса-да, тили тамоман бошқа гапни айтди:

– Мақтарлик жойи йўқ, сен айтган отнинг. Бари сафсата.

Юзи гезарди. Ибн Ҳожиб тилини тийди. Ҳозирча шу етур...

Агроқ ўзини кўрсатмоқ истарди. Қуршовдан олиб чиқилгани ҳақида гап кўпаймасидан. Эртанинг ўзида.

32

Тонг отиб-отмай икки томон ҳам сафга тизилди.

Вожаб! Кеча ярмидан кўпи қирилиб кетган ёғий кўшини икки баравар кўпайган. Боз устига, бир пиёдага ўндан зиёд суворий.

Ҳайратланди султон кўшини. Баъзиларининг юз-кўзига саросима соя ташлади. Кими деди: Ёғий урчиб кетмиш. Кими деди: Лак-лак лашкар келиб кўшилмиш.

Султон ёғийга диққат ила разм солди. Ёғий ҳийласини англади. Олд суворийларнинг бари кўғирчоқ-қаратқи. Отларга ўтқазиб кўйилган мўғулий кўғирчоқлар.

Султон дарҳол ўз кўшинига юзланиб деди:

– Сўзум эшит, лашкар! Ҳийлага учма. Ўшал минг-минг суворий одам зотидин эрмас. Кўғирчоқ-қаратқилардир бори.

Кўшинда олағовур бошланди. Султонга ишонганлар кўп-у, аммо иккиланиб турганлар ҳам оз эмас. Тиллари айтмаса ҳам кўзлари айтар. Марра-маррада ҳадик ўз ишин қилур. Кўнгли гумонга ботганининг қўли қалтирар.

Ҳийлани фош этмоқ зарур эди.

– Мен фош айлагаймен!

Бу Агроқнинг сўзи эди.

– Изн бер, султон, элчи бўлиб борай...

Агроқнинг ўйи-режасини тушунди султон.

– Бор, малик, Худо ёринг бўлғай!

Агроқ ирғиб отга минди. Қора байроқни ҳилпиратганча отга қамчи босди.

Кутку ҳаммасини кўриб-кузатиб турарди. Байроқ кўтариб келаётган суворийни элчи деб билди. Усулим иш берди, кўшиним «кўпайганидан» ёғий кўрқувга тушди, сулҳ истар, деган хаёлга борди. Кўрқмас экансан-а, қулди ичида.

Аммо тўғри келаётган «элчи» йўлини ўнгга бура бошлади. Ён томондан келмоқчи, деб ўйлади Кутку.

«Элчи» ўнг қанот лашкарга яқин келди, келди-да, дафъатан қиличини суғурди. Унинг ниятини билган Кутку ушла, деб қичқирди ўнг қанот нўёнига.

Ташландилар. Аммо, «элчи» биринчи турган кўғирчоқ суворийнинг бошини узиб олишга улгурган, уни найзага санчиб юқори кўтарганча тасир-тусир елди-да, кетди. Бошсиз кўғирчоқ қанқайиб қолди.

Кутку дарҳол кўшинни майдонга солди. Ёв ҳийласининг чинлигига ишонган султон лашкари ишонч ила савашга кирди.

33

Кундуз қилич ўйнайди, тунда эса тил.

Бу оқшом тиллар Ағроқ номи атрофида айланди. Унинг кўрқмаслиги, чаптастлигини айрим тиллар дoston қилган бўлса, баъзилари ўша дoston устига қора чизиқ тортишади. Пуфлаб шиширманг, олса қаратқининг бошин олибдур...

Ибн Ҳожиб бўлса Ағроққа пахта кўйиб чарчамайди. Рустами дostonсиз, малик, паҳлавони жаҳонсиз...

Ағроқ ишонади. Шишади. Ибн Ҳожиб мадҳияни яна бир паҳса кўтаради. Эрта ёғийнинг бош эгмоғи тайин, ўлжанинг кўпи сизнинг бўлур, малик.

Бунга ҳам ишонади. Ағроқнинг кўз ўнгига мўғулдан қолган беқиёс бисотлар, йилдирим отлар келади. Мўйловини бураб кўяди.

Ибн Ҳожиб ичида кулади. Шухратпарастсан, лақмасан...

Буюк хоқон орани бузиш вазифасини топширганида рости, Ибн Ҳожиб чўчиган, илгимдан келармикан, деган хаёлларга борган эди. Аммо, иккиланишлари беҳуда экан. Лақмалар бор бўлсин экан...

Ибн Ҳожибнинг бирдан-бир ҳадиги Жалолиддиндан. Унинг кўзлари ўткир. Ана шу ўткир нигоҳига чанг сепмоқ даркор...

Саркардалар гулхан атрофида ҳангомалашиб ўлтиришар, Қамбарнисо устахона томон ўтиб борар эди. Йигит Маликнинг кўзи унга тушдию:

– Бери кел, ҳей, хипча, – деди ва унинг тўхтаб, иккила-ниб турганини кўргач, овозини кўтарди, – сенга айтамен, бери кел. – Хипча эмиш. Қамбарнисонинг энсаси қотди. Буни кўриб саркарда расмий оҳангга ўтди. – Кел, бунда.

Дарвоқе, буюришга ҳақи бор унинг. Қўмондон-да. Шу ҳаёлда қаддини ростлади Қамбарнисо, саркарда олдида даладил юриб борди.

– Утир, – деди ёнидан жой кўрсатиб саркарда.

Ўтирди. Йигит Малик унинг елкасига қўлини ташлаб:

– Бул хипча бало эркан, – деди шерикларига ва «боши хумча келадиган» бир мўғулни отдан қандай қулатганини гапира кетди.

Қамбарнисонинг тани қизиб борар, кутилмаган мақтовданми бу ё гулхан тафтиданми, ёки ҳамон елкасини кучиб турган биллак иссиғиданми...

Кутилмаган бу суҳбат Қамбарнисонинг кўнглини тоғдай кўтаришидан ташқари, ўзининг қиз болалигини эсига солган эди.

Бошқа қурларда ҳам гурунг давом этади.

– Ўз кўзим ила кўрдим, – дейди ёшгина суворий, – Йигит Малик бир зарб ила ёғий кўшинин иккига бўлиб ташлади. Сўнг ул иккини-да тўртга бўлди. Бўлак-бўлак оғзидан қонин келтирди.

– Ошириб юбординг, йигит, – дейди унга бурундор аскар, – маним Хожам Абу Инъомхон битта ўқ ила мўғулнинг бошин оти бошига михлаб ташлади. Мақтансам, мен мақтанишим лозиммасми, ўзунгни бос, ёш бошинг ила дадақлашинг неси?

– Ёш деб зуғум қилаверасанми, бурун, – дейди унга лофчи аскар. – Боглапти, Абу Инъомхон. Қойил. Энди мана буни эшит, бурун. Жаҳон Паҳлавон бир мўғулни найзага илдириб осмонга кўтарди. Боши устида айлантириб-айлантириб турди-да, отликлар тўдаси томонга палақмон тошидай отди. Эликта суворий от-поти ила ер тишлади. Тушунаяпсанми, бурун, ер тишлади!

– Э, лоф ҳам эви билан-да, – дейди иккинчи лофчи. – Мен найзамнинг битта ўзин ёғийга шундоқ отган эрдим, бир эмас, ўн ёғий кетди жаҳаннамга!

Гурр кулги кўтарилади. Аскарлар ҳазил-ҳузул ила дил чигалларини ёзадилар.

Саҳармардондан тагин саваш, ахир. Эртага ким бор, ким йўқ.

36

Осмон булутли эди. Қорабайир ғазабли. Ҳаво совутан бўлса-да, Қорабайирнинг ёлларидан ҳовур уфуриб турарди. Кўзларида ўт чақнарди. Жиловни қўйиб юбор, дегандай депсиниб-депсиниб қўярди.

Султон эса жиловни қўйиб юборай демасди. Қаршисида саф тортган ёғийни ўз қонига ташна қилмоқчи эди. Лашкарини савалашдан чарчаганга ўхшатиб, аввалги шашти йўқдай қилиб кўрсатарди. Ўз кучига ортуқча баҳо берсун Кутку, гердайсин шаҳзода, сал бўлса-да, бўшашсин чериклари.

Султоннинг ёнида Жаҳон Паҳлавон, орқасида – тепаликда беш қатор пиёдалар, найздорлар, улардан қуйидаги пасттекисликда эса Амин Малик бошлиқ хос отлиқлар кўздан яширин қилт этмай туришар.

Ўнг қанотда Йигит Малик, Абу Инъомхон, Афроқ қўшинлари худди тепа-паст ҳолатида жойлаштирилган.

Сўл қанот – Сойиржо Паҳлавон, Маликшоҳ чериклари ҳам айни шу тарзда турар. Узокроқдан қараган одамга бутун қўшин ёйга ўхшаб кўринар. Бегона кўзга бўшашганроқ, аммо билганга таранг эди бу ёй, мана-мана отиламан деб турарди.

Султон лашкари «камайиб» қолгани сабабини билолмай гаранг эди Кутку. Ё аскарлар пистирмага жойлаштирилган, ёки Ибн Ҳожиб вазифани уддалаган. Орага нифоқ солган, халажлар ва ҳазоралар Жалолиддинни тарк айлаганлар. Иккинчи фикр тўғрига ўхшаб кўриндию саваш ноғорасини чалдириб юборди. Кўшини олдинга ўқдай отилди.

Шуни кутиб турган султон пиёдалари худди дарвоза янглиғ очилдию суворийлар урҳо-ур дея ёв сари от сурди. Пастликдаги суворийлар эса зудлик билан ўнг ва сўлга ёйилиб, ёғийнинг орқа томонига ўтиб олиш пайига тушдилар.

Кутку букчайиб тиззасига шапати урди.

37

Кечга томон бутун саваш майдонини султон лашкарининг зафар ҳайқириғи тутди.

Бу оддий ҳайқириқ эмас эди. Бу — интиқом саси, салтанати емирилиб, подшоҳи қочган эл кўнглининг бир лаҳза бўлса-да, аламлардан, ўксиниклар зардобидан бўшаниши, кўкрак қафасига сифмаган ёлқинларнинг кўкка отилиши эди.

Кутқу шармандаларча қочган, Пураҳон эса асир олинган эди. Ўликлар шунчалик эдики, каттакон майдонда оёқ қўйишга жой топилмасди.

38

— Биродарлар, кўкка қулоқ тутинглар, — халойиққа юзланди қай бир гузарда сочи елкасини, соқоли кўксини қоплаган ғаройиб қаландар, — эшитинглар, ана, кўк кулгularини. Осмонни кулгуга тўлдирганлар — маним ҳур қизларим эрур. Олар бугун шодумондурлар, хушнуддурлар, сабабким, ерда юруган икки оёқли махлуқларнинг зўрман деганлари жонларидан жудо бўлмишлар, бот-бот қичқирмишлар, бўкирмишлар. Қасос ҳақ. Ондин мамнун-мамнун кулмишлар маним ҳур қизларим.

Қулоқ тутинглар кўкка, эшитинглар, биродарлар, эшитинглар!

39

— Чингиз набираси не жазога лойиқдур, мавлоно?

Султоннинг бу саволидан вазир ўйга толди. Пураҳон олий жазога лойиқ, албат. Аммо қатл айламоқнинг тури кўптур, султон қай бирини танлагай?

— Пураҳон эмди Сизнинг илгингиздадур, муҳтарам султон, не жазони маъқул топгайсиз, бергайсиз. Шафқатсизга шафқат қилинмағай.

Султон Жаҳон Паҳлавонга қаради.

— Талақондин келмиш хабарлар бир-биридан машъум эрди, огоҳсиз, — деди Жаҳон Паҳлавон. — Чингиз Хоразм аҳлин мазах айлаб, ҳузуринда оларга чилдирма чалдирмоқни ҳануз қанда қилмаган эрмиш. Онга бир ажабтовур чилдирма совға қилинса не дерсуз?

Пурахоннинг терисини шилдириб, ундан чилдирма ишлатиш ва Чингизга ҳада этиб юбориш фикрини Сойиржа Паҳлавон ҳам маъқуллади.

— Умри бино бўлуб Чингиз бундоғ совға олмаган ва бундин кейин ҳам олмас, — деди у. — Сиз юборадурган чилдирма онга доим эслатиб тургайким, ал қасос ул-минал ҳақ, кимки жабр айлар, жабр кўргусидур.

— Йўқ, — деди султон қатъий. — Бу бизга ярашмагай. Пурахоннинг боши кундага қўйилди.

40

Бир тўп йигитлар тун қоронғусида мўлжалдаги қабристон чеккасини топиб боришди. Чингиз набираси шул жойга қўмилган, деди гўрков уларга битта чуқурни кўрсатиб.

Йигитлар чуқурни кавлашга киришдилар.

* * *

Созчи устага бориб йигитлар дедилар, ушбу теридан чиройли чилдирма ишлаб бергайсиз.

Келишилган муддатда чилдирма тайёр бўлди, йигитлар: энди бунинг теграсига ушбунни ўйиб ёзгайсиз, деб устанинг қўлига ёзувни тутқаздилар. У тўрт сўздан иборат эди. «*Чингизхонга Пурахондан совға. Жалоллийлар*».

Уста ёзди, Бадахшонга кетаётган қарвон чилдирмани Чингизхонга топширгани олиб кетди.

41

— Ўлжа эрта тақсимланур, Тарлон албат маним бўлгай, — деди Маликшоҳга ғурурланиб Ағроқ. — Холли от минмоқнинг гашти бўлакдур. Дағи эгари тиллодин, сувлиғи кумушдин, узангисиға гавҳару ёқут қадалмиш.

Сардор Маликшоҳ бош ирғаб турганида гапга башоратгүй аралашди.

— Шаф деган ила шафтоли оғизга тушмас, сиз айтмиш бебаҳо отни султон кимга берур, Оллоҳ билур.

— Менга берур, менга, — деди ишонч билан Ағроқ, — ондинки, эгасиз қолмиш от жиловин илк бор мен ушлаганмен, мен.

– Биз эшутган гап бошқадур, – оловга пазза ташлади башоратғуй. – Қочаётган отнинг йўлун тўсган Амин Малик эрмиш.

– Йўлун тўсмоқ бошқа, тутиб-ушлаб олмоқ бошқадур.

– Аскарлар оғзида тагин бошқа гап ҳам юрур.

– Не гапни айтурсиз? – тоқатсизлана бошлади Ағроқ. Ибн Ҳожиб атай сукутга берилди.

– Гапулинг, – сабри тугаб овозини кўтарди Ағроқ.

– Пурахон ила олушган Амин Малик эрмуш. Шундоқ эркан...

– Малик шаҳзода ила қилич чопушгани рост. Аммо, они отдин қулатган малик эрмас.

– Эrsa кимдур?

– Султон ўзи арқон солмиш кеккайган Пурахон бўйнига. Ибн Ҳожиб кулиб юборди.

– Ёдда тутингки, – деди сўнг, – султон Амин Маликка куёв бўлур, ҳа-ҳа, суюкли куёв.

– Куёв бўлса нетибдур? – тутақди сардор.

– Қайнотанинг ўрни бўлак, сиз бўлак, унутманг.

Ағроқ асабий қўл силтади.

– Тарлон маним бўлғай.

Етар, деб ўйлади Ибн Ҳожиб, асосий гапни эртага қолдирди.

42

Султон тунни ўз туғишганлари, ёру биродарлари орасида хушчақчақ ўтказмоқда эди.

Ойчечан бибининг чехрасидан табассум аримас, Гулбегим хурсандликдан ўзини қўярга жой тополмас. Жамолиддин ирғишлаб-ирғишлаб, қийқириб-қийқириб ўйнар эди.

Осмон мусаффо, ой тўлишган эди.

Султоннинг кўкси тоғ эди.

Унинг юзини кўпдан тарк этган жилмайиш чиройи чаккаларига қайтганини кўриб аҳли хонадоннинг севинчи чек билмас эди.

Гулбегим канизаги малика тўшагини кунбурундан солиб, унга султон ёқтирадиган нафис атирлардан сепиб қўйган...

Қилич дастур Қорабайирни кўлда чўмилтирар эди.

Ой ўз нурларини бошқа жойга қараганда кўлга кўпроқ сочаётгандай, бунда тун кундан равшанроқ эди.

Чўтир ва ҳидли ўтлардан дасталанган «қамчин» билан дастур отни уриб-уриб қўяр, челақлаб устидан сув қуяр ва силаб-сийпар эди.

Қорабайир миннатдорлик билан бошини силкитар, ёлларидан худди дур каби томчилар ҳар ён сачрар. Саваш чанг-тупроқлари, қиличлар ва найзалар ўрни — яра-чақаларидан фориг бўлгандай енгил тортар.

Қилич дастур билан ўйнашмоқ истар. Қўл ва елкалари-га енгил бош уриб қўяр, уни кўл ўртасига тортиб кетмоқ бўлар. Ҳой-ҳой, дер дастур, ҳадлингдан ошма.

Ҳали шундайми дегандай, Қорабайир унга шўх қараш қилар-да, силтаниб занжирни шундай бир куч билан тортарки, жиловнинг учи Қиличнинг қўлидан чиқиб кетар.

Қалайсан, дегандек дастурга бир қараб олар-да, ойдин сари сузар-кетар. Қилич қичқирар. Ҳой, тентак, қайт орқанга. Унинг қайтмаслигини билса-да, зуғум билан яна қичқирар. Қайт!

Эшитмаганга олар ўзини Қорабайир. Шиддат билан сузиб кетаверар.

Ойдин ўз номи билан ойдин. Чор-атрофини ўскин қамишлар ўраб олган, чуқур ва кенг, ой ва юлдузларни қўйнига жойлаган кўл ичида жимирлаб ётган кўл.

Қорабайир ойдин четида бирпас қалқиб-қалқиб турди-да, бир қарорга келди шекилли, олдинга — ойдин ўртасини кўзлаб сузакетди.

Ҳали қамишлар орасидан ўтаётганидаёқ бундан буёғига оёғи умуман ерга тегмаслигини Қорабайир сезган эди. Сезиб шиддатга минган эди.

Одам боласи кемада хавотирланиб ўтадиган, ўз домига тортувчи ўпқонларни, чўнқирларни кўрдим демай, ойдиннинг қоқ ўртасига етиб борди Қорабайир. Битта жойда қалқиб-қалқиб турганча нафасини ростлади.

Сўнг ундан бунга сузди, бундан унга. Ҳовурини тўкиб сузди, тўлқинларни букиб сузди. Тепасида шуъла сочиб тур-

ган осмон, остида танга хуш ёқадиган, сал бўшашсанг, ютаман деб турган кумуш мавж, унга бас келмоқнинг ўзи бир роҳат, уни енгмоқнинг ўзи бир қувонч.

Ойдин шиддатини қайириб ҳаз этган Қорабайир қушдай енгил тортиб орқасига қайтди.

Бугун кундузи не-не отларнинг белини буктириб, тунда ютагон ойдинни доғда қолдириб бир яйради Қорабайир, бир яйради.

44

Кўп иккиланишлардан кейин Қаршибек охири тўхтама келди. Айтади. Ҳа, сени севаман, Қамбарнисо, дейди. Агар ҳозир айтмаса, ҳеч қачон айтолмайди, ахир. Аввало, Қамбарнисонинг кайфияти хуш. Фалабада улуши бор. Бир юзбоши мўғулни асир олгани таърифи оғиздан-оғизга ўтиб юрибди. Қолаверса, Қаршибек ортиқ чидолмайди ўзи. Ҳар оқшом тушига киргани-кирган бу офатижон.

Эрталабдан кўл бўйига бориб турди. Ювинган бўлиб. Билалики, қиз ҳар тонг шу ерга келишни одат этган. Аскарча кийимда сочиғини бўйнига ташлаб келади-да, кўлда шопир-шопир чайинади.

Ана кўринди. Ювиниб бўлгунича қамишлар ортида пойлади Қаршибек. Қиз кетар чоғи юрак ютиб олдига борди.

Ундан-бундан гап кетди. Охири, йигит мақсадга кўчди. Чайналган одамни Қамбарнисо ёмон кўришини билганидан гапни дангал айтди. «Севаман!»

Бекор айтган экан. Қамбарнисо аввалида кулган бўлди. Сўнг кўлга қараб турганча, қўйунг бул гапни, деди. Хўмрайди. Ёмон хўмрайди.

Қаршибек тушунтирмоқчи бўлди. Қиз эшитишни ҳам истамади. Кетди. Қаршибек эргашмоқчи, ёлвормоқчи бўлди, лекин қандайдир куч тўхтатиб қолди.

Қамбарнисо жаҳл билан кетиб борар, Қаршибек унинг орқасидан термулганча ҳайкалдек қотиб турарди.

45

Ўлжа тақсимланаётганида ҳаво мулойим эди. Осмонни қоплаган булутлар оқиш, ёғадиган майли йўқдай эди.

Шамсулмулк ёғийдан олинган мол-мулк, қурол-яроғ, от-уловни сардорлар ўртасида тақсимлаётган эди. Ҳаво бирданига айниди. Ёмғир қуя бошлади. Вазир тақсимотни тўхтатиш фикрига ҳам борди. Аммо ёмғир деб издиҳомни тарқатиш ножоиздек туюлди шекилли, давом эттираверди.

Чингизхон набирасининг холдор оти – Тарлон Амин Маликка берилди. Сайис уни олар чоғи Ағроқ майдонга отилиб чиқди. «От манимдир», деди сайисни тўхтатиб. Амин Малик орияти қўзиб ўрнидан қўзғалди.

Шамсулмулк сўради: «Недин сенинг бўлғай?» «Ондинки, – деди Ағроқ титраб, – қочатурғон отнинг йўлин мен тўсганмен». Вазир ўзига хос босиқлик билан тушунтирди: «От соҳиби ила Амин Малик қилич чопушғон. От онингдур».

Ағроқ яна тирноққа минди: «Чопишғон, чопишғон, аммоки, рақибни отдин ағдарғон ул эрмас, султоннинг ўзи бўлур. Мен ушлаганмен, от манимдур».

Ёмғир худди челақдан қуйгандек кўзни очирмай қўйди. Амин Малик қандай майдонга чиқдию жиловни тортқилаётган Ағроқ бошига қандай қамчи туширди, билмай қолди.

Тарафкашлик бошланди. Маликшоҳ ўртага тушди. «Ағроқ ҳақ, – деди вазирга. – От кимнинг бўлур, султон ўзи айтсун».

Ёмғир селга айланди.

Ағроқ қўшини ортидаги тепаликда Ибн Ҳожиб можарони кузатиб турар, қўлидаги яда тошини айлантириб-айлантириб қўяр, ёмғирни мен ёғдирдим, ғавғони мен қўптирдим, дегандай кўзлари йилтираб, ич-ичидан қувонар эди.

46

– Ҳазар айланг, сотқинлардин одамлар, ҳазар айланг, – дейди қай бир кентнинг бозорида соч-соқоли ўсиб кетган дарвиш.

– Ким бўлурсен, – ғала-ғовур ичида ундан сўрар одамлар.

– Бирламчи сўз, маним кимлигим иккиламчидур.

– Айт сўзунгни, – қичқирар оломон.

– Тўхта, – дейди оғзини сўзга жуфтлаган дарвишга миршаб.

– Оғзига урма, айтсун, – жунбишга келарди оломон.

Дарвиш дейди:

– Қайсики юрт ғорат этулса, билингким, ёғийни зўр айлаб, элни хор айлаган ўшал юрт сотқинлари бўлур. Сотқинлардин ҳазар айланг, аё, одамлар.

– Танит ўзунгни, – яна сўрайди одамлар.

– Рухмен, – дейди дарвиш, – сотқинлар дор остига олиб борган шаҳидлар руҳи.

Кимлар надомат ила бош чайқайди, кимлар воизни телбага чиқазиб қўл силтайди. Миршаб унга ҳезланади.

Чақмоқ чақиб, шамол кўпдию «руҳ» кўздан ғойиб бўлди.

47

Султон ўзи айтсин отни кимга беришни деганида, Жалолиддин адолат кўрсатур, Ағроқ ёнин олур, деб ўйлган эди Маликшоҳ.

Аммо султон вазир ҳукмини ўз кучида қолдирди.

48

Тун ярмидан ошди ҳамки, Ағроқ ҳовурдан тушай демалди. Маликшоҳ кўнглини қоплаган ғазаб алангаси сўнгани йўқ. Башоратгўй уларнинг қўлтиғига сув пуркайди.

– Ўз қайнотасин ёнин олди, султон.

– Адолат йўлидин оғди, султон.

– Шул боришда бизни хароб қилур, султон...

Нетмоқ даркор? Муроса-мадора йўли тутилур эрса, кўшин олдинда Ағроқ обрўси неча пул бўлғай? Ҳукмга қарши борилса-чи? Вазир қарорин султон ўзгартирарму? Йўқ. Султон бир сўзун икки қилмас. Шундоқ эркан, не чора қўлламоқ даркор?

Муаммони башоратгўй ечиб берди. Икки сандиқни олиб келди-да, қопқоқларини очди. Тилла, дур-жавоҳирлар шуъласи чодирни ёритди. Сардорларнинг кўзлари ёнди. Бундоқ сарватни улар ҳали кўришмаган эди. Унинг юздан бирига дунёнинг бор отларин сотиб олмоқ мумкин...

– Қайдин олгансен? – баравар сўрашди сардорлар башоратгўйдан.

– Мевасин енг, боғин сўраманг, – деди кулимсираб башоратгўй.

Ана шундагина сардорлар ўз қаршиларида кулимсираб турган бу одамнинг оддий башоратгўй эмаслигини, унинг илгидан ҳар бало келишини англаб етдилар.

Унга қулоқ тутдилар...

49

Тонга яқин хабаргир султонга хунук хабар олиб келди. Афроқ ва Маликшоҳ ўз қўшинлари ила кетмоққа шай бўлибдурлар. Сабаби, Амин Малик билан оранинг бузилиши, от можароси эмиш. Амин Малик билан султоннинг қайнота-куёв — битта одам деб билганлари сабаб, энди султондан марҳамат кутмас эмишлар. Ҳосили калом, кетишга шай бўлуб турибдурлар.

Бундоқ бўлар, деб султон ўйламаган эди. Битта от устида одам бундоқ разолатга бормас. Энди ёғий лашкарини тор-мор айлаб, қўшин қаддини ростлаганида уни икки бўлакка ажратиб ташлаш... Бу кимнинг, кимларнинг ишидур? Макр уяси қайда?

Султон хаёлидан қўшинлар бирлашган кун, хурсандлик оқшоми, унда кўзига бир ташлангану ғойиб бўлган шарпа кечди. Ўшанда вазирга уни излаб топишни топширгани, изкуварлару хабаргирлар янги келиб қўшилган олтмиш минг кишилиқ қўшинни элакдан ўтказишгани, аммо бундан на-тижа чиқмагани ёдидан ўтди.

Алданган, адашган сардорларни раъйларидан қайтар-моқ даркор.

Аммо Афроқ ва Маликшоҳ аскарларининг оёқлари узан-гида, юклари от-уловларда эди.

— Шайтонга ҳай бер,— деди султон Афроққа.— Бўлин-ганни бўри ер. Араз қилатурган вақт эрмас. Раъйингдин қайт.

— Эса Амин Малик жазога тортилсун, оёғимга йиқи-либ, узр айтсун, Тарлонни менга топширсун.

— Орага шарт қўйиб дўст тутиниб бўлмас,— деди сул-тон,— хўб, сардор, бор, йўлингдин қолма. Аммо билгилки, бул ишинг ўзунгнинг бошингни егай ва дағи минг-минг одамларингнинг ёстигин қуритгай.

Афроқ сўзга жавоб бермади. Бирпас қотиб турди-да, «Хайр, султон», деди ва бошини ғоз тутганча қароргоҳни тарк этди. Маликшоҳ унга эргашди.

Шу ўлтирганича султон узоқ сукутга чўмди. Бул эл қачон эл бўлгай, қачон боши бириккаю қачон ўзини танигай, қачон аввалгидек зафарфармон бўлгай, қачон!

Кўлини пешонасига олиб бораркан, кўзи узукда тўхтади. Олтин қозиқ боғи... Урганж... тўй. Волидаи муҳтарамаси айтган истак. «Бахтинг пойдор бўлсин!» Юраги ҳаприқди. Шиддат билан ўрнидан турди.

Бузилган йўл ўрнига янги йўл топмоқ даркор эди.

БЕШИНЧИ БОБ

1

Хонсултон бегимнинг Жўжига бўлган нафрати ўзи сезмаган ҳолда хайрихоҳлик билан ўрин алмашди. Эҳтимол, Жўжининг вазминлиги, бегимни бир асира деб эмас, балки шоҳ қизи мақомида тутаётганидан шундай бўлгандир. Бу ерда шаҳзоданинг танг аҳволидан ачинишнинг ўрни ҳам йўқ эмас. Отаси унга бегонага қарагандай қарайди, бундан Жўжи эзилади. Унинг эзилишини кўргани сайин Хонсултон бегимнинг дили ачийди, уни қўлагиси келганини ўзи билмай қолади. Раъйини қайтаролмайди.

Сафар масаласида ҳам айни шундай бўлди. «Йўлга ҳозирлан», деди унга Жўжи. «Қаёққа», деб сўради бегим, йиғиштиринди. Фақат йўлга чиққанида билдики, Жўжи ва Чигатой Урганжни забт этгани отланишган. Орқаларида лак-лак қўшин.

Юраги орқасига тортди бегимнинг. Лекин мени ташлаб кетинг, деёлмади. Ўз эли бошига ёғилажак офат ичида жизғанак бўлиб кетаверди.

Зеро, илож қанча эди?!

2

Сўз билан ифодалаб бўлмайдиган бошқа сабаби ҳам бор эди бу «итоаттўйлик»нинг. Унинг номи балки ичкишдир. Юртни соғиниш, уни агиги бир марта кўриш орзу-азоби. Бундай дардни табиблар айрилиқ касали ҳам дейдилар. Бундай хасталикка чалинган беморнинг давоси битта — дийдор!

Хонсултон бегим бесари-сомон бўлиб Дийдор сари борар эди. Кўриб ўлсам, армоним йўқ эди, деб борарди. Ёниб, ўт бўлиб борарди. Кулга айланмоқлик Эҳтиёжи юрагининг ҳукмрони эди.

Урганжга бир кунлик йўл қолган эди. Ўшал томондан қизғиш шуъла кўзга ташланди. Олтин қуббалар шуъласи. Бегимнинг юраги шиг этди. Бу бегимнинг бобокалони Такаш Хоразмшоҳ бунёд айлаган мадраса кунгуралари, пештоқларидаги тилла нақшлардан таралган шуъла эди. Маъмур ҳикмат уйдан етиб келган нур, акаси Жалолиддин боғи – Темир қозиқ гулшанидан, унинг олмазорлари, анорзорларидан инаётган ифор – тенгсиз ёруғлик эди у.

Шуларнинг барини маҳв этгани бормоқда хоқон ўғуллари. Аммо Хонсултон бегим дилига бир нарса таскин беради. Ҳали Жўжининг айтган сўзлари, берган ваъдаси.

– Эсингда тут, – деган эди у, – мен Урганжни бузмоққа бормаётурмен, онга болта урмоқлик ниятидин йироқмен. Менга гуллаб турган шаҳар даркор, они бус-бутунича сенга тортиғ айлармен...

Аммо Хонсултон бегим биладики, урганжликлар ўз қалъасини бировга бериб қўймаслар. Жонларини берурлар, аммо тупроқларини бермаслар.

Булар олмоқдин тоймаслар, урганжликлар олишмоқдин. Икки орада халқ нобуд бўлур, қалъа вайронага айланур.

Ўксиниш ила қизғиш шуълага – тилла нақшлар қалъасидан таралган нурга кўз тикканча иниб тураверади бегим, сеҳр илгига илиниб тураверади. Кечмиш воқеалар қуюлиб келади ёдига, уюлиб келади.

... Бир хушсуврат йигит кириб келади Урганжга. Сўраганларга ўзини таништиради. Толиби илммен, дейди. Бир оз истироҳатдан сўнг, хуржунидан шоҳмотни олиб талабгорлар билан ўйин бошлаб юборади. Урганжликларни бирин-кетин ютиб, шаҳар меҳмонлари – юнону ҳинди, олмону фарангини, бошқа олиму тужжору тилмочларни енгиб, шуҳрати саройга етиб боради. Хоразмшоҳ даргоҳи унга эшик очади.

Меҳмон ўйин олдидан шарт қўяди. Ютсам, Урганж манним бўлур, ютқазар эрсам, ман онинг қули.

Илму ҳикмат баробари шоҳмотда ҳам довруқ қозонмиш шайхул аъзам Нажмиддин Кубро ҳазратларини шоҳ саройга таклиф этади. Ҳазрат ўйинга рози бўладилар. Уч карра

Ўйиннинг ҳар бири меҳмоннинг мағлубияти ила итмомига етади. Меҳмон ҳазратга қўл бериб, унинг хизматига ўтади. Фазлу карамда тенгсиз, илму одобда якто бу хушравзо йигит – Маждиддин Бағдодий номи узоқ-яқинда тилга тушади. Урганж унга ватан бўлади.

Хонсултон бегим ўша пайтда ўн бешга кирган, ақлу шури, илму фасоҳати, одобу икромии таърифидан оғиздан-оғизга ўтиб, арабу ажам подшолари уни келин қилмоқ пайига тушган, совчилар сарой остонасини макон тутган эдилар.

Бегим шоҳмот ишқибози ҳам эди. Маждиддин Бағдодий ила дона сурмоқлик иштиёғи кўнглига тинчлик бермас эди.

5

Қизнинг бу хоҳиши шоҳнинг қулоғига етди эса, у ўйинга изн берди. Шайх Нажмиддин Кубро ҳазратлари шоҳмот бобида бегимга устоз бўлганлиги сабаб, шоҳ кўнглида ишонч пайдо бўлган эди.

Ўйинни султон ўзи томоша этди. Бегимнинг юзида ҳарир парда, бутун борлиғида пардали ибо...

Унинг ихтиёрида оқ доналар эди, биринчи бўлиб от сурди. Отнинг икки қанотиға филни олиб, фарзинни олд қўйиб, рақибини бурчакка тикиб бораверди. Кўп ўтмай Маждиддиннинг қўли баланд кела бошлади. У икки тўрасини қурбон бериш эвазига рақиб фарзинининг белини синдирди. Хонсултон бегим мотга келиб қолди.

Ана шунда Маждиддин «хато»га йўл қўйди. Тинчгина ўлтирган шоҳни майдонга олиб чиқди. Хонсултон бегимга шу керак эди. У бор ғазабини шоҳга қаратди. Уни ўраб олди. Аммо шоҳ ўзига йўл топиб қуршовни ёриб чиқди. Дуранг.

Дуранг Хонсултон бегим учун ярим ғалаба дегани эди. У қувониши керак эди. Билъакс, юз-кўзини мунг босди. Бу йигит уни қиз бола деб аяди, ўзига тенг кўрмади, ўйинни жўрттага дурангга олиб келди. Бегимнинг алами шундан эди. Раҳмдиллик бошқа жойда керак, олишув эса шафқатсизликни талаб этади.

Лекин ўкинч билан бирга бегимнинг юрагида илиқ бир ҳис ҳам пайдо бўлган эдики, эҳтимол, бу йигит кўзларида балқиган ақл ва меҳр таъсиридан дир.

Шу кечаси бегим беором бўлди. Тонг отди ҳамки, кўзларига уйқу келмади. Хаёли «аявчан» йигитга кетаверди.

Шоҳмот йигит истеъдодининг бир қирраси эди, холос. У ер ва осмон илми, дин илми соҳибигина эмас, балки инсон қалби, руҳияти кашфиётчиси сифатида устози шайх Нажмиддин Кубро асос солган Кубровия тариқатининг ёрқин юлдузига айланган эди.

Шунинг баробарида шуҳрати қадар душманлари ҳам ортаётган эди. Ҳасад тўрлари уни ўраб олган эди.

Тунлари ҳам зикр тушмоқ одати бор эди Бағдодийнинг. Кўча-кўйларда саросар юриб Оллоҳ ёдини зикр айлаган чоғлари бедор диллар ором топар, ишқ аҳли жунбишга келар эди.

Шундай оқшомларнинг бирида Ҳасад тилга кирди. «Олампаноҳ,— деди шаробдан сармаст шоҳга,— қизингиз эшигида Бағдодий зикр тушар, суюкли дилбандингиз эрса онга маҳлиё эрур».

Дарҳақиқат, Маждиддин ўзи билмаган ҳолда шоҳ хонадони тарафларга бориб қолган, дунё ишларидан беҳабар, беҳуд, зокирлик завқ-шавқидан маст эди.

Буни англамаган шоҳ амр этади. Боши узулсин ва дарёга улоқтирилсин.

Андоқ қилдилар. Бағдодий боши дарё тўлқинларини қонга бўяди.

Бу пайт Хонсултон бегим ўз оромгоҳида Қуръони Каримни мутолаа қилаётган эди.

Саҳар ҳақиқатни билган шоҳ тунги жазмдан пушаймон бўлиб ҳазрати шайхга бир табақ олтин ва жавоҳир юбориб айтдики, маним бул гуноҳимни афв қилсинлар.

Шайх айтдиларким, онинг хун баҳоси олтун ва жавоҳир эрмас. Балким ўлтурган кишини боши ва маним бошим ва неча минг халойиқнинг боши туруп.

Шу тариқа шоҳ ва унинг салтанати қарғишга қолди. Хонсултон бегим фиғони фалакка чиқди.

Хотира — кўнгилнинг ҳам яраси, ҳам малҳами. Бугун буларни эслар экан, юраги бир қалқиб тушди бегимнинг. Гўё эски яра очилди. Унга энди малҳам қайда?

Эҳтимол, бу — севги бўлгандир. Очилмай сўлгандир. Юрак фақат алломанинг ўлдирилиши билангина қалқса, бошқа гап эди. Шоҳмот сурилган кунни кўмсаб эзилади. Унинг суврати рўпарасида пайдо бўлаверади. Шоҳмот ўйнаётгандаги ўйга толишлари, шиддатга минишлари, юзидаги нур кўз ўнгидан ўтаверади.

Айниқса, Жайхун соҳилига борганида борлиги ағдар-тўнтар бўлиб кетади. Гирдобда Маждиддиннинг боши кўрингандай бўлади. Неча йилдирки, шу гирдоб уни кўйиб юбормайди. Айлангириб-айлангириб домига торгадию бир қалқитиб юзга чиқаради. Яна ютади, яна чиқаради. Ҳеч тугамайди бу ўйин.

Юз мингдан зиёд черик Боги хуррам мавзесига бориб кўнди. Жўжи Урганж ҳокими Хумортегинга элчи юборди. Таслим бўл, омонлик олурсен.

Ҳоким жавоб берди: «Йўқ!»

Чиғатой Жўжига маслаҳат солди: «Янга борсин».

Аввалига Жўжи оғринди. Хотинни ўйинга киритиш... Сўнгра ўйлади. Жигар жигарни кўрса ияр. Хумортегин бегимга бегона эмас, момоси Туркон хотунга жиян бўлур. Борса бўлғай.

Таклифни эшитиб ҳайрон қотди бегим. Бу гап Чиғатойдан чиққанини билгач, ўзини босди. Хоқон ўғиллари ичида энг маккори ва бераҳми шу Чиғатой. Унинг илгидан ҳар бало келур.

Она шаҳрига боргиси, капалак қувлаган боғларини, қалъада қолган қариндош-уруғлари, дўстларини кўргиси келди. Маждиддин билан шоҳмот ўйнаган саройда бир дам бўлса-да, ўлтириш истаги хаёлини қамраб олди.

Аммо ўз қалъасига ёғийдан элчи бўлиб бормоқлик... Тагин бош эгмоқликни шаъма айламоқлик... Бундан кўра кўзининг кўр бўлгани, тилининг кесилгани яхши.

Хаёллар гирдобида тонг оттирди бегим. Охири Чиғатой маслаҳатини қабул қилишга аҳд айлади. Ўзича тадбир ўйла-

ди. Борар. Аммо зинҳор-базинҳор юртдошларини таслим бўлмоқликка даъват айламас. Билъакс, мудофаага бош кўшар, кўлига қурол олар.

10

Қалъа сари оёқ илмай туя борар. Устида кажаваси. Кажавада бегим. Олди ва икки ёнида мўғул суворийлар. Араваларда қимматбаҳо совға-саломлар.

Қалъа минора ва гумбазлари кўзга ташланар. Бегимнинг юраги бир кўтарилиб тушар. Туя бораверар. Лўк-лўк. Бегим юраги типирчилайверар. Эсим оғиб қолмаса бўлди, деб чўчир бегим. Унсиз-унсиз йиғлар бегим.

Ногаҳон шаҳар устида каптарлар кўзга ташланар. Улар саждагоҳларнинг теғраларини макон тутган каптарлар, ўйлар бегим. Уларнинг одатий эркин-эркин қанот қоқмаётганини сезар. Каптарлар безовта. Каптарлар маҳзун. Улардаги мунг бегим кўзларига кўчар. Косасига сигмай қолар кўзлари.

Элчи карвон қалъа дарвозасига яқин борганида бегим фаромуш бўлди. Уни суяб туядан туширдилар. Ўқчиқ тутди бегимни. Ўқчий-ўқчий дарвоза томон йўналди. Мўғуллар билмадилар, бегим не қилгай. Не қилаётганини бегим ўзи ҳам билмас эди.

Бир дам қараса, дарвоза олдида турмиш. Урганжлик навкарлар ва сарбонлар девор тирқишларидан барини кузатиб туришар, аммо карвондан ажралиб чиққан, битта ўзи дарвоза олдига келиб қолган аслзода аёл ким, мақсади не, билолмас эдилар.

Бегим дарвоза олдида келганида оёқларидан мадор кетганини сезган, аммо сир бой бермасликка уринар экан, ичида бир нарса узилганини ҳам ҳис этган ҳолда аранг қадам ташлаб, дарвозадан ўнг томонга йўналди, қалъа деворига бориб тиранди.

Бегим бундай қилиши мумкин эмаслигини англаб, девор нарёғида ҳам, орқада ҳам уни кузатиб туришганини билар, лекин девор олдида ўзи нечун келди, не қилмоқчи, билмас эди. Орқасидан ҳовлиқиб келган канизакларга парво қилмай қўлларини деворга тиради бегим, пешонасини босди. Бир илиқлик сезди аввалида. Бора-бора девор совуди.

Музга айланди. Гўё кет, йўқол, деяётгандай бўлди девор. Ана шунда бегим бошини деворга қарс-қарс ура бошлади. Аламларини, армонларини урди деворга. Қайноқ-қайноқ кўз ёшларини сурди деворга. Канизаклар бегимни девордан ажратиб олишмоқчи бўлишар, лекин уддалай олишмас эди.

Аросатда қолган соқчи мўғуллар деворга яқин борганларида кўрдиларки, малика ҳушдан айри, жазава ичида ёнар эди.

Элчи карвон апил-тапил орқага қайтди.

Бегим аравада беҳуш ётар, юзини Урганж шамоллари сийпар, боши узра каптарлар безовта чарх урар эди.

11

Хонақоҳ устида авваллари яйраб учишарди каптарлар, энди титраниб учишар. Авваллари тўпидан ажраб, осмони фалакка кўтарилгувчилари, фируза кўк тоқида беармон сузгувчилари бор эди, аммо энди шерикларидан ажрашни ҳеч бири истамас, ўзини тияр, қаторида туриб маҳзун-маҳзун қанот қоқар.

Шайх Нажмиддин Кубро ҳазратлари айвонда каптарлар парвозини кузатиб ўлтирар, уларнинг сезгирлигини, хавф-хатар олдида бирлашиб, гўё битта «қўшин»га айланганларини ўйлаб, одам боласига инсоф, бирлик туйғуси ёр бўлишини тилар.

12

Темир қозиқ боғида булбуллар сайрайди.

Султон Жалолиддин яқин-яқинларда ўзининг шу боғида булбул навосини тинглаб, базми жамшидлар тузгувчи эди. Энди ул узоқларда, ўз шаҳри, ўз боғидан мосуво, ўзга қалъаю кентларда жон олиб, жон берар.

Боғда эса унинг булбуллари ҳамон сайраб турарлар. Уларнинг эндиги сайрашлари нидога менгзар. Айрилиқ ноласига ўхшар.

Шайх ҳазратлари ўз хоналаридан уч мавзеъ наридаги булбуллар фиғонига қулоқ тутиб ўлтирар, одамлар ва қушлар орасида учраб тургувчи яқинликдан мутаассир бўлар. Шунинг баробарида одамлар бир-бирига яқинликдан кўра бир-бирининг ёстиғини қуритишга интилишини ўйлаб, султонга дуолар йўллар.

13

Кун кетидан кун ўтар, жанг кетидан жанг. Қамалда қолган урганжликлар бот-бот ташқари чиқиб, ёғийга ҳужум этарлар, мўғулни остонадан қувмоқ бўларлар. Аммо ёғий қилични писанд этмас, қалъани тўрт тарафдан илон каби бўға бошлар.

14

Урганжда ёнма-ён икки маҳалланинг азалдан бўлакча номи ва бўлакча феъл-атвори бор. Бирининг номини яҳудийлар, иккинчисини мунофиқлар дерлар. Нечун яҳудий дерлар, равшан, аммо недин мунофиқ дерлар, маълум эмас. Ораларидан мунофиқ чиққанини биров билмас.

Эркакларининг-ку ўзаро муомалалари бир нави, аммо аёлларининг бир-бирига ёвқурлигини барча билар. Агар кўча-кўйда-ми, бозор-ўчарда икки аёл сан-манга бориб қолгудек бўлса, томоша аҳли уларни яҳудий ва мунофиқларга йўйишлиги одат.

Бу иккала маҳалла қизлари бегона юртларга келин бўлиб тушишга рози бўлса бўладилар, лекин орасидан битта мушук аранг сиғиб ўтоладиган ўрам хонадони бекаси бўлишликка зинҳор-базинҳор кўнмайдилар.

Шундан бўлса эҳтимол ҳозир яҳудийлар Урганжнинг бу чеккасида, мунофиқлар эса нариги буржидаги ҳимоячиларга қўшилиб ёғий бошига тош ёғдирарлар. Ёғий эса қалъа тинкасини қуритмоқ бўлар.

Қамал чўзилиб борар.

15

Ҳориб-чарчаб қай бир манзил-маконда кўзи илинган Абдул Маҳак туш кўрар. Улкан бир қалъа аҳлини қузғунлар ўраб олган эмиш. Эркагу аёл, ёшу кекса, ногирону бетоб қолмай чўқилар, жисми-жонига тирноқларини ботириб, қонлар оқизармиш.

Қалъа узра Абдул Маҳакнинг дилбандлари — ҳур қизлар пайдо бўлар эмиш. Улар қузғунларга қарғиш ўқларини отармишлар.

«Боракалло, ай, маним ой қизларим,— дермиш Абдул Маҳак,— ай, маним фаришталарим!»

Шу пайт қалға девори устига нуроний бир сиймо чи-
қар эмиш. Кузғунларга қаттиқ кўз солар эмиш. Кузғунлар
орқага чекинар эмиш. Ё, қудратингдан!

Ул каромат соҳибига тикилиб-тикилиб қарар эмиш Аб-
дул Маҳак ва ул авлиёи аъзамни таниб, қуллуқ, Кубро ҳаз-
ратлари, қуллуқ, дея таъзимга бош эгар эмиш.

Ҳазрат девор устидан бир қадам кетди эрса, минг кузғ-
ун неча минг бўлиб қайтиб келармиш-да, тагин қалғага
ёпирилармиш.

Тагин ҳазрат пайдо бўлармишлар, тагин очофатлар
қочармиш. Бу ҳол давоми чексизга ўхшармиш.

Тоқати тоқ бўлган Абдул Маҳак қалға аҳлига имдод ай-
ламоқ бўлиб даст ўрнидан турай деганда уйғониб кетар.

Ўзи ҳозир қайдаю ул қалға қайда, билмас. Шундоқ эса-
да, кузғунларга бўйунсунмас шаҳарни топмоқ умидида ҳас-
сасини чалганча йўлга чиқар. Ё хув, ё Оллоҳ!

16

Қамалнинг еттинчи ойи эди. Қалъанинг тинкаси қури-
ган. Қопларда унларнинг юқи, ўчоқларда чўғларнинг кули
қолган. Хумортегин ўйга толгани толган. Бу ёғи не бўлғай?

Қалға аҳли яна бир ой, ошиб борса икки-уч ой чидаб
бериши мумкин. Ундан кейин-чи? Кейин таслим бўлмай
илож қанча.

Хумортегиннинг кўз ўнгига аммаси Туркон хотун ке-
лар. Ўз жонингни ўйла, дер. Йўлин топ-да, қалъадан чи-
қиб кет. Чиқиб кет. Қандоқ? Ҳаммаёқ берк эса. Дағи одам-
лар не дер? Аммаси тагин айтар. Ўз жонингнинг ғамин е.

Шу пайт Хумортегин оёғи остига камон ўқи келиб ту-
шар. Учига оқ нарса илиғлик. Очиб кўрар. Жўжи мактуби.
Шоша-пиша ўқир: «Дарвозани оч. Бошинг омон қолур. Не
истар эсанг, муродинг ҳосил бўлур».

Муродинг ҳосил бўлур... Элниг ҳоли не кечур, гўё қар-
шисида Жўжининг ўзи тургандай савол берар Хумортегин.
Жавоб бўлар. «Элингга-да омонлик ваъда этурмен».

Хумортегин яна ўйга чўмар. Жўжи ўз ваъдасида тургай-
ми? Бир тузоқ эмасмикин бу?

Безовта қаптарлар боши устидан учиб ўтар. Темир қозик
боғидан булбул ноласи келар. Ҳокимнинг боши ғовлар.

Хонсултон бегим оёққа турди. Аммо кўз олдини қора нуқталар тўсишини қўймасди. Димоғига нон ҳиди ўрнашмайди. Қулоғи шанғиллайди. Мажиддин Бағдодийнинг гирдобда қалқиб турган боши яна кўзига кўринади.

Чигатой Жўжигга чийиллар:

– Ҳоким дарвоза калитин икки қўллаб бизга топширмас. Онга ишонмоқ бекор.

– Не қил, дерсан? – Жўжининг юзи бужмаяр.

– Тўғонни бузурмиз. Дарё боссун қалъани.

– Асло андоқ қилмасмен. Вайрон шаҳар керакмас менга.

– Сен тўғонга йўлама, они ўзум бузурмен.

– Қалъа менга инъом этулмиш, билурсен. Они не қилсам мен қилурмен. Чиранма сен.

– Шундоқми?

Чигатой ирғиб турди. Пойлоқдаги нўёнга буюрди.

– Черикни оёққа турғиз. Тўғонни чил-парчин этурмен.

Нўённи Жўжи тўхтатди.

– Унутма, – деди Чигатойга, – ижака¹ ҳамманга мени бош этган. Сўзумдин чиқақўрма.

Чигатойнинг чакка томирлари бўғриқди. Чодирдан отилиб чиқди.

Ўша заҳоти хоқонга чопар жўнатар экан, бўғилиб деди:

– Айт, ё Жўжи турсун бунда, ё мен!

Миноралар устида каптарлар безовта айланади. Темир қоziқ боғида булбул ўқтин-ўқтин овоз бериб қўярди.

Мунофиқларда егулик нарса қолмади. Яхудийларда андак бор эди. Қўшнидан юз ўгириб, нари маҳалла ила баҳам кўришди.

¹ И ж а к а – мўғилча ота.

Шайх ҳазратлари хонақосида қозон қайнар эди ҳали. Узоқ-яқин маҳалла одамлари ана ўшал йилтираб турган ўчоқ атрофида жам бўлмоқда эди.

Одамларни жамлаётган нарса фақатгина қорин ғами эмасди. Синиққан руҳларига шайхдан мадад истар эди халойиқ.

Ҳазрат бир сўз демаса ҳам, шундоқ кўринса бас, оч кўнгиллар тўйина бошлар, юракларга инжа нур — ишонч шуъласи оқиб кирар эди. Одамлар қадларини кўтариб ажалга тик қарай бошлар эдилар.

Шайхнинг қошлари оқ ва куюқ эди. Ибодатдан сўнг кимга ва нимарсага назарлари тушса, ана ўшанга қувват энгувчи эди.

Ҳозир ҳазрат назари каптарларга тушди. Эrsa каптарларда фаромушликдан асар қолмади. Улар мағрур осмонга кўтарилишди.

Худди аввалгилардек енгил-енгил қанот қоқиб боришар, шаҳар узра айланиб-айланиб учишар, йигирма-ўттизтаси тўпдан ажраб, айни офтобни кўзлагандек тик сузиб кетишар, унда-бунда йиғилган булут парчаларини ёриб, вазминлик ва осойишталик билан кўкнинг сарбаланд қаватларига етишар, ана ўша юксакликдан туриб қалъа устига ҳовуч-ҳовуч ёғдуларни сочишар эди.

Ёғдуларга ташна гуллар, майсалар жонланиб, тикланиб, ғуборларини тўкиб, очилиб борарди. Ерда жонзотки бор, кўкдан тушаётган ёғдулардан қувват олиб, силкиниб, юрадигани юришга, учадигани учишга шайланар эди.

Темир қозиқ булбуллари чах-чах сайрашар, шаҳарнинг бор булбуллари уларга кўшилиб, бари гўё бир-бирлари билан диллашгандек шаҳарни турфа наволарга чулғашар эди.

Бир дам бўлса-да, борлиқ ғам юкини елкасидан улоқтириб, ҳаёт аталмиш беназир неъмат шуқуҳларига берилгандек эди. Гўё қамал азоблари йўқ, гўё силлани қуритган ёғий остонада йўқ.

Гулдан, дарахтдан гўзалроқ, қушлардан эркинроқ, одамдан зўрроқ куч оламда йўқдек эди.

21

Абдул Маҳак яна туш кўрди. Тағин қуршовдаги қалъа, тағин қалъа девори устида нигоҳлари ёғийни таъқиб этган шайх намоён бўлади.

Шайх таъқибни ёғийнинг қалъага яқинлашиш йўлидаги бор уринишларини чиппакка чиқараберади.

Ёғий тадбир излайди, таъқибга қарши чора ахтаради. Чорани сотқин бир жодугар толиб беради. Ёғийга дейди. Қўшин қалъага орқа ўгириб, энса кўрсатиб турсин. Орқа босиб етсун қалъага. Андоқ қилинса, шайх таъқиб этабилмас.

Жодугар айтгандек бўлди. Ёғий қўшини қалъага орқаси ила яқинлашиб бораверди. Қузғунлар дурас-дурас қалъага ёпирилди. Дод-вой кўтарилди.

Чўчиб уйғониб кетди Абдул Маҳак. Ёғийга йўл кўрсатгучи сотқинларга лаънатлар айта-айта тағин йўлга чиқди. Ё хув, ё Оллоҳ!

22

Чигатой хоқонга юборган элчи кутилмаган хабар олиб келди. Икки ўғли орасида чиққан ихтилофдан хоқон дарғазаб бўлиб, Урганжни ишғол этишга ўғли Ўктойни тайин этибдур. Жўжи ҳам, Чигатой ҳам Ўктойни муқаддам тутиб, унга бўйсунсин, дея ҳукм айлабдур.

Шаҳзода Ўктой ҳозир йўлда, ихтиёридаги сайланма қўшин юз минг кишидан зиёд эрур.

Чигатой бундай бўлар, деб ўйламаган, хоқон Жўжини тартибга чақирар, тўғри йўлга солар, деган хаёлда эди. Ўктойнинг бош этиб тайинланиши уни таажжубга солди. Ўктой, ахир, уларга ини, Чигатой беш-ўн кўйлакни ундан олдин тўздирган. Шундай эса-да... Майлига, ҳар ҳолда, Жўжи таъзирини еди-ку.

23

Жўжи буни таъзир деб эмас, балки ўз шаънининг ерга урилиши деб тушунди. Яна эски гап эсига келди. Бамисоли ўтай ўғил у хоқонга. Ҳа, қони бошқага ўхшар...

Икки кун чодирдан чиқмади Жўжи. Учинчи кун Хонсултон бегимдан ҳол сўрагани унинг хобхонасига кирди.

Бегим ҳамон карахт эди. Гулгун юзлари аввалги нақшини йўқотган. Кўзларидаги шаҳлолик устини мунг қоплаган.

Ўша машғум кундан — қалъа дарвозасига ўз бошини уриб ёрганидан бери бегимнинг қулоғига безовта каптарларнинг ғув-ғувлари эшитилгани-эшитилган. Бу оддий ғувиллаш эмас, балки қамалда бўғилаётган она шаҳрининг

инграшлари, фиғонлари бўлиб туюлар унга. Қўлидан ҳеч нима келмаслигини ўйлагани сайин ўша сас кучайгандан-кучайиб бораверади, қулоқларидан жонига, юрагига ўтиб, кўнгил деб аталмиш бинони қийратади.

Бегим Жўжининг юз-кўзларида ҳам ўзиникига ўхшаш синиқлик кўрди. Буларга не етишмас, ўйлади бегим, от устида эрсалар, истаган номаъқулчиликларини қилсалар. Сўнг бегим «булар» ичидан Жўжининг ажралиб чиқаётганини фаҳмладию унга савол назари билан боқди.

– Сен оёққа тургач, – деди Жўжи ердан кўзини олмай, – бундин кетурмиз, узоқ-узоқларга кетурмиз.

– Қалъага омонлик берилгайми? – сўради бегим.

– Они Ўктой билур, – деди кўрслик билан Жўжи.

– Недин Ўктой билгай?

Жўжи жавоб бермади.

Унинг афт-ангорида ғазаб чатнаганини кўрди бегим. Юзини четга бурди.

24

Каптарлар хомуш-хомуш учадилар. Қанот қоқмоқликда маъни йўқлигини сезгандек, пастлаб келиб гумбазларнинг устларига қўнадилар, нажиб рангларга бағирларини берганча қунишиб ўлтирадилар.

25

Қалъа илдизлари қирқилгани сайин Хумортегин Жўжи таклифини ўйлайдиган бўлиб қолди. Жўжининг «қалъа калитин менга топшур, омонлик ваъда этурмен» деган сўзларига бир ишониб, бир ишонмас, мўғуллар кўп шаҳру кентларга ваъдалар бериб, дарвозаларни очтиришганини, сўнг сўзларидан тониб, барини қириб ташлаганларини эсга оларда, салгина ишончи ҳам йўққа чиқар эди.

Қалъани ўраб турган ёғийга тагин юз минг аскар келиб қўшилганини эшитгач, ҳокимнинг қўл-оёғи бўшашди. Узоқ мулоҳазалардан кейин Жўжи таклифини қабул қилишдан ўзга чора йўқ деган қарорга келди.

Жўжи бош қўмондонликдан четлаштирилганини у билмас эди.

Дарвозани очди. Очдию кўкрагидан ўқ еб йиқилди.
Бу ўқни унга Чигатой отганию Жўжи ўз иниси юзига
шاپалоқ туширганини кўрмай кетди.
Мўғуллар қалъага селдай қуюлиб кирди.

26

Гурр-гурр учадилар каптарлар, қонга беланса-да, букил-
маётган одамлар устида гир-гир айланадилар.

Булбуллар ошёни(Темир қозик боғи)га ўт кетганини
кўриб, ёрдамга ошиққан ўт ўчирувчилардай пастга отила-
дилар ва қанотларига ёлқин теккан заҳоти оғриққа дош
беролмай ўзларини тағин юқори оладилар.

Бошқа қушлар уларга келиб қўшиладилар.

Гувиллашадилар, чувиллашадилар, чийиллашадилар.

27

Хонақоҳ олдидаги чорбоғ. Худди дориломон кунлардаги
янглиғ ҳаммаёқ супурилиб-сидирилган.

Гиламлар тўшалган шинам супада ҳазрати шайх Чин-
гиз ўғиллари элчисини қабул қилар.

Элчи дер. Шаҳзодалар истарларким, шайх ҳазратлари оёқ
остида қолиб кетмагай. Истагай, хизматимизга ўтгай, хони
аъзам Чингизхони муаззам эътиборинда бўлгай, истагай,
қалъани тарк айлаб, ўзи хоҳлаган сориға равона бўлгай.

Ҳазрати шайх ерга кўз солганча сукут сақлаб ўлтирар-
ди. Куюқ қошлари кўзларини паналаган. Онда не маъно
бор, элчи кўра билмас, шундан диққат.

Ниҳоят, саволига жавоб олди. Ҳазрати шайх унга кўз
солмай оҳиста: «Кетгали бир ўзум эмасмен», дер.

Элчи шаҳзода олдига жўнади. Унинг аниқ жавоб ила
тезда қайтиб келмоғи ҳазрати шайхга аён.

Чорбоғ узра қушлар жунбишга тушиб чарх урардилар.

28

Хонақоҳ ичкарисида мурид ва муҳиблар жим. Ён ҳов-
лида ҳазрати шайх хонадони, аёллар унсиз йиғларлар, кўз
ёшлардан рўмоллар ҳўл.

Ҳазрат уларни-да, буларни-да кўнгил кўзгусида кўриб ўлтирар. Сезарки, мурид ва муҳиблар дилида Сўз иштиёқи уйғонар. Ҳазрат ўзининг ва уларнинг кўнгли ўртасига кўприк ташлар. Фақат икки томоннинг ўзигина эшитадиган, англайдиган, савол-жавобга имкон берадиган кўзга кўринмас савқи табиий¹ бир-бирига уланар.

Муридлар сўрайдилар:

— Инсонга ато этилган энг ноёб неъмат недур?

Ҳазрат дер:

— Ростгўйлик ва қахрамонликдур.

— Энг оғир оғриқ недур?

— Дўстларнинг мунофиқлигидур.

— Энг маъқул хислат недур?

— Одамларга озор беришдан тийилишдур.

Ҳар икки томон оғир сукутга чўмади. Муридларнинг кўз ўнгида машъум манзаралар намоён бўлади.

... Гирдобда одам боши айланади. Муридлар уни танидилар. Ҳазратнинг суюкли шогирди бўлмиш Маждиддин Бағдодий боши.

Олис оролда кафансиз жасад кўринади. Танийдилар. Алоуддин Хоразмшоҳ жасади.

... Фотиҳ итининг ялоғига бир кампир тикилиб ўлтиради. Танийдилар. Туркон хотун.

Бу дунёда ҳеч нарса жавобсиз қолмас, деган гап кўнгилларидан кечади. Яна ўйларларки, қарғиш ўқидан оғирроқ ўқ оламда йўқтур.

Маждиддин Бағдодийни қатл эттирган шоҳ пушаймон бўлиб ҳазрати шайхга бир табақ олтин юбориб, гуноҳидан ўтишни сўрагани ва ҳазратнинг унга берган жавоби ҳам муридлар хаёлидан ўтади. (Онинг хун баҳоси олтин ва жавоҳир эрмас. Балким ўлтирган кишининг боши ва менинг бошим ва неча минг халойиқнинг боши турур.)

29

Элчи қайтиб, шаҳзолалар «илтифотин» шайхга етказди:
— Маъқул топилдиким, юз киши ила чиқиб кетгайсиз.
Ҳазрат пинак бузмай деди.

¹ Савқи табиий — интуиция.

— Ондин кўпдур.
Элчи не деярини билмай яна қайтиб кетди.

30

Муридлар ҳазратдан яна сўрадилар.

— Ул не тоифдур, шафқат қилинмагай?

Ҳазрат жавоб берди.

— Шафқат қилмаганларга шафқат қилинмагай.

Сўрадилар.

— Иймон белгиси недур?

Жавоб бўлди.

— Хивз ул-ватан мин ал-иймон, яъники, ватан муҳо-
фазаси иймон белгисидур.

Муридлар кўз ўнгида яна манзара пайдо бўлар.

... Соч-соқоли ўстан бир мўйсафид қайдасан, Урганж
дея тинимсиз ҳасса чалиб кетиб борар.

Ўзи билмайтурган ҳолда султон Жалололдинни кўзлаб
борар.

31

Элчи келиб олдингисидан анча катта «илтифот»ни шайхга
етказди.

— Маъқулким, минг киши ила истаган сорига кетгайсиз.

Эрса ҳазрат деди.

— Яхши-ёмон кунларда бирга бўлган халқимни ташлаб
ҳеч қаён кетмагаймен. Шу тупроқда туғилдик, шу тупроқ-
да ўлурмиз!

Илк учрашувдаёқ шайхнинг «мен бир ўзум эмасмен»
деган сўзларининг маъзини энди чақди элчи. Ўз-ўзига: «Бу
элнинг подшоҳи қочса-да, фуқароси қочмас эркан», деди.

32

— Эмди яроғларни қўлга олинг,— деди ҳазрат ўз му-
ридлари ва муҳибларига.

Улар уч юздан зиёдроқ эдилар, отларга миндилар.

Саф бошида ҳазрат ўзи туриб отга қамчи урди.

Ҳазрати шайх етмиш олти ёшда эди, худди қирқ яшар
қирчиллама йигитдек шиддат ила жангга кирди.

Кушлар бари осмонга кўтарилди. Кўкни булут қоплагандек бўлди. Кўзларидан ёшлар тўкдилар. Ёмғир шаррос куйгандек бўлди.

Гарчи ҳазрати шайх қўлга биринчи тиф ушлаши эди, аммо унинг қилич сермаши умри савашларла кечган марди майдонларга менгзарди. Ўзини ўраб келаётган ёғий тўпига шердек ҳамла этар, мўғулларни кетма-кет жаҳаннамга жўнатар эди.

Ҳазрат шаҳид кетатуриб, ёғий байроғига худди бургутдек чанг солиб эди, жаллодлар унинг бармоқларини кесмагунча байроқни олабилмадилар.

Энди у байроқ байроқ эмас эди.

Муридлар ўлаётиб дейишди. Шу шиддат ва шу журъатни нечун Хоразмшоҳ кўнглига солмадинг, Яратган эгам!

Лекин:

У истаса, оқилни айлантирар нодонга,
Тола сочни юлгандек тортиб олар ақлни.

Тирик жонки бор, барини ёғий қалъа ташқарисига ҳайдаб чиқарди.

Билагида кучи борларни ва қиз-жувонларни танлаб-танлаб олди. Бундан яхудийлар ва мунофиқлар маҳаллаларининг гўзаллари мустасно эди.

Уларни юзма-юз сафга тизишди. Қўлларидан чақалоқларин тортиб олишди. Бир-бирингга чанг сол, бир-бирингни ўлдир, ким ғолиб келса, боласин олар, бедахл яшар, дейишди.

Бир томонда чақалоқлар она деб дод солар, бир томонда ёғий қани бўл, деб масхараомуз ишшайиб турар.

Бир-бирига ёв бўлиб келган бу икки маҳалла жувонлари не қилар, кимлар жавдираб-мўлтираб, кимлар инграшиб, кимлар войвойлаб кузатар эди.

Икки томон ҳам билак шимарди. Икки томоннинг ҳам кўзи қонга тўлди.

Ва... икки томон бир бўлиб жон-жаҳдлари билан мўғулларга ташландилар. Юзларини тимдаладилар, башараларига туфурдилар.

Икки ёв маҳалла аёллари бир-бирига мушфиқ эл шаҳидларига айландилар.

Халойиқ қириб ташланди.

Қушлар дурас-дурас чувиллашиб учдилар.

Етти кун мобайнида осмондан қуш тўдалари аримади.
Қуш фиғони, қуш кўз ёшлари тинмади.

35

Саваш тугаб, қиличга дам берилгани он Жўжининг озорланган орияти яна уни саволга тутабошлади.

— Нечун ижака бундоқ қилди, сени четлаштириб, Урганжни олишга Ўктойни бош этди? Нечун?

Жўжи ўз ориятини тинчлантириш мақсадида:

— Эҳтимол, Ўктой чапдастроқдир,— деди ва ўз сўзидан уялиб кетди.

Буни кўриб мияси тилга кирди.

— Ўктой сенинг олдингда ип эшолмас.

— Эса нечун ерга урди?— гапга аралашди кўнгил ва саволига ўзи жавоб берди.

— Ондинки, ижаканинг кўнглида гумони бордур, сен онинг пушти камариндан бўлганми-йўқми, ҳануз шубҳа ила яшайдур.

— Йўқ,— қичқирди Жўжи,— йўқ! Ул маним отамдур, отамдур.

Тилининг айтганига дили бош чайқайверди. Мунозарани очиқ қолдирди.

Аммо, не бўлганда ҳам қўшиннинг бош қўмондонлигидан четлаштиргани алолатдан эмасдур.

Эътирофнинг ўзи ориятга камлик қиларди. У ҳаракат истарди.

Охир-оқибат Жўжи ҳаракатга ўтди. Содиқ йигитларини олиб Дашти қипчоққа отланди.

— Тўхта,— дейишди унга инилари,— ижакага не деб жавоб берурмиз, қайт, орқангга.

Жўжи уларнинг сўзларига парво қилмади.

Оёғи Талақонга тортмади. Дашту саҳроларни ихтиёр этди.

Жўжининг кўшини Урганжнинг кунчиқар томонидан ўтиб борар, аравада хомуш ўлтирганча Хонсултон бегим Жайхунга кўз солар. Сув ўрнида қон, гирдобда гир-гир айланаётган бош кўринар.

Бегимнинг юраги аввалгидек қинидан чиқай демас. Ичидан хўрсиниқ келар фақат.

Унинг ичидаги шижоат устун икки бор синган эди. Бири, Илол қалъасидан қочолмай карахт бўлгани ва асир тушганида, иккинчиси, Урганж қалъаси деворига бошини уриб ёрганида.

Синиқ устун... юк кўтара олмас. Тақдирга тан бермоқликдан ўзга чораси қолмас.

Ёнаётган қалъа оловлари ичидан чиқиб бир тўп куш осмонга кўтарилади. Осмондан тутам-тутам нурларни қанотларига илаштирганча яна қалъа вайроналарига шўнғишади. Шу зайл яна кўтарилишади, яна шўнғишади. Улар ўзларича қалъага шуъла опкелишар эди чамаси.

Куш тилини куш билади. Куйган боғлар томондан бит-та булбул аҳён-аҳён товуш бериб туради. Эҳтимол Темир қозиқ боғида тирик қолган жони минг бир булбулдир у.

У гўё ўз қошига тирик жонларни чорлаётгандай эди.

ОЛТИНЧИ БОБ

1

Чингизхон чилдирмани тиззасига қўйганча ўйга чўмиб ўлтирар. Кўз олдига Пурахон келар ва қулоғига Абдул Маҳакнинг «набирангни савашга жўнатма» деган сўзлари эшитилар. Қалбини бир тиг тилимлаб, нечун ўшанинг айтганича қилмадим, деган пушаймон юрак-бағрини эзарди.

Жалолийларнинг масхараомуз совғаси — чилдирмани қандай олиб киришгани ва уни жаҳл билан келтиргувчига қараб отганини ҳамда вақти келиб ёзувни ўқиб чилдирманинг Пурахон терисидан ишланганини билгач, қўлларига олиб, телбавор бағрига босганини эслар.

Ёқасидан олиб қандай бўлган эди ўшанда Кутқуни. Ўлдириб қўйишига сал қолган эди.

Аммо холисанлилло айтганда, барига ўзи сабабчи. Жалололиддин қўшинининг кўпайиб кетганини биларди, қудрати ва жасорати ҳақида етарли маълумотга эга эди. Савашга ўзи бормоғи даркор эди.

Ибн Ҳожибга ҳаддан ташқари ишонган экан. Тўғри, у Жалололиддин қўшинини пароканда айлади. Лекин кечикиб бажарди бу ишни.

Энди Жалололиддиннинг таъзирини ўзи беради. Қонини ичади.

Шуларни ўйлар экан, чилдирмани аста тиззасидан олди хоқон, энтикиб бағрига босди, йиғлаш нималигини билмаган кўзларига қуюлиб ёш келди.

Қанча ўлтирганини билмайди. Бир вақт қараса, тонг оқарибди. Мулозимга буюрди:

— Отга эгар урулсун!

2

Жалололиддинга аввал не қилиши аён эди. Сал нафасни ростлайдию Талақонга — Чингиз устига лашкар тортади. Энди... қўшин иккига бўлингач, бу режани кечиктиришдан бўлак чора қолмади. Олдин куч тўпламоқ, Чингиз таҳдид солаётган ўлкалар билан тил топишмоқ, қудратли иттифоқ тузмоқлик даркор эди.

Шу мақсадда султон Ҳинд сори отланди. Синд дарёсига тезроқ етиб олинса бас, уни кечиби ўтмоқлик мушкул эмас.

Йўлга биринчи бўлиб хабаргирлар, кейин Тўғонбек бошлиқ қуролсозлар, ҳимоячилар чиқишди. Уларнинг орасида хипча «йигит» Қамбарбек ҳам бор эди.

Гарчи Йигит Малик бу чапдаст аскарни ўз ёнидан жилдирмасликка уринган бўлса-да, Тўғонбекнинг қўли султон олдида устун келди. Йигит қуролсозлар ва кемасозлар билан кетди.

Йигит Малик бир нимасини йўқотганга ўхшар, аммо нималигини билолмай гаранг эди. Йўлга ҳаммадан кўпроқ шошилаётгани ҳам ажаб. Аксига олиб, унинг қўшинини султон энг охирига қолдирди.

3

Қамбарнисонинг кўнгли ғаш эди. Гинаси аввало ўз акаси-дан. Синглим энди аскар бўлди демайди, уни худди қизалоқдай ўз ёнидан жилдиргиси келмайди. Қамбарнисо уни тушунади. Тўғонбек унга якка-ёлғиз ака, отаси ўрнида ота. Унинг ҳам Қамбарнисодан бўлак ҳеч кими қолмаган. Ота-онаси, сингиллари-дан қолган ёдгор деб қарайди Қамбарнисога. Қамбарнисо ҳар гал савашга кирганида акасининг бир ўлиб-тирилиши ҳам аён.

Лекин қасос ҳисси унга ҳам ёрки, бир нима деёлмайди.

Қамбарнисони қийнаётган иккинчи нарса— Қаршибекнинг сўнгги бежо қадами. Йигит Маликка ёлворавериб қўшинга ўтиб олгани. Қамбарнисо уни ҳам тушунади. Ўзини кўрсатмоқчи йигит. Лекин саваш унинг иши эмас. У қилич яратишни билади, ўйнатишни эмас.

Энди бўлар иш бўлди. Уни Худо асрасин.

4

Йигит Маликни султон бекор орқада қолдирмаган эди. Билардики, ҳадемай ёғий из олиб келар. Йигит Маликнинг эса кўзи ўткир. Кундузи юлдузни кўрар. Ис олишда эса шерга менгзар, уч кунлик йўл нари-берисидан ўлжа ҳидини ҳам, хавф-хатарни ҳам сеза билар.

Жимжит тунда қулоқлари тўфон сасини эшитгандай бўлди. Кўп ўтмай хабаргир етиб келди. Айтдики, ёғий йўлида не учраса, тўфондек емириб келур...

Йигит Малик савашга ҳозирланган он султондан хабар бўлдики, тез етиб келу қўшинингни лашкарга қўш.

Тун қорасида лашкар йўлга чиқди.

5

Чингизхон икки юз мингдан кўпроқ қўшини билан йилдиримдай келмоқда эди.

Жўжидан бошқа ҳамма ўғиллари, сара нўёнлари қабатида эди.

Тоқати тоқ бўлиб, қўшинини қистаганча қонсираб келарди хоқон.

Жалолиддинни Синддан ўтказмай қўлга туширишни чоғларди.

6

Султон кўшини тинимсиз йўл босиб боради. Дашту саҳро, тоғу тош ошиб боради.

Узоқдан дарё кўринади. Синд деб ўйлайдилар. Яқин борганлари сайин дарё ҳам кетиб боради. Биладиларки, сув дегани сароб, кўзни аллайди.

7

Ойчечан бибининг кўзи илинади. Тушига денгиз киради. Безовта ва ғазабнок денгиз. Тўлқинлари осмонга сапчиди.

Биби қирғоқда, тўлқинлар унинг юз-кўзларига келиб урилармиш. Чўчиб тисарилармиш биби. Тисарилиб аста-аста кетиб бораверармиш ва кимсасиз оролга бориб қолармиш.

Якка дарахт тагидаги уюм остидан садо чиқармиш: «Нечун келдинг, биби?»

Овозни таниб биби жавоб берармиш: «Сизни кўргали келдим, аъло ҳазратим!»

Денгиз асабий шовуллаб уларнинг сўзларини босиб кетармиш. Баҳайбат тўлқин келиб бибига урилармиш.

Йиқилмайин деб ўша қуриган дарахт шохига осилармиш биби. Шоха қарсиллаб синармишу биби тупроқ уюми — қабр устига йиқилиб тушармиш. Қабрни қучиб дод солармиш.

Ойчечан биби ўз овозидан чўчиб уйғонади.

Туш таъбири ҳақида бош қотирмайди биби. Ичидан оғриқли бир хўрсиниш келади...

8

Олдинда тагин дарё кўринади. Хайрият, деб отларга қамчи уришади. Дарё тагин кўздан ғойиб бўлади. Яна кўринади. Яна қочади.

9

Йўл — бу ўйдир. Аввало, одам йўлга ўйлаб чиқади. Борар манзилини кўзлаб чиқади. Сўнг бутун йўл давомида ўйлайди. Ўйламай деса ҳам йўл ўзи ўйлатади.

Баъзилар йўлда ухлаб кетаётганга ўхшайди. Йўқ, улар куш уйқуси аро ўйлаб боришади.

Зеро, йўл ўз узунлиги баробарида кети кўринмас хаёлдир. Айниқса, ҳаёт ва ўлим оралигида бораётганларнинг ўй-хаёллари чек билмагайдир.

10

Амин Малик иккиланар. Вақт зиқ. Сол ва кемаларни куриб улгуриш амримаҳол. Лак-лак қўшинли ёғий қуюн тезлигида келар.

Ағроқ ва Маликшоҳларнинг кетиб қолишида Амин Малик ҳар қалай ўзини айбли санарди. Агар қизишиб Ағроқнинг бошига қамчи туширмаганида балким жанжал каттариб кетмасмиди. Қайдам, орага бузғунчи тушганлиги аён бўлди-ку. Шундоқ эса-да, ўзини босиши даркор эди.

Энди лашкар олдида ўз айбини ювиши лозим. Иншооллоҳ, ўша кетиб қолганлар ҳиссасини ҳам савашда ўзи чиқаргай.

Тезроқ Синдга етиб олинса эди...

Йўлнинг худди ўзи янглиф Малик ўйларининг кети кўринмас.

11

Қўшин тўхтам билмайди. Шамсулмулк ўйлари ҳам бошидан аримайди.

Ҳаммаси Синддан ўтиш-ўтолмасликка боғлиқ. Ўтиб олмоқлик учун ёғийдан камида уч кун олдин соҳилга етмоқлик, Жаҳон Паҳлавон олдиндан ҳозирлаб турган кемаларда ўзни дарёга урмоқлик даркор. Аммо бунинг деярли иложи йўқ. Сабабки, ёғий ила ора тобора қисқармоқда, у гўё юриб эмас, учиб келаётир. У дарёдан ўтиб олишга имкон берарми?

Имдод Худодан. Илинж султондан. Унинг ҳарб санъати қиёс билмагай. Унинг қаҳрамонлигига тараф йўқтур. Иншооллоҳ, ёғийни доғда қолдирмоқлик насиб айлагай.

Дунёнинг ишлари шу: ким кўрсатса зўрини,
Тақдир бирма-бир ушлаб, синдиражак барини.

Султон биларки, дарёни кечишга Чингиз йўл бермаслик тадоригини кўрар. Бемисл савашлар бўлмоғи бегумон. Кўшин бир қошиқ қони қолгунича олишмоғи ҳам ҳақиқат. Омад кимга кулиб боққай, бир Яратганга аён. Ўзи ёр бўлса, иншооллоҳ, ёғий завол топгай! Султоннинг хаёли дарёнинг нари ёғига — Ҳинд ўлкаси ҳукмдорларига кетар.

Деҳли султони Шамсиддин Элтутмиш катта-кичик вилоятларни ўзига бўйсундириб, қаламравида ушлаб турур. Ҳокимлар онинг раъйига зид қадам ташлай олмас. Аммо Калор ҳокими Кабача... Нотайин, ўзини турли томонга ташлашга мойил зот.

Шатра вилояти ҳокими Рой рапа ҳам доғулиликда ундан қолишмас.

Лекин... яхши-ёмон бари билгайки, кўйиб берилса, мўғуллар кўп ўтмай Ҳиндга ҳам чанг солмоқлари шубҳасиздур. Иттифоқ бўлмоқликдин ўзга чора йўқлиги ҳар бир ақли расо ҳукмдорга аёндурур. Аммо, таассуфки, ақли расосидин ақли ноқиси кўпроқдур.

Хаёли дафъатан Урганжга кетди. Кўнглининг бир жойи ўпирилгандай бўлди. Юртнинг ҳоли не кечди экан? Кўнглидаги бежолик фожиа аломатимасми?

Жалолиддин куч тўплаб тез ёғийга ҳамла қилмоқчи, Хоразми газандалардан тозаламоқчи эди. Аммо, тақдир...

Магарам, Оллоҳ йўл берса, Ҳинддан сўнг бу ниятига етажак, қўлидаги узук кўзига жо бўлиб турган поёнсиз юртига йўл олажак!

Чуҳ, Қорабайир!

— Истагинг недур, аё, дарвиш?— сўради аҳли оломон воиздан.

— Руҳлар ила қовушмоқ истаюрмен,— жавоб берди Абдул Маҳак.

Оломон ичидан нуроний бир киши унга яқин келди.

— Иншооллоҳ, истагинг мустажоб бўлғай, аё, жаҳонга сифмаган одам,— деди у Абдул Маҳакка меҳр ила боқиб.— Юр мен ила, сени Кўкқояга олиб боргаймен.

— Кўкқоя дермисен,— жонланди Абдул Маҳак,— кеча бир сарбаланд қоя тушимга кириб эрди, онинг учлари кўкка етмиш эрди, наҳотки сен они айтурсен, аё, Нуроний!

— Сезиб турибмен, сен бизнинг Кўкқояни туш кўрмишсен, ондин сарбаланди оламда йўқтур, они Рухлар қояси ҳам дермишлар.

— Рухлар қояси?— сўради Абдул Маҳак кўзлари ёниб.

— Ҳа, ҳа, Рухлар қояси,— деди Нуроний воизга,— сен ҳойнаҳой, они излаурсен, биродари азиз. Вақти-вақтида онга руҳлар кўнмишлар. Ондин Рухлар қояси дермишлар.

Абдул Маҳак талпиниб Нуронийни бағрига босди. Уларнинг қайноқ меҳр ила қучоқлашганларини кўриб оломонга қувонч инди. Сабабки, Нуроний шу пайтгача ҳеч кимга бундай меҳр кўрсатмаган, энг билимдон дарвиш-қаландарларга ҳам қучоқ очмаган эди.

Нуроний эъзозлаётган нотаниш дарвишга оломон ҳам қайишди, уни ҳам авлиё билиб, оёғига бош қўйди.

Эртаси куни Нуроний Абдул Маҳакни Кўкқоя сари бошлаб кетди.

Айни дам бошқа бир дарвиш Синдга яқин султон даргоҳига етди.

— Қайдин шамолдек елиб келурсен, дарвиш?— сўради султон.

— Урганжданмен,— деди дарвиш кўз ёшларини тиёлмай.— Урганж кули кўкка совурилди, султон.

Кўзга кўринмас ханжарлар тилди султон кўксини. Бошига гўё Бистун тоғидан оловли тошлар ёғилди.

Султон ичидаги ҳолни дарвиш кўнгил кўзи билан кўриб турар, унга раҳми келар, шунинг баробарида бу арслон ҳали ёғийнинг додини бергай, деган умид, ишонч туйғуси оламни босган зулмат пардасини бир қадар кўтаргандай бўларди.

— Ҳазрати Нажмиддин Кубро омонмилар?— изтироб ичида сўради султон.

Дарвиш бош чайқади. Фожиа тафсилотин бир-бир айтиди, султон қалби тўлқиндаги кемадек қалқди.

— Қабатимда қол,— деди дарвишга.

— Йўқ,— деди у,— эмди мен бир жойда турабилмасмен. Оёқ етганча кетгаймен. Ҳазрат жасоратин оламга ёймоқдин тўхтамагаймен. Ул кабири олам ёғийга бўйин эгмади,

билъакс, унга қилич соларак тик туриб жон берди. Билурсиз султон, ҳазрат муборак етмиш олти ёшда эдилар!

Изн бўлгач, дарвиш вазмин-вазмин ҳасса чалиб, қизариб турган уфқ томон йўл олди, бора-бора унинг бағрига сингиб кетди.

Султон унга ҳавас қилди, аммо ўзининг уфққа сингишга ҳақи йўқ, ҳазрати Нажмиддин Кубро хуни ҳаққи, юз минглаган шаҳидлар ҳаққи, ёғийни қон қақшатмай бул дунёдин кетиб бўлмагай!

14

Синд дарёси соҳилидаги саваш тупроқни қонга қоради. Ўнг қанотда Амин Малик лашкари сурон салади. Сўлда Сойиржа Паҳлавон йигитлари ёғийга қирон салади. Йигит Малик, Абу Инъомхон, Жаҳон Паҳлавон чериклари чанг-тўзон ичида мўғулларни ер тишлатиб боради.

Марказда туриб ёғий ила савашаётган султон Жалолиддин қўшиннинг бул жаҳдидан мамнун, аммо кўнгли барибир нотинч, чунки кучлар тенг эмас, ўзининг бир аскарига Чингизнинг ўн беш, йигирма аскарни тўғри келар, йигитларнинг жаҳди жадали кўпга бормаслиги мумкин, ана унда...

Ёғий ўз черигин шундай тизганки, нақ улкан метин деворнинг ўзи, унга шикаст етказса бўлмай, аммо қулатмоқ мушкулдир. Орқада эса соҳилдан кўп пастда пишқириб дарё оқар, аждаҳодай буралиб-буралиб оқар.

Бирдан-бир йўл Чингизнинг ўзи ила яккама-якка олишмоқлик, они маҳв айламоқликдир. Султон олди ва икки ёнидаги ёғий қаторларини ёриб, тор бўлса-да, йўл очганча унга сари яқинлашиб борар.

15

Чингизхон ўзи сари йўл очиб келаётган султонни сайхонликда кўп қўшин ила кутиб турар, етиб келиши билан уни қуршаб олмоқликка шай эди. Унинг мақсади — не қилиб бўлса-да Хоразмшоҳнинг бу қайсар, исёнкор ўғлини тириклайин қўлга туширмоқ, терисини шилиб хумордан чиқмоқликдир. Бир Жалолиддиннинг эмас, бутун Хоразм аҳлининг терисини шилмагунича кўнгли ором нималигини билмас.

Сайхонликда кутиб тоқати тоқ бўлган хоқон Жалолиддин устига ўзи кўшин тортди.

16

Саваш майдонидан анча пастда—айқириб оқаётган дарё ёқасида Шамсулмулк кўшимча кема ва соллар тайёрлатар, кимларни қачон нариги қирғоққа жўнатиш тадоригини кўрар эди. Дарёни биринчи навбатда кечиб ўтадиганлар — қурол-созлар (қурол-аслаҳа, анжомлари билан), кейин хотин-халажу ҳар икки тоифанинг кўриқчи-аскарлари ва ниҳоят кўшин.

Кема ва соллар ҳали яна тайёрланиши керак. Саваш майдонидан эса хунук хабарлар келмоқда. Ёғий кўшинни ўраб, исканжага олаётир. Сойиржа Паҳлавон елкасидан ўқ еган, Амин Малик аскарларининг деярли ярми қирилган.

Бу хабарлардан кейин Шамсулмулк шошилинич равишда Тўғонбек бошлиқ қуролсозларни кемаларга мингазди, беш кемага қурол-аслаҳалар юклатиб, икки юз чоғли аскар ҳимоясида нариги қирғоққа жўнатиб юборди.

Кўриқчи аскарлар қаторида «Қамбарбек» ҳам бор эди. Ҳарчанд у савашга кираман деб ёлворса-да, бўлмади, ва-зир уни зуғум ила кемага ўтказди.

Чайқалиб бораётган кема четида у бесаранжом ўлти-рар, икки кўзи орқасида эди.

17

Дам ўтган сайин Ойчечан бибининг хавотири ошиб боради. Ўғлининг кўшини кўп талафот кўраётганини биледи, ёғий лашкарининг чигирткадек беҳисоблигидан ҳам хабардор, фо-жаи тобора яқинлашиб келаётгандай жони-жаҳони қоронғи.

Тўғри, ўғли кўрқув нималигини билмас. Чингиздан тап тортмас. Қабатидаги саркардалар ҳам, лашқари ҳам айни шун-доқ. Аммо кўпнинг иши кўп, озники оз. Чингиз айёр, нўёнла-ри илоннинг ёғини ялаган, бари Жалолиддинни қўлга туши-риш пайида. Худо кўрсатмасин, ўғлига бир гап бўладиган бўлса...

Шуларни ўйлаганида бибининг юрагини ит таталаган-дай бўлар, Яратганга илтижо айлаб ўғлига омад тиларди. Шунинг баробарида не қилмоқ кераклигини ҳам ўйларди. Ўзи буни ўйламоқни истамас, ёмон хаёлларни бошидан қувар, аммо номаълум бир куч ўйлашга мажбур этарди.

У ўзини, ўз ҳаётини ўйламас, аввало, болаларни, келинларни, қўли остидаги бори хотин-халажни ўйлар, уларнинг ҳоли эрта не кечар, эрта нетмоқ керак?

Бибининг қаршисида Гулбегим ўлтирипти. Уни ҳам ғам босган. Ҳатто ўйинқароқ Жамолиддин ҳам, ҳамиша унинг билан ўйнаб шовқин солиб юрадиган Ҳайдаршоҳ ҳам маъюс тортган, бир чеккада жимгина ўлтиришипти. Болалар ҳам фожиани сезаётганмикин!

Худойим-ей!

18

Жалолиддин Чингиз сари, Чингиз султон томон келди. Ора тобора қисқаради.

19

Қутқу нўён Парвон жангида Жалолиддиндан кейин тан берган саркардаларидан бири Амин Малик бўлганлиги сабаб қилич тиғини ҳаммадан аввал унга қаратган эди. Қутқу назарида Амин Маликни ўлдирмасдан туриб султонни енгиб бўлмас. Томирини қирқмасдан туриб улкан дарахтни қулатиб бўлармиди.

Бугун кун бошидан Қутқу унинг билан олишди. Айни пайтда ҳам бул арслонни сиртмоққа тушириш пайида бор кучини ишга солаяпти.

Нўён савашдан олдин чамалаб кўрган, Амин Малик қушини беш мингча келишини билган, шунга қараб иш тутган, унга қарши ўттиз минг аскарини жангга киритган эди. Ҳозир кун пешиндан оққан пайтда синчковлик ила саркарда қўшинини назардан ўтказди—ярмидан кўпроғи нобуд бўлган. Ўз черигини кўздан кечирди. Қаторлар сийраклашгани билан орқадагилар бисёр. Саркардага ёрдамга келувчи куч борми? Йўқ. Яна бир ҳамла қилинса бас, тиз чўкмоқдан бошқа чораси қолмайдир маликнинг.

Ниҳоят, қулай пайт келди. Амин Маликнинг оти бирдан оқсай бошлади, унга от алмаштиришига имкон бермаслик мақсадида нўён тўрт томондан йўлини кесди, саркарда қуршовда қолди. Нўён энг зўр юзбоши ва мингбошиларини унинг устига ташлади. Амин Малик оқсоқ от устида туриб

бўлса-да, уларнинг зарбаларини эпчиллик ила қайтарар, қуршовни ёриб чиқишга уринарди. Аммо у дафъатан бошига урилган қаттиқ зарбадан эсини йўқотаёзди, энсасидан тирқираб қон оқиб, қўли бўшашди. Боз устига, оқсоқ оти ҳам ўқ еб ўнгарилиб кетдию саркарда аганаб тушди.

Нўён энди тамом деб ўйлаган асно Амин Малик ўзида қандайдир куч пайдо бўлганини сизди. Тез оёққа туриб тўрт томондан урилаётган қиличлар ламини бир-бир қайтара бошлади. Пировард, унинг қилич ушлаган қўлини билагидан чопишди. Қилични у сўл қўлига олди. Уни ҳам кесишди.

Малик ўз қонига бўялганича тик туриб қулади.

20

Оғир яраланган Йигит Маликни аввал чодирга келтиришди, сўнг дарё адоғига олиб боришди. Саркардани ва алаҳлаб ётган Сойиржа Паҳлавонни табиблар ва қўриқчилари ила кемага олиб нариги қирғоққа жўнатишди.

21

Хотирасини йўқотган аёлга Ойчечан бибининг ичи увишарди. Гўзал бу жувоннинг ёш бошига не тушди экан, оғир бир савдога йўлиқмас эса одамнинг боши ишқал топарми?

Қиёмат қўпган ҳозирги паллада уни паноҳсиз қолдиришга қўнгли бўлмади бибининг. Олдириб канизақлар қаторига қўшиб қўйди.

22

Йигит Малик яраланганида Қаршибек ёрдамга шошилган, тажрибасизлиги боис ёғий тўпига тушиб қолган эди, дам ўтмай уни чопиб ташлашди. Жон бераётиб бошини бир кўтарди-да, қуршовдан олиб чиқилаётган Йигит Маликка қичқирди:

— Қамбарбекни асра. Ас-ра-а!

Саркарда буни эшитди деб ўйлади ва қандайдир хотиржамлик ичида тошдай заранг ерга бошини қарс ташлади.

23

Қорабайир ёғийнинг зич қаторларини иккига бўлиб болади.

Олд оёқларини кўтарганча рўпара келган отни тегиб орқага итқитади, ён томонларидан келганларини уриб-суриб юборди, уст-устига кишнаб рақибларга қўрқув солади.

Бу ҳолат унга ҳозир эгасидан ўтган. Султон эгарда мўъжиза кўрсатади. Шамшири зарбига ёғий дош беролмайди. Нўёнлар ва навкарлар дилига қўрқув тушиб, бирлари ер тишлаб, бирлари тисарилиб боради.

Абу Инъомхон Амин Малик ўрнини эгаллайди. Йигит Малик ўрнини Жаҳон Паҳлавон. Озчилик кўпчиликни тирқиратиб боради. Ёғийни сайҳонликка суриб чиқаради.

У ерда эса Чингизхон қилич яланғочлаб турарди.

24

Жамолиддин ойисидан сўраб қолди:

— Отажоним қачон келадила?

Гулбегим деди:

— Худо хоҳласа, ҳали-замон келиб қоладилар.

Ўғил яна сўради.

— Отажоним нечун кеч қоляптила?

Нима деб жавоб берсин ўғлига она? Саваш адоғига етмаяпти, десинми? Ёғий ёвуз, падари бузрукворингнинг ҳоли танг, десинми? Болага бу гапларни гапириб бўларми? Шуларни ўйлаб у деди:

— Бўриларни қулаб бўлсин, падари бузрукворинг сўнг келадилар.

Бола бошини эгганича жим қолди. Бир оздан сўнг деди:

— Бўрилар кўпми, баҳайбат-баҳайбатми?

— Ҳа, ўғлим, бўри уруғи урчиб кетган.

Жамолиддин ирғиб ўрнидан турди.

— Отажонимга борамен,— деди худди катта одамлардек қатъият билан.

Гулбегим унга тушунтирди.

— У ёққа бориб бўлмайди, ўғлим.

— Нега?

— Нега бўларди, хатарли-да.

Жамолиддин дафъатан:

— Мен сиз айтган бўрилардан — мўғуллардан қўрқмаймен,— деб юборди бошини ғоз тутиб.

Гулбегим ҳайратдан танг қотди. Бола улғайиб қолибди-ку!

Она ҳали хаёлини йиғиштириб олишга улгурмай туриб, ўғил яна хархаша қила бошлади.

— Отажонимга борамен, борамен!

У эшикка отилди. Канизак уни аранг ушлаб қолди. Ўғил типирчилаб йиғлай бошлади.

Онанинг кўз ёшлари юзларини ювди.

25

Абдул Маҳак билан Нуроний юра-юра бир қоя пойида кўним топишади.

— Айтган қоянг шумидир?— сўрайди тепага тикилганича Абдул Маҳак Нуронийдан.

— Йўқ,— деди Нуроний ҳам қояга назар ташларкан.— Кўрмаяпсанми, аё, дарвиш, бул қоянинг ранги кўнғирдур, ондин Кўнғирқоя дегайлар. Бизга эрса Кўкқоя даркордир.

— Ул қайда эрур?

— Э, онга ҳали анча бордур. Яхшиси, кел, дарвиш, шул ерда пича дам олайлик-да, дағи йўлимизга равона бўлайлик.

— Эса юкларни эшакдин тушира қолмаймизми?

— Бале, дарвиш.

Иккала йўловчи намаат ва хуржунларни қоя ёнбағридаги тепаликка олиб келишди-да, оёқ-қўлларини ёзишиб, бирпас чўзилишди. Сўнг ўчоқ қуриб олов ёқиб юборишди.

— Билурсен, аё, Нуроний, мен қизларимни излармен, олар ила юз кўришмоқ умидида тинмай одим оттаймен. Аммо сен айтгил, нени ахтарурсен, йўл юрмоқдин мақсудинг недур?

Нуроний ўйга толади. Косов ила чўғларни ағдариб-тўнтариб ўлтирар-да:

— Маним мақсудим савоб топмоқликдур,— дейди мулоийим кулимсираб.— Умрим бино бўлибдурки, излаганим савоб.

— Аёнки, шунча йил йўл босгансен, муҳтожларга имдод айлагансен, савоб топгансен. Шул сента етмасму?

— Савобга тўйдим, деган бандани кўрмаганмен, аё, дарвиш.

— Сен чиндан ҳам менга йўл кўрсатиб, савоб излаюрмисен, шундин бўлак мақсудинг йўқмидур?

— Бир муҳтож бандага йўл кўрсатмоқликдин ҳам улуғроқ мақсуд бор эканми, дарвиш. Сен ўз қизларинг ила дийдорлашмоқни орзу этурсен, мен эрсам, сенинг орзуга етган кунингни кўрмоқликни орзу этурмен.

Абдул Маҳак беихтиёр ўрнидан туриб кетди. Нуроний ҳам тикланди. Абдул Маҳак уни бағрига босди.

Кўзига равшанлиғ келди.

Улар тунни Қўнғирқояда ўтказиб, тонг отиши ҳамоно яна йўлга чиқдилар.

26

Юзма-юз келмоқлик иккаласининг — Жалолиддиннинг ҳам, Чингизхоннинг ҳам мақсади эди, улар жангтоҳда бир-бирларига рўбарў бўлдилар.

Ёғий ҳалқасини ёриб чиққан Қорабайирни султон аранг тўхтатди. Чингизхон ҳам Қорабайирга тўпинган оқ отининг жиловини тортиди.

Султон унга кўз қирини ташлади. Аъёнлар уни ваҳший бир махлуқ сифатида тилга олишарди. Билъакс, оқ-сарикдан келган думалоқ юзли, эчки соқол, кексайиб қолганига қарамай жуссасидан куч ёғилиб тургувчи бир зот. Аммо кўзлари... тунги мушук кўзидек хунук ялтиллади. Уларда тизгинсиз қаҳр учқунлари чатнайди.

Чингизхон ҳам, табиийки, Хоразмшоҳнинг бу бўйсунмас ўғлини зимдан кузатмоқда эди. Жалолиддинни у орқаворатдан яхши билар — унинг ёши, саркардалик маҳорати, отаси ўрнига шоҳлик камарини белига боғлаганидан хабардор эди. Аммо, уни бундай кўркем йигит деб ўйламаган эди. Жуссаси бўлдамли, қўллари узун, юз-кўзлари хушбичим. Шаманлардан эшитгани афсоналардан тирилиб келган қаҳрамонга ўхшар.

Чингизхоннинг хаёлига лоп этиб чилдирма келди — Пураҳоннинг терисидан ишланган ўшал машъум чилдирма. Ичини бир олов куйдириди. Рўбарўсида турган кўркем йигит бадбашара одамга айландию онинг сори от сурди.

Султон Қорабайир жиловини қўйиб юборди.

Аскар аскарга қоришди, қон қонга.

27

Ҳамон Жамалиддин онаси ва энагасининг қўлидан чиқиб қочмоқчи, отажони сари кетмоқчи бўлар, оламга сиймай ўзини тўрт томонга урар эди.

Қорабайир бор кучини гўё оёқларига йиғди. Тақирга тираниб турди-да, силтаниб ердан узилди. Баайни қанот пайдо қилди. Ёғий устига елди.

Ўзи сари учиб келаётган оқ отга кўрқув солиш учун бўлса керак, еру кўкни қалдиратиб кишнади.

Аммо оқ от бу дашномдан ҳайиқадингана ўхшамасди, мени билмас экансен, дегандай туёғидан учкун сачратиб келарди.

Бир он ичида туёқлар учкунига қиличлар ёлқини қўшилиб кетди.

Биринчи зарбадасқ Чингизхон ўз кўлининг силтаниб кетганини сезди. Бирон савашда ҳали бундай бўлмаган эди. Жалолоиддиннинг кучига қойил қолган бўлса-да, сир бой бермаслик учун жадал ҳужумга ўтди.

Кўп ўтмай толиқиб қолаётганини ҳис этди. Шундай бўлса-да, нўёнлар маладани рад этиб, Жалолоиддин қиличига қилич ураберди. Бу Қорақум йўлбарсини танҳо ўзи ушлаб олмоққа қасд айлагани боис шерикларидан ҳеч бирини бўлажак галабага даҳлдор қилишни истамас эди.

Баногоҳ Жалолоиддин унинг қиличига шундай бир зарб билан қилич солдики, қуроли илгидан қандай чиқиб учиб кетганини сезмай қолди хоқон. Қирқ йилдан кўпроқ савашларда қатнашиб, биринчи марта қиличи кўлидан тушиши эди.

Уч нўён дарҳол уни ўраб, ҳимояга олди.

Султон қиличини қинига солди ва белидаги арқонни олиб, айлантириб-айлантириб турди-да, зарб билан хоқонга отди. Мўлжал аниқ олинган эди, арқон тўппа-тўғри хоқоннинг бўйнига бориб тушди. Гирибонидан олди. Жалолоиддин силтаб уни ўзига тортди. Чингизхон бўғилиб отдан ағанай бошлади.

Аммо хоқон бўйнига сиртмоқ тушган он бош бармоғини арқондан ўтказиб олган эди, жонига шу ора кириб, қийинчилик ила бўлса-да, оз-оздан ҳалқумини бўшата борди. Охир- оқибат арқонни бўйнидан сидириб ташлади ва зудлик билан отини орқага бурди.

Бир умрга тамға бўлиб бўйнида сиртмоқ излари қолди.
Чингизхон қочди. Султон гул – марказ йигитлари билан уни қувакетди.

29

Жанггоҳдан терлаб-пишиб келган чопар Ойчечан би-
бига хабар берди.

— Чингиз қочди!

— Қочди? Қайга қочди?

— Тумтарақай қочди орқасига қараб. Бўйнига солинган арқонни ўлиб-тирилиб ечди-да, ура қочди. Султон они қу-
лаб кетмиш.

Ойчечан биби хурсанд бўлиш ўрнига саросимага тушди.
Чингиз маккор, ҳойнаҳой, бир ҳйилани ўйлаб қочган, ҳой-
наҳой бир ҳйилани. Ўз паноҳингда асра, ўғлимни, Худойим!

30

Чодирдан аввал Жамолиддин, сўнг энага отилиб чиқ-
ди. Қочаётган шаҳзодани аранг ушлаб қолди соқчилар.

31

Чингизхон қочиб борар, Жалолиддин қувиб.

Ора масофа тобора қисқарар.

Қорабайир оқ отни мўлжал олиб елади. Унга яқин бор-
гани сайин туёқларига тизгинсиз бир куч инади. Унга тез-
роқ етиб олмоқни, етиб олиб, олдини тўсмоқни кўзлайди.

Ора юз қадам қолади. Эллик қадам. Ана шунда... минг-
минг мўғул лашкари пистирмадан отилиб чиқиб, Қораба-
йирнинг йўлини тўсди. Тўрт томондан ўраб ола бошлади.

Энди Чингиз от бошини орқага — Жалолиддин сари буради.

Чингиз ҳйла ишлатмоғини нечун ўйламадим, деган хаёл
кечди султон кўнглидан. Бу хаёлни бўлар иш бўлди, деган
фикр босди.

Чингизни тутмоқ, бўғиб ўлдирмоқ жадали ўрнини қур-
шовни ёриб чиқмоқлик шиддати эгаллади. Хос йигитлари
уни тушунади.

Найзалардан қурилган деворга қилич устига қилич урилади. Битта деворни қулатишса, орқасидан иккинчиси, учинчиси пайдо бўлади.

Кеч кирабошлади. Қуршовни ёриб бўлмаслигини Қорабайир сезади. Соҳиби ўзга бир йўл тутишидан умидвор бўлиб тагин шиддатга минади.

Султон Қорабайирнинг жиловини тортди. Унинг ниятини тушунган от олд оёқларини кўтариб кишнади-да, тўғридан келаётган найзаларга чап бериб, худди таслим бўлаётгандай ҳаволанган оёқларини ерга қадади ва баногоҳ шундай бир тошқинлик билан ўзини ўнг томонга урди, буни кутмаган ёғий то эсини йиғиштириб олгунича тўсиқни ёриб ўтди. Сўнг гўё қанот пайдо қилди. Туёқлари ерга бир тегиб-бир тегмай соҳил томон елди-да кетди.

Чингизхон онг-танг бўлиб қолди.

Атрофни қоронғулик эгаллади.

Хоқон савашни эртага қолдиришдан бўлак чора топа билмас.

32

Ўғиллари ва нўёнлари хоқоннинг оғзига қарашади. Чодир сукунатга чўмади. Бошини қуйи солганча хоқон узоқ ўй суриб ўлтиради. Оғриқ сездирдимми ё ўзи эслайдимми, қўли бўйнига боради. Бармоқлари бўртиб-қизариб турган арқон изларини пайпаслайди. Афти буришиб, ялпоқ юзини газаб алангаси қоплаб олади.

— Бугун ул маним чангалимдан чиқиб қочолди,— дейди хоқон кўзларини ердан олмасдан.—Аммоки, эртага ҳеч қаён қоча билмас. Они эртанинг ўзида қўлга олгаймен. Ҳа, эртанинг ўзида.

Чингизхон аввал ўғилларига разм солади. Сўнг нўёнларига. Сўнг тагин ўғилларига. Охир назари Чигатойда тўхтади.

— Сен не дерсан?— дейди унга қаттиқ тикилиб.

Чигатой кўзини олиб қочмайди. Киприк қоқмай жавоб беради.

— Етмиш икки томиридин етмиш бири узилмиш онинг. Эртан охиргисин қирқиб ташлаюрмиз.

Чигатойнинг ўзига бино қўйиб гапириши хоқонга ўтиришмайди. Афтини буриштиради.

Хаёлидан Жўжи ўтади: «Унинг ўрни билиниб турар. Бекор аразлаб кетди». Кўнгли хира тортади. Ўғулнинг отадин аразлашга ҳаққи йўқ, деган хаёлга боради. «Даштда не ила машгул эркан. Бемормен, дебдур. Чинмидур ва ё ёлгон? Билмоқ даркор».

Фикрини жамлаб, ўгли Тўлудан сўради:

— Сен айт, Тўлу, чиндан-да Чигатой айтқанча бўлғайми?

— Бундоғ бўлмоғи кўп нарсага боғлиқдур.

— Масалан?

— Масалан... аён бўлдиким, они тузоққа туширмоқлик мушкул. Мабодо, тушса, шул бугун тушгай эрди. Аммо, майдондин битта мўйи ҳам шикаст топмайин чиқиб кетолди. Шул важдин они отиб олмоқдин ўзга чора йўқтур, деб ўйлармен.

— Йўқ!!!— ўрнидан туриб кетди хоқон.— Менга тирик султон керак. Тирик султон! — Ҳазабини бир оз босиб, давом этди: — Мен аввал ўша кеккайган Хоразмшоҳни тириклай қўлга олмоқчи эрдим, оғиз-бурнин кесмоқчи, қулоқларига қўргошин қўймоқчи эрдим. Бўлмади. Ул осон ўлум топди. Аммо энди онинг бу ўғли... Отасига мутлоқ ўхшамаган бу қайсар султонни мен тириклай қўлга олмоғим шарт. Шарт! Онаси, хотин-боласи, ҳарами ила тўла қўлга туширмоғим керак.

Орага яна оғир сукут чўкди. Хоқон жойига ўлтирди. Сўнг ўз-ўзига сўзлагандай деди:

— Хоразмшоҳлар салтанати синди, бироқ ҳали онинг жон томири тирик. Хоразмнинг ўшал жон томири Жалолдин эрур. Ул тирик эркан, салтанат бизим бўлмас. Ул майдонда тирик ўлса-да, салтанат ҳали-бери бизим бўлмас. Онинг ўлими пароканда халқни кўтарур. Ул тириклай таслим бўлур эрса, халқнинг дами ичига тушмоғи бор. Ҳа, эртан ул маним қаршимда тиз чўкмоғи даркор.

Ўғиллари ва нўёнларини яна кузатди хоқон. Уларнинг юз-кўзларида якдиллик аломатларини кўргач, эртаги саваш режасини аён этди.

33

— Буёғи эмди не бўлур, ўғлум?

Волидан муҳтарамасининг бу саволига қандай жавоб берсин султон?

Ўғлининг қийналиб ўлтурганини кўрган Ойчечан биби:

— Чингизга асир тушганимдин ўлганим афзал,— деди ўйчанлик билан.

Онанинг вазмин гапи султоннинг юрагини эзиб юборди.

Султон англайди. Эртанги саваш нусрат келтирмоғи душвор. Лашкарнинг кўпи нобуд бўлган. Ёғий эса мўр-малаҳдай беҳисоб. Боз устига, от сурадиган майдон ўлчамли. Лашкар ихтиёрида соҳилнинг ўзигина қолди. Уч томонини ёв қуршаб олган. Орқада эса жар мисоли дарё. Волидан муҳтарама буларни билар. Билганидан асирлик ва ўлум ҳақида сўйлар.

Жавобни онанинг ўзи берди.

— Бизни дарёга сол, ўғлум.

— Дарёга?! — юраги кўкрак қафасини ёриб чиққудай бўлиб сўради Жалолоиддин.

— Ҳа. Ҳозироқ кемани тайёрлат, ўғлум.

— Дарё, ахир, ютагон. Гирдоблар...

Она ўғилнинг сўзини бўлди:

— Яхши ният қилайлик, болам.

Болам деган сўзни Ойчечан биби биринчи айтиши эди. Ўғлум, дерди ҳамиша.

Болам! Балким, ҳаёт-мамот жанги олдидан онанинг ўғилга кўрсатган сўнгги илтифотидур бу! Балким, ҳамишалик жудолик олдидан беихтиёр тилга келган охирги лутфдур!

Султоннинг кўзлари ёш ва қонга тўлди.

34

Олдда бир қоя кўринади.

Абдул Маҳак оёқ илади. Ҳайкалдек қотади.

Йигирма қадамча олдда бораётган Нуроний орқасига ўгирилиб, қимир этмай қояга кўз солиб турган Абдул Маҳакка дейди:

— Юр, биродари азиз, юр.

Нуронийнинг сўзидан ўзига келган Абдул Маҳак ўрнидан жилди.

— Ўшал қоями? — энтикиб сўрар Нуронийга яқинлашгач.

— Буни Кийикқоя дерлар, — тушунтирди Нуроний ҳаяжондан юзлари бўғриққан ҳамроҳига.—Ана ўшал қояда пича дам олурмиз-да, дағи йўлга чиқурмиз.

— Тушунтириброқ сўйла, аё, Нуроний, сен айтган Руҳлар қояси ҳали бундин-да тепада эрурми?

— Ҳа-ҳа, биродари азиз, Руҳлар масканини бекорга Кўкқоя демаслар. Ул кўкнинг ўзида эрур.

— Майли, майли, Нуроний, қанча йўл боссак-да, майли, ўшал Кўкқояга етсам, онда узоқдин бўлса ҳам қизларимни бир кўрсам, дунёдин армонсиз кетгай эрдим.

— Худо ҳофиз, биродари азиз, Худо ҳофиз.

Улар юришда давом этарлар.

35

Жалолиддин саросар соҳилга бориб қолганини билмади.

Пастда дарёнинг айқирганини эшитгач, ўзига келди. Соҳилнинг сувдан баландлиги шу қалар элики, султон бамисоли қояда турар, дарё эса айни жарликни эслатарди. Тагидан айқириб сув оқаётган жарликни.

Мулозимлар машъала тутдилар, султон қияликдан сув бўйига туша бошлади.

Вазир Шамсулмулк унга пешвоз чиқди. Дарё лабига бордилар.

Кема ва соллар сувда чайқалганча қозикқа боғлиқлик турар эди.

Бошқаларига қараганда каттароқ кемани кўрсатиб:

— Ўшани тайёрланг,— деди султон вазирга ва мақсадни англатди:— Тонг оқариб-оқармай жўнатгаймиз,— деди сўнг қатъият билан.

Вазирнинг юзидан қон қочган эди. У султоннинг волидан муҳтарамаси, оиласи, қариндош-уруғларини яхши билар, барига меҳру садоқати беадад эди.

Вазирнинг ўксиганини кўрган султон унинг дийдасини қотириш учун бўлса керак, янада қатъийроқ оҳангда деди:

— Ҳозироқ ишга киришингиз!

Султон амрига итоат этишдан бўлак чора йўқлигини вазир тушуниб турарди.

Султон дарёга бирпас тикилиб турди-да, шиддат билан юқори кўтарила бошлади.

Машъала аранг ўн-ўн беш қадамча сўқмоқни ёритар, кўкни булут қоплаган, совуқ шамол кучайиб борар, тўлқин-

ларнинг товушлари гўё султон юрагига кўчгандай борлигини ларзага солар эди.

Эҳтимол, аксинчадир. Султон юрагидаги тўлқинлардан дарё андоза олаётгандир.

36

Султон сезарди. Чингизхон пистирмага ўхшаш тагин битта ҳийла ишлатиши тайин. У тонг отишини кутиб ўлтирмас. Тун қоронғусида аждардай ўрмалаб келмоғи ҳам бор. Шу вадан Абу Инъомхон бошлиқ кўшинни хужумга жўнатган эди.

Ўйлагандек бўлиб чиқди. Кутилмагани фақат шу эдики, чамаланган тарафдан ташқари ёғий яна икки ёндан ер бағирлаб келарди. Бу хабарни олгач, султон дарҳол бор лашкарни оёққа турғизди. Жаҳон Паҳлавон бошлиқ кўшинни ўнг ҳудудга жўнатди. Ўзи хос йигитлари ила сўлга — Кутку нўён кўшини келаётган томон йўл олди. Акс ҳолда, вазир тайёрлаётган кемани жўнатиш имкони ҳам бой берилгай эди.

Кўзи орқасида — ҳали-замон кемага тушириладиган онаси, завжаси, бола-чақасида, фикри-ёди ёв ўрмалаб келаётган томонда, остида Қорабайир, қанотида эркталаб йигитлари — султон саваш истаб боради.

37

Тонг ғира-ширасида Шамсулмулк уларни кемага жойлаштира бошлади.

Ойчечан биби келини ва яқинларини тинчлантиришга уринар, лекин ўзининг ҳам кўнгли зардобга тўла, шундай бўлса-да, сир бой бермай барчани сабр-тоқатли бўлишга ундар, нариги қирғоққа омон-эсон ўтиб олурмиз, дея ишонтиришга ҳаракат қилар эди.

Бироқ сўнгги гапига, очиги, ўзи ҳам ишонмас эди. Чунки дарёнинг авзои бузуқ, тўлқинлар ютағон, кема бетўхтов чайқалар, гўё арқони ечилса бас, ҳозироқ чўкиб кетадигандай эди.

Аёлларнинг ваҳмли чеҳралари, нолали товушлари, болаларнинг жонсарак қий-чувлари ўғлининг танг аҳволдан ларзага тушган она қалбини баттар эза бошлади. Ўзининг ёнгина-

сида турган Гулбегим бонунинг кўзларида тубсиз андуҳ, ўғлини канизакдан олиб, бағрига босганча ўлсак бирга ўлурмиз, дегандай қайнонасига илтижо ва хавотир ила қараб-қараб қўярди.

«Ўлсак албатта бирга ўлурмиз,— дерди ичида Ойчечан биби келини фикрини уқиб,— бирга яшадик, бирга ўлурмиз».

Аёллар ичида фақат биттаси — Қорасоч бўлаётган воқеаларнинг ўзига алоқаси йўқдай бепарво ва паришон эди.

Шамол кучайиб, отларнинг кишнашлари, қиличларнинг, найзаларнинг шарақ-шуруқлари, ҳаёт билан ви-долашаётган аскарларнинг нидолари ичидан султоннинг ҳайқириғини она қулоқлари аниқ эшитди.

Сўнг ўғлининг ҳайқириғини мўғулларнинг қичқириқлари босиб кетгандай бўлди. Она юраги минг жойидан тилинди.

Дарё эса айқириб ётар эди.

Кема қозиғи олинди. У кўзғалган асно ҳеч кимнинг хаёлига келмаган воқеа юз берди. Жамолиддин она бағридан юлқиниб чиқди-да, отажонимга борамен, деб қичқирди ва жон-жаҳди билан ўзини қирғоққа отди. Сувга шалоплаб тушди. Оёғи ерга тегди шекилли, кўз очиб-юмгунча қирғоққа чиқиб олди, навкарларга чап бериб, тепага ўрмалай кетди.

Ўғли кетидан ўзини сувга отган Гулбегим бонунни аранг ушлаб қолишди.

Орқасидан югурган соқчиларга тутқазмай тепаликдан ошиб, кўздан ғойиб бўлди Жамолиддин.

Она қалбидан бир оҳ узилди. Болам!

Дарё кемани ўз забтига олди.

38

Қорабайир биринчи қуршовни ёриб ўтди. Энди ёв чангалидан чиқдим деганида, иккинчи қуршовга тушиб қолди. Уни ҳам писанд этмас.

39

Дарё пишқириб оқади. Ўшқириб оқади. Кемада қасди бордай унга ташланади.

Кема лапанглайди. Кемачиларнинг бирлари дарёга таёв босади (аммо хода қанча узун бўлмасин, қаттиққа бориб етмас), бирлари терлаб-пишиб эшкак тортади. Гоҳ у, гоҳ бу томонга оғаётган кемани аранг тўғрилаб олишади.

Асов тўлқинлар кемани дарёнинг ўртасига олиб чиқишади, уриб-туртиб боришади, гирдобларга суриб боришади.

40

Қорабайир учинчи, тўртинчи қуршовдан ҳам ғолиб чиқади. Аммо нафас ростлашга вақти қолмайди. Битта ўзига уч от ташланади. Султон қиличидан бирин-кетин уч отлиқ ҳам қулайди.

Қора терга ботади Қорабайир. Аммо тойрилмайди. Тисарилмайди.

Уни яна қуршаб олишади.

41

Тўлқинлар кеманинг нари қирғоққа сузишига йўл қўйишмас. Бери қирғоққа суришади. Дарғалар бир амаллаб кема бошини нариги соҳил томон буришади. Уларга ўчакишган тўлқинлар бирпасда кемани орқага суриб ташлашади.

Тўлқинлар юқори сапчийдилар. Бирлари кема ичига бориб тушади.

Ойчечан бибининг усти-боши шалаббо бўлади.

Аёллар, болалар тўлқин хуружи остида қоладилар.

Дарёга бу ҳам камлик қилади. Кемани ямламай ютиб юборишга қасд этади. Уни гирдоб қърига яқинлаштириб боради.

42

Қорабайирнинг битта ўзига бирваракайига йигирма от ташланади. Ғажийман дейишади. Ён томондан келган суворий энгашиб олд оёқларига қилич урмоқчи бўлади. Ўнг сонини тилиб кетади. Қон тирқирайди. Аммо Қорабайирга чивин чаққанчалик ҳам билинмайди.

Эгарда мардона ўлтириб, тўрт томонга қилич сермаётган султоннинг букилмас руҳидан қувватланади Қораба-

йир. Қорабайирнинг шаштидан эса султон кучига-куч қўшилади. Найзадорларни итқитади, қиличбозларни йиқитади.

Навбатдаги қуршовдан чиқиб кетишни ўйлайди султон. Унинг ўйини Қорабайир сезади. Мен сакрашга тайёрман, дегандай кишнайди. Султон унга эрк беради. Қорабайир ёғий боши узра сакраб ўтади, соҳил томон бошқуюн елади. Йилдиримга айланади.

Чингизхон, унинг ўғиллари, нўёнлари, минг-минг суворийлари чанг-тўзон кўтариб султон кетидан от суради.

43

Кема на таёвга, на эшкакка бўйсунар. Усти-устига мингашган тўлқинлар аро чирпирак бўлиб кетиб боради.

Тўлқин кема ичига келиб тушади. Бекинмоқчи бўлганларнинг бошларига ёғилади. Оёқларнинг остлари сувга тўлаборади. Дарғалар сувни тўкиб ўлтирмоқ учун аёлларга челақ-сархумлар беришади. Улар туртиниб-суртиниб сувни тўка бошлайдилар. Олиб ташланган бир челақ сув ўрнига икки челаги кемага қуюлиб туради.

Дарға кемадагиларнинг ҳар бирига биттадан бурдуқ беради. Уни қандай ишлатишни имо-ишоралар билан тушунтиради.

Ўғли қирғоқда қолиб кетган Гулбегим бону ҳамон ўзига келолмас. Иниси — ўн уч яшарлик Ҳайдаршоҳ унинг пинжига тиқилади. Гулбегим қўлини инисининг елкасига ташлайди. Ўзи долғали кемадаю хаёли тобора йироқлашиб қолаётган ўшал қирғоқда, кўз очиб кўрган муҳаббати султонда, якка-ёлғиз ўғли Жамолиддинда.

Қорасоч ҳамон бепарво, гўё ҳеч нарса содир бўлмаётгандай лоқайд. На устига қуюлаётган, на оёғи остида дам сайин тошиб бораётган сувга парво қилар.

Ойчечан биби келинига бир нима демоқчи бўлади, лекин тилининг учудаги сўзлар тўлқинларнинг шовуллашлари остида қолиб кетади.

Кема ўн қийшайиб, бир ўнгланиб боради-боради-да, сўнг ўзини буткул тўлқин ихтиёрига топширади. Бунинг сезган тўлқин уни ўзи истаган алфозларга сола бошлайди.

Абу Инъомхон ва Жаҳон Паҳлавон қўшинлари ёғий ила олиша-олиша қирғоқча чекиниб келади.

Иккала саркарда ихтиёридаги ўн мингга яқин аскардан икки минггача жангчи қолади.

Пешин чоғи саваш майдони билан дарё ораси минг қадамча эди. Аср вақтига келиб беш юз қадам, шомга яқин эса юз-юз эллик қадам қолади. Йигитлар тутдай тўкилади.

Аскарлар ўзларини дарёга ташлай бошлайдилар. Суворийлар отларини ташлаб ўзларини дарёга отадилар. Пиёдалар қулайдилар.

Жон сақламоқ учун эмас, балки ёғийга таслим бўлмаслик учун ўлим қаърига — дарёга ташлайдилар.

Сўнгида Жаҳон Паҳлавон дарёга отилади. Кейин Абу Инъомхон.

Қибла ёқдан қирғоққа елиб келаётган Қорабайир кўзга ташланади. Қорабайир бир ўзи, орқасидан қувиб келаётган отлиқлар тўп-тўп.

Оёқларини узангига тираб эгардан бир-икки қарич кўтарилган султон эпчиллик билан ўтирилганча бот-бот камондан ўқ узиб келади. Бот-бот ёғий қулаб, отлари эгасиз қолиб боради.

Ўқлар ёмғирига чап бериб, ўйдим-чуқурларни, бало-офатларни писанд этмай Қорабайир қирғоқ сари елиб кела беради. Йўл сўнги қайда, билиб кела беради.

Қаҳрли тўлқинлар кемани тошли қирғоқ сари суриб боради. Бу ерда сув қирғоққа зарб билан урилади-да, сўнг орқасига қайтади, узоқ кетмайди, айлана келиб тагин қирғоққа сапчийди. Бу бетиним такрорлана беради. Гирдоб хосил бўлади. Қаърига не тушса, ютади.

Узоқдаги тўлқинлар унга «озик» келтириб туради. Гирдоб ютиб туради. Тўйдим демайди.

Тўлқинлар ўз елкаларида чархпалак қилиб келаётган кемани гирдоб оғзига тутади. Гирдоб уни айлантириб-айлан-тириб ўйнайди. Кема бир амаллаб унинг чангалидан чиқиб кетмоқчи бўлади.

Гирдоб ўйин тугади, дегандай қаттиқ силтанади-да, кемани ютабошлайди.

Кемадагилар бурдуқларини пеш тутиб ўзларини дарёга отадилар.

Ойчечан биби уларга ёрдам бериб туради. Келин ўзини сувга отишни асло истамайди. Қорасоч ҳам унга қўшила-ди. Ҳар иккаласини биби туртиб, умрларинг бўлса, яшар-санлар, дея кемадан аста итариб юборади.

Дарғалар ҳам бирин-кетин дарёга қулайдилар. Кемада ёлғиз Ойчечан бибининг ўзи қолади. Ҳаётга алвидо айтиб чўкиб боради.

Чўкаётган онанинг кўзлари соҳил бўйлаб елиб келаётган қора отга, унинг устидаги суворийга тушади. Она ўз ўғлини— Жалолиддинни танийди. «Болам!» деб қичқиради. Оғзи-бур-нига кирган сув онанинг сўнгги сўзларини-да ютиб юборади.

Кема тўнкарилади. Қалқиб-қалқиб туради-да, кўздан ғо-йиб бўлади.

47

У кўрди. Чўкаётган кема, унда ғарқ бўлаётган волидан муҳтарамасини кўрди.

Қулоқлари унинг болам, деган ноласини эшитди. Жи-гарбандларининг не бўлганини англади.

Унинг қалбида ёнаётган ўт гуриллаб кетганини, ич-ичи-ни, суякларини куйдираётганини Қорабайир сизди. Бу ўт тафти эгардан ўтиб, отнинг бели-яғридан бошлаб туёқлари-гача ёндириб юборди. Қорабайир лағ-лағ оловга айланди.

Рўбарў келган ёвки бор, ёндириб-куйдириб йўқ қилиб бораверди.

48

Қорабайир билмасдики, бу дунёни ўт босса ҳам ёғий ёниб битмагай эди. Кўплиги шу қадар эди.

Султон бунни яхши биларди. Аммо унга барча ёғийнинг

эмас, балки бир қонхўрнинг—Чингизнинг жони керак эди. Юртини, элини хонавайрон айлаган, туққан юртидан, ота-онаси, боласидан, ёридан, биродарларидан жудо айлаган Чингизнинг боши керак эди унга. Қиличи Чингизни ахтарар эди.

Чингизхон эса султоннинг дарёдан бўлак ўтар йўли қолмагани сабабидан соҳилга элтадиган неча сўқмоқ бўлса ба-рига тузоқ қуриб писиб турмоқда эди.

49

«Болам!»

Бу ниҳо дарёнинг тубидан отилиб чиқди. Кўкка ўрлади. Осмони фалақдан эшитилди. «Бо-ла-а-м!»

Қорабайир осмонга етмоқ истади.

Қанот чиқарди Қорабайир. Учмоқ бўлди. Шу пайт «болам» деган нола яна дарёдан эшитилди.

Қорабайир дарё томон елди. Отлар унга етолмади. Тузоқлар унинг оёқларидан пастда, кўп пастда қолиб кетди. Чингизхон анграйганча қолди.

Қорабайир ўзини дарёга отди.

Эгарда қўрғошиндан қуйилгандек қилт этмай ўлтирган Жалолиддин тўлқинларни иккига ёриб дарёга қўнди.

Ҳаётида биринчи марта бўлса керак Чингизхоннинг кўнглида ҳавас уйғонди ва ўғилларига қараб деди:

— Ўғлунг бўлса, Жалолиддиндай бўлсин экан!

Бир лам ўтмай ҳавас ўрнини ғазаб эгаллади. Яна ўғилларига деди:

— Ул ҳали кўп мўъжизалар кўрсатажак. Дунёнинг қайси буржига бормасин, они кўздан қочирманг! — Сўнг ғазабдан титраб қўшиб қўйди: — Таг-томири ила қуритинг!

ИККИНЧИ ҚИСМ

**ҲИНД ГАРМСЕЛЛАРИ
ВА САБОЛАРИ**

БИРИНЧИ БОБ

I

Ибн Ҳожиб Деҳли султони Шамсиддин Элутмиш даргоҳига кириб борганида ҳали Синд савашни давом этаётган эди.

Илк учрашувдаёқ Ҳожиб кўрдик, Элутмиш ҳар нарасага қизиқувчи ва ишонувчан одам. Яхши гапдан ҳам, ёмон гапдан ҳам тез таъсирланиб кетувчи. Матал-мақолни, ҳикматни севувчи. Тарихни кўп ўқувчи ва уқувчи.

Унинг Хоразмшоҳлар тарихини ҳам яхши билиши Ибн Ҳожибга қўл келди. Саройдаги икир-чикирларни гапира туриб, ўзининг буюк боболари Хоразмшоҳ қазабининг қурбони бўлганликларини ҳикоя этгач эса, Элутмишнинг раҳм дарёси тошиб, «қувғинда юрган Ҳожиб»га илтифот устига илтифот кўрсатди. Ер берди, от берди, ўзига маслаҳатгўй қилиб тайинлади.

Бугун эрталабданоқ Элутмиш маслаҳатгўйини ўз ҳузурига чақиртирган, суҳбат султон Жалолиддин ҳақида кетмоқда эди.

Аввалги суҳбатлардан Ҳожибга маълумки, Элутмиш Жалолиддинга хайрихоҳ, унинг ақли ва жасоратига тан беради. Чингизга бас келувчи бирдан-бир султон деб билди уни. Чингиз от бошини Ҳинд сори бурар эса, султон Жалолиддинга таяниш нияти ҳам борга ўхшайди. Не қилиб бўлса ҳам, уни бу йўлдан қайтармоғи даркор Ҳожиб.

— Мени маъзур тутгайсиз, султон, — деди Ибн Ҳожиб тавозе билан, — Жалолиддинда сиз айтқанчалик куч қайдин бўлмай, билурсиз, они маликлар тарк айлаган, аскарлари нари борса, ўн мингдин ошмас, ҳаёти қил устинда тургай.

— Билурмен, — деди Элутмиш, — султон омон-эсон дарёни кечиб ўтар эрса, мен унга имдод айлагаймен. У Ҳинд ила Чингиз ўртасида маҳкам қалқон бўлмай.

Ибн Ҳожиб ичидан зил кетди. Элтутмишга таъзим айлай туриб, ўз режасининг тезроқ бажармоғи шартлигини ўйлади.

2

Учча¹ минорасидан қалъа ҳокими Кубача дарё сорига тикилиб турар. Савашнинг Чингизхон фойдасига тугаётганидан хабар топгани сабаб, дарё канорига кўз-қулоқ бўлиб турмоқда эди. Соҳилнинг қарийб ҳар қарич ерига биттадан навкар қўйган, Жалолоддин аскарлари ўтгундай бўлса, ушлаб олиш ва янчиб ташлашга фармон берган. Кубача Чингизхондан ҳам кўпроқ султон Жалолоддиндан қўрқар, у Ҳиндни горат этади деб ўйлар, шундан безовта эди.

Ҳозир соҳилга ўзи боришга жаҳд этган асно Элтутмиш маслаҳатчиси ташрифидан хабар беришди. Элтутмишнинг давлати кенг, қўли узун бўлганидан Ҳинд ҳукмдорлари сардорига айланган, ҳокимлар сиёсат ишларида унинг билан ҳисоблашишга мажбур эдилар. Шу важдан бўлса керак, Кубача соҳилдан хабар олишни кейинга қолдирди.

Кўп ўтмай Ибн Ҳожиб унинг ҳузурда ҳозир бўлди.

3

Вазир Шамсулмулк султон онаси ва ҳарамини кемада жўнатгач, иккинчи кемада ўзи дарёни кечабошлаган эди. Синднинг ярмига етиб-етмай кемаси чўккач, бурдуққа кўксини берганча қалқиб-қалқиб бордию оқим изнига тушиб қолди. Тўлқинлар уни олатасир олакетди.

Баногоҳ азим бир тўлқин ўрқачи билакларига зарб билан урилиб, бурдугини юлқиб олгач, вазир ҳарчанд сузишга уринмасин, дарё уни ўз қаърига тортабошлади.

Шунда шиддат билан оқиб келаётган болакайга кўзи тушиб қолди ва жон ҳолатда унга талпинди. Оқим ўзи болани яқинлаштириб келди. Вазир унинг бурдугидан ушлашга улгурди.

— Бурдугимни олманг, — ҳўпиқиб унга ёлборди бола, — сизга ҳам етар, менга ҳам. Олманг. Ушланг.

¹ Учча қалъаси — ҳозирги Бхавалпур штати, дарё қирғоғидаги шаҳар.

Бурдуқни болакайдан тортиб олиш Шамсулмулкнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Нияти бурдуққа тираниб олмоқ эди, холос. Айни шундай қилди. Икковлон гўё бир чўпнинг икки учини ушлаган мисол ютағон тўлқинлар ҳамласига чап бера-бера ўлар ҳолатда соҳилга чиқиб олишди.

Бош устларида дафъатан бир тўп қора танлилар пайдо бўлишди.

4

Бир чақиримча пастда икки жувон ҳам дарё чангалидан юлқиниб соҳилга чиққанча беҳол ётарди, унинг бири Гулбегим, иккинчиси эса Қорасоч эди.

Уларнинг тепасига ҳам бегона одамлар бостириб келишган эди.

5

Ибн Ҳожиб мақсадга кўчди.

— Шамсиддин Элутмиш ҳазратлари султон Жалолиддинга хайрихоҳ эрурлар, билурсиз,—деди Кубачага син солиб.—Тақдир тақозо этур эрса, султонни қўлламоқликка сизни ҳам даъват этурлар.

Бу таклиф Кубачага ёқмаслигини Ибн Ҳожиб яхши биларди. Кубачанинг жавоби айни у кутгандай бўлди.

— Элутмиш жаноби олийларига эҳтиромимиз бениҳоя. Ул зоти аъзам сўзига қулоқ тутмоқлик ва амал қилмоқлик бизнинг бурчимиз эрур. Аммо мен султон Жалолиддин борасида бошқа фикрда эрурмен. Ўйим шулки, султон бизга ҳеч маҳал энн бўлмагай.

Мабодо, Ибн Ҳожибнинг ўрнида Элутмишнинг бошқа элчиси бўлганида Кубача ўз фикрини бу қадар очиқ айтмаган бўларди, сабабки, Деҳли султони таклифига қарши чиқмоқлик ўртада низо кўптирмоғи тайин эди. Элутмишнинг газаби қаттиқлигини у яхши биларди. Аммо Ибн Ҳожибга гапнинг индаллосини айтса бўлар, буни Кубача билар...

Ибн Ҳожиб ҳам Кубачани ўрганишга улгурган эди. Унингча Кубача довиюрак одам. Ақли расо. Шундан кучқуввати ошиб борар. Уччадан ташқари, Синд, Калор, Нандан, Садусан ва Пешавор¹ каби қалъалар унинг қаламрави-

¹ Калор, Нандан, Садусан, Пешавор — Синд дарёсига яқин қалъалар.

да. Аммо, бутун давлатини йиғиштириб келганда ҳам Эл-тутмиш бойлиги ва қувватининг ярмича келмас. Шул са-баб ундан ҳайиқар. Унинг сўзига юрмоқликка мажбур. Бу эса Ибн Ҳожиб режасига путур етказмоғи аён.

Аслида султонни қўллашга Кубачани даъват этмоқлик фикри Ибн Ҳожибнинг ўзидан чиққан ва Эл-тутмишга бу маъқул келиб уни Уччага жўнатган эди.

Энди Ибн Ҳожиб ўзи ўйлаб топган бу имкондан фой-даланмоғи, не қилиб бўлса-да, Эл-тутмишни султон Жало-лиддинга тескари қилиб улгурмоғи даркор. Бу йўлда Куба-ча қўл келар. Ибн Ҳожиб бунга ишонар.

Сўхбатнинг давоми Ибн Ҳожиб ишончининг асоссиз эмас-лигини кўрсатди. Кубача зудлик билан Эл-тутмиш ҳузурига бо-радиган, Жалолиддин хавфини унга ўзи тушунтирадиган бўлди.

Ибн Ҳожиб енгил тортиб деди:

— Сизга дилимни ёрмоққа журъат айладим, сир тутил-моғига ишонурмен ва камина сиз, жаноби олийлари хиз-матига ҳамиша тайёрдурмен...

Кубача мийиғида кулди.

6

Ҳиндулар ўз тилларида бир-бирига гал бермай вижир-лашиб, оқ соқолли салобатли киши (Шамсулмулк)ни бир томонга, жингалак соч хушрўй болакай (Амин Маликнинг ўғли Ҳайдаршоҳни) бошқа ёққа олиб кетишди.

7

Бундан муқаддам, Кубача ҳали соҳилга одам қўймасидан олдин ярадор Йигит Малик ва Сойиржа Паҳлавонларни дарёдан олиб ўтишган, Тўғонбекнинг Нандан ўрмони ичида-ги яширин аслаҳахонасида даволашаётган эди.

«Қўл-оёқли йигит» Қамбарнисони табиб ўзига дастёр қилиб олган, хизмат буюргани-буюрган эди. Аскар, гиёҳ-ларни қайнат, аскар, докани ушла ва ҳоказо.

Қаршибекнинг ўлими боис ўзини қўярга жой тополмай юрган Қамбарнисо учун табиб топшириқлари баайни тин-члантирувчи дори эди. Бир оз бўлса-да, дардини эслан чи-қариб, юпанч бағишлар эди.

Бунинг бошқа сабаби ҳам йуқ эмасди. Табиб ёнида Йигит Малик олдиға кирди дегунча жисми-жонида қандайдир енгиллик сезар, Парвондаги бир ҳолат беихтиёр эсига тушарди. Ҷшанда Йигит Маликнинг билагини ўз елкасида кўриб, тафтидан ёниб кетадигандай бўлган эди-ку.

Айни ўша билаги яраланган эди Маликнинг. Энди ҳар куни билакдаги докани янгилаш керак ва ҳар куни хаёли гулхан атрофига кетишини кўймас эди.

Хотиранинг бу ўйинидан ўзи уялиб кетар, яхшиям ичдаги нарса ичда қолар, мабодо ични кўрсатадиган бир кўзгу бўлса, «шармандали ҳол»ни ошкор этса, бу дунёда бош кўтариб юролмасди Қамбарнисо.

8

— Сен қолиб тур, йигит,— деди бир куни Йигит Малик Қамбарбекка.

Табиб чиқиб кетгач, очиқ чеҳра билан уни яқинроқ ўтиришга таклиф этди.

«Йигит»нинг юзлари лов қизаргани учунми ё бошқа сабабданми, Малик кулди.

— Аскар деган ҳам ийманчоқ бўларми,— деди кўзи билан кўрпачани кўрсатиб. — Ўтир.

Сўрининг нари бетиде ётган Сойиржа Паҳлавон (оёғидан ўқ егани боис ҳали ўрнидан туролмаётган эди) тортинчоқ аскарға далда берган бўлди.

— Савашдаги ботирлигинг қайға кетди, аскар, саркарда ўтир деганидан кейин, дарҳол ўтир-да. Худди қиз боладай солланасан-а...

Дадилланди Қамбарнисо, айтилган жойға чўккалади.

— Ҳаммасини эшитдим,— мулойимлик билан гап бошлади Малик,— аканг Тўғонбекни гапга солган эрдим, дилини ёрди менга. Мушкул кунлар ўтибдур бошларингдин. Отанг ҳаётми-йўқми ҳануз номаълум эркан.

Қамбарнисонинг ич-ичидан хўрсиниқ келди. Уни бошиш учун ютинган бўлди. Кўз ўнгидан падари бузруквори ўтди. Ичидан бир нидо келди. Оламда бормисан, бечора отагинам?! Кимдан сўрай, қайдин ахтарайин Сени!

Аскарнинг нохуш ўйға толганини кўрган Малик:

— Бошни тошдин қаттиқ дегайлар, йигит, — деди кўнгил бериб ва соғ кўлини аскарнинг тиззасига кўйди.

Қизнинг сўлиган ёноқлари бирдан анорга айланди.

— Ана, ана, ҳозир ўзунга келдинг,— деди Йигит Малик ва қўшиб қўйди,— аммоки, юзингда ҳардам андуҳ кўрамен. Андуҳ одамни ейди, аскар.

Нихоят, тиззадан қўлини олди. Қиз шукр, деб қўйди ичида.

Шундан кейин Малик ўзининг бошига тушган оғир савдоларни гапира кетди. Отаси Мўмин Малик Алоуддин Хоразмшоҳ қўшинида лашкарбоши бўлгани, қорахитойларга қарши савашда ўққа учгани, бу аламга чидолмай хаста энаси вафот этгани, кечагина гуллаб турган хонадони худди илдизига қурт тушган дарахтдай тезда қуриб қолгани, шундан кейин кўрган машаққатлари ҳақида бир-бир сўйлади.

— Падали бузрукворим битта гапни тез-тез айтувчи эдилар,— деди сўнг Малик.— Яшасанг, енгиб яша, дердилар. Бул гап фақатгина ёвни енгигашга тааллуқли эрмас, аскар. Билсанг, бу — ичингдаги гулгулани, ғамни енгиб яша дегани эрур. Шунга амал қилиб кам бўлмамиз, аскар.

Сўз тугаб, Қамбарнисо ўрнидан кўзгалган дам Малик шошма, дегандай ишора қилди. Қамбарнисо ўтирди. Шу дамда мабодо Малик кечга қадар ёнимда ўлтир деса, ўлтиришга тайёр эди. Бошларига тушган савдолардан кейин биринчи марта таскин эшитгани учунми ёки Маликнинг оҳанрабоши борми, ҳар қалай, кўнгли эриб борарди.

Кутилмаганда Малик Қаршибекдан гап очди: «Кўзимнинг олдида шаҳид кетди,— деди.— Қамбарбекни асра», деганини айтаркан, аскардан сўради:

— Шул қадар дўст эдинглармики, ўлаётиб бул гапни айтадур?

Қамбарнисонинг кўзларидан ёш тирқиради.

У не дейишни билмас эди.

9

Оёққа турган Йигит Малик султон дарагини топишга ҳарчанд уринса-да, нафи бўлмагач, Исфaxonга — Жалолиддиннинг иниси Ғиёсиддин Пиршоҳ даргоҳига йўл олишни кўнглига қаттиқ тугди. Бунинг сабаби, аввало, Пиршоҳ султонга содиқ. У Исфaxonнинг ҳокими. Исфaxon эса маҳкам қалъа. Унинг кучига куч қўшилса, ёғийга бас келадурган истехкомга айланмо-

гига шубҳа йўқ. Қолаверса, Пиршоҳ султоннинг дарагини эҳтимол билар, акасига имдод айламоққа шайдур, не қилса ҳам жигар жигар, оғир пайтда қайишмоғи тайин...

Шу ишонч билан йўлга отланаётиб Тўғонбекка бир сўровини айтди саркарда:

— Уста, инингиз Қамбарбек маним кўнглумдаги аскар эркан. Чаққон ва эпчил, ёғийдин тап тортмайдурган йигит. Рухсат айланг, уни ўзум ила Исфaxon олиб кетайин.

Бунда бир шумлик йўқмикин, деган хаёлга борди Тўғонбек. «Иниси»нинг қиз бола эканини билиб қолдимикин Малик, олиб кетайин дегани шунданми?

Қанча эркакча кийинмасин, қиз бола беихтиёр кимлигини билдириб қўйиши ҳеч гапмас. Магар шундай бўлган эса Йигит Малик балки қўл солгандир ҳам қизнинг кўнглига... Шу хаёлда уста саркардага деди:

— Сафардин инимнинг хабари борми?

— Йўқ,— деди саркарда дангал.— Сиз бор десангиз, инингиз йўқ дермиди.

Устанинг андак кўнгли тинчиди ва мулойимлик билан деди:

— Қамбарбек маним қўл-оёғим. Юмушларнинг кўпининг елкасида эрур. Ҳадемай султон омон-эсон келур эрса қурол-яроғларни етказмоғимиз даркор. Буни мен Қамбарбексиз уддалай олмасмен...

— Онинг ўрнига йигитларимдан учтасини қолдирайин, йўқ деманг, уста,— деди саркарда бўш келмай.

Ялинчоқлик билан айтилган бу гапдан кейин Тўғонбек кўнглидаги аввалги шубҳа яна ўрнига қайтди. Ҳа, бул ерда бир гап бор...

— Уч тугул, ўн йигит бўлса-да, Қамбарбекнинг ишин қила билмас,— асабини яширолмай тўнглик билан деди уста.— Хулласи калом, ҳеч қаён юбормаймен инимни!

Йигит Малик ортиқ бир гап демай отга минаверди.

Шу пайт қия очиқ эшикдан сингисининг мўралаб турганини Тўғонбек кўриб қолдию жаҳл билан томоқ қирди.

Қиз эшикни аста ёпди.

Тўғонбек бошини қашлади.

10

Шу кечаси падари бузруквори тушига кирди Тўғонбекнинг. У кўкка тикилганча дермиш: «Аё, хур қизларим, жувонмарг бўлган нури лийдаларим. Йиғлай-йиғлай адои та-

мом бўлгон отангизни олинг ёнингизга. Сизга ҳозир, шул дамнинг ўзинда етишмоқни истаюрмен. Яшамоқни истамасмен, йўқ, истамасмен!»

Сўнг падари бузруквор ёшли кўзларини кўкдан олиб Тўғонбекка қадармиш ва ундан сўрармиш: «Ёнингда қизим Қамбарнисо кўринмас. Ул қайда? Қайда-а?»

Тўғонбек уйғониб кетди. Апил-тапил Қамбарнисо бўлмаси томон юрди. Эшикни тақиллатди. Синглисининг ким деган овозини эшитиб кўнгли жойига тушди.

11

Қамбарнисо уйғоқ эди. Ложарам эди. Йигит Маликнинг Исфахон кетурмиз деган сўзлари қулоқлари остида жаранглар эди. Нечун айтди бул гапни Малик? Ярадорлигида хизматини қилгани учунми? Ёки... унинг қиз бола эканини сезиб қолдимикин? Сизган бўлса нечун ишорат айламади? Иймандимикин? Ундай деса Йигит Малик ийманиб ўтирадиганлардан эмас. Демакки, сезмаган. Эпчил йигитча, деб ўйлаган. Олиб кетмоқчи бўлгани шундан.

Қамбарнисонинг ўзига келганда... Маликни кўрганида ўзгариб кетишлари, юрак уришлари рост.

У бир нарсага айниқса ҳайрон эди. Фазаб ва нафратга тўла қалбининг қайси буржида бир жой қолди эканки, унга бировни севиб қолиш уруғи қадалган бўлса. Қалб деганида ер мўл бўлар экан-да, нафратга ҳам, муҳаббатга ҳам унда жой топилар экан-да.

Энди у севги уруғи тушган қалб парчасини ағдар-тўнтар қилмоғи, ўшал «уруғ»ни чопиб, йўқотиб ташламоғи лозим. Бунга қурби етарми? Етар. Беларак йўқолган падари бузруквори, жонлари латиф таналаридан суғуриб олинган опа-жонлари ҳаққи бор ҳаётини ёғийдан ўч олишга бағишлайди. Бу истак ҳамма нарсадан, ҳатто муҳаббатдан ҳам устун келмоғи муҳаққақ. Лекин... истараси иссиқ бул жасур йигит... Йўқ. Уни унутмоқ керак. У кетди. Тамом!

12

Бўлмасига сиғмай қолди Қамбарнисо. Ўрмонга чиқди. Унга ҳам сиғмади. Отига минди-да, соҳилга жўнади. Нега соҳилга? Билмади.

Дарё пишқириб оқар эди. Ўз кўнглини, ўз туғёнларини асов тўлқинларга менгзади Қамбарнисо. Дарё тўлқинларин жиловлаб бўлмас. Қалб тўлқинларини-чи, жиловлаб бўларми. Нега бўлмас. Қалб ўзингники бўлса... Унга хўжайин ёлғиз ўзинг бўлсанг...

Лекин бу осон кечарми? Кўкрак қафаси ёрилиб кетаётгани ҳаққи рост-ку. Кўксидаги туғён томчиларининг киприкларига қалқиб чиқаётгани ҳақиқат-ку.

Бир хаёли деди: «Нечун турибсен? Отингни Исфохон сори елдир. Етиб ол унга!» Иккинчи хаёли деди: «Аканг Тўғонбекнинг олдига қайт. Унинг сендин бўлак кими бор? Кўз ёшларингни арт. Қаддингни тикла. Қасос йўлига киргансен, ондин қайтма».

Иккинчи хаёли устун келиб турган жойда отларнинг дупурлари эшитилди. Бирпасда унинг олдиди уч отлиқ пайдо бўлди. Уларнинг важоҳатлари бежо эди...

13

Бу кун Кубача учун яхши келди. Одамлари дарё соҳилидан тақдир тузоғига тушганларни олиб келаберди.

Қаршисида турган асирга кўз ташлади. Таниди. Уни олдинги йилларда Фазнага борганида Жалолоиддин ҳузурида кўрган эди. У пайтларда Кубачанинг Жалолоиддин билан ораси яқин, ҳамкорлик йўллари қурила бошлаган эди. Бунда султоннинг вазири Шамсулмулкнинг ҳиссаси сезилиб турган эди. У оқил иш юритгувчилардан эди.

Замона зайлини қарангки, улар мана, юзма-юз туришибди. Ҳозир вазирнинг тақдири Кубачанинг қўлида. Истаса, ўлдирар, истаса, кулдирар. У иккинчи йўлни танлади. Хизматта олди.

Кечга томон яна бир тутқунни олиб келишди. Жосус санаб, уни ўлдирмоқчи бўлди. Лекин йигитчада кишини ўзига тортувчи аллақандай сеҳр кўрганлай бўлдию синаш мақсадида эшик оғасига дастёр қилиб қўйди.

Бу «йигитча» Қамбарнисо эди.

Баридан кўз-қулоқ бўлиб туришни ўз одамларига қаттиқ тайинлади.

14

Султон Жалолоиддин савашда енгилди, деган хабар Кубачага етиб келган чоғ Шамсулмулк унинг ҳузурида эди.

Кубачанинг юз-кўзини қувонч қоплади. Бармоғини қарсиллатиб ўрнидан туриб кетди.

— Билур эрдим,—деди Шамсулмулкка юзланиб,—ҳа, Жалолоддин ўз кучига ортиқ баҳо бермоғин билур эрдим. Билъакс, ул енгилмагай эрди.

Кўпни кўрган вазир юзига нимтабассум бериб турар, аммо ичи чўққа тушган кабобдек жиз-жиз куймоқда эди. Кубачани гапиртириш мақсадида деди:

— Султон дарёни кечиб ўтмоғи, куч тўплаб, дағи Чингиз ила...

Кубача кўполлик ила унинг сўзини бўлди:

— Йўқ. Аввало, Чингиз унга йўл бермас, мабодо, қочиб сувни кечар бўлса, оёққа турмоғига мен йўл қўймасмен.

Шамсулмулк ҳайрон эди. Султон бунга ҳеч қачон ёмонликни раво кўрмаган, аксинча, ҳамкорликка умид боғлаган эди-я.

Беандиша ҳукмдорга сўз қотишнинг бефойда ва хатарли эканидан афсусла эди Шамсулмулк.

15

Гулбегим бетоб. Неча кундирки, туз тотмас. Бўлиб ўтган мудҳиш воқеалар юкидан қадди букик. Қалбидан отилиб чиқаётган оҳ ила киприкларидан сизаётган ёшнинг адоғи кўринмас.

Синднинг нари соҳили, жанг сурони, султоннинг номаълум тақдири, ўғли Жамолоддиннинг қочиб кетгани, кема ва унинг чўкиши, иниси Ҳайдаршоҳнинг сувга ғарқ бўлиши — ана шуларнинг ҳаммаси бир бўлиб, бир ўткир пичоққа айланиб бошдан то оёғи қадар тилар, боз устига, Кубача уни ҳарамга олган, хобхонанинг сассиқ нафаси томоғидан бўғуб ётар.

Бири қарғага, иккинчиси ҳакка¹ га ўхшаган икки аёл — табиб ва ҳарам кайвониси бош устида қағиллашар.

Табиб дер: «Эрта-индин сени дарддин фориғ айлармен». Кайвони дер: «Сени Кубача жаноби олийлари кутар. Бошингга бахт қуши қўнай деб турар. Имзан², тезроқ оёққа тур, тезроқ!»

«Пичоқ» чуқурроқ хирав Гулбегим жонига. Ичидан бир қичқириқ отилиб чиқар:

¹ Ҳ а к а к — зағизгон.

² И м з а н — ҳаракатга кел.

— Қайдасиз, султоним, бормисиз, омонмисиз. Илоё, бор бўлғайсизу мен бахти қарони бул жаҳаннамдин бадал қутқазғайсиз!

16

Яхдай тўлқинга шалоглаб урилган он Қорасочнинг мияси ялт этиб очилган, хотираси устига тортилган пардадан халос бўлиб ўзини қўлга ололган эди.

Асир бўлиб тушишгач, Қорасочнинг раққосалигини эйтиборга олган Кубача уни сарой ўйинчиларига қўшиб қўйди.

Раққосаларнинг аксарияти ҳиндулар. Ўрдулар, эронийлар, яҳудийлар ҳам бор. Бари ўзини беғам-беташвишдай тутар, ўйнаб-кулгандек бўлишар, бироқ бу кўлнинг юздаги хубоб¹, тўлқинлари тубида бўлса ажаб эмас. Баъзан ўйга толишлари эҳтимол шундандир.

Жума кунлари саройда бўладиган базми жамшидларда ўйнашар экан, бошқа вақтларда бари бекор, бари битта кенг ҳужрада яшашар, қўча юзини кўришмас. Гоҳ-гоҳ Кубача ўзи ёқтирганларини ишратга олдираар экан. Бечоралар шундан ҳам хурсандга ўхшар.

Буларнинг ҳаммаси Қорасоч учун таниш манзаралар, босиб ўтилган йўл. Ўтрору Урганжда ҳам, Талақонда ҳам айни шундай, раққоса аҳли бамисоли чиройли қафасдаги гўзал қушлар, дон-сув бисёр, аммо эрк-ихтиёр йўллари берк.

Қорасочнинг тақдири ҳам шу-ку. Аввалида хушчақчақ кўринган ҳаёт, кейин камситишлар, хўрлашлар, турли-туман бало-қазолар. Ўз кўргиликларига зомин бўлган бир одам... Агар тақдир уларни яна учраштирса, ул мунофиқни не қилишини Қорасоч ўзи билар...

17

Амин Маликнинг ўғли Ҳайдаршоҳ соҳилга чиқиб олгач, Абу Аёзбек қўлига тушган эди. Абу Аёзбек Кубачанинг қассобсифат саркардаларидан, бадбашара, гавдаси бесўнақай, феъли совуқ киши эди. Шундан бўлса керак, шериклари унга Абу Совуқ деб лақаб берган эдилар, бора-бора бу унинг исмига айланиб қолганди.

Абу Совуқнинг ёқимсиз қилиқларидан бири баччабозлиги эди. Энг ёмони шу эдики, қўлга туширган ўлжасини

¹Хубоб — кўпик.

қийнашдан, боланинг додлашларидан нафси ором оларди. У бола қонини ичармиш, деган гаплар оғизга тушган, оналар ўз болаларини ундан яширадиган бўлишган эди.

Соҳилда ой юзли, жингалак соч болани кўрибоқ Абу Совуқнинг кўзи ўйнаб, Ҳайдаршоҳни икки навқари билан ўз қалъаси Калорга жўнатган эди. Боланинг қулоғидаги қимматбаҳо дурдан унинг асилзодалигини билган ва дурни тортиб олишни унутмаган эди.

Буни Кубачага айтмасликнинг иложи йўқ, эртами-кечми, барибир ҳукмдорнинг қулоғига етади. Шу важдан баччани «аввал ўзи кўриб» кейин унга топширишни кўнглига тутиб қўйди.

Бетоқат Абу Совуқ ўша куннинг эртасигаёқ Калордаги маишатхонасига етиб борди.

Маишатхона кўп болаларнинг чинқиришларини эшитган, аммо бу тундагидек йиғидан ларзага келмаган эди. Абу Совуқ боланинг хушрўйлиги устига Амин Маликнинг кенжатоёи, султон Жалолиддиннинг қайниси эканини билиб қолгач, шайтони кўзигандан-кўзиб, ҳирсланиб, ўлжасининг дод-войидан туки тикланаверди.

Боланинг қўллари катга чандиб боғланган, бошини тўрт томонга ташлашдан бўлак чораси қолмаган эди. Тўшак қонга беланган эди.

Тонгга яқин норасиданинг нафаси кесилди.

18

Ҳар жума оқшоми бўладиган базми жамшидларга аъёнлар ва саркардалар, қалъаларнинг волийлари кимўзди сова-саломлари билан келишар, бу «ришва»лардан¹ Кубача худди нашъа чеккан каби ҳузурланар эди.

Бу гал Абу Совуқ тақдим этган ҳадя айрича бўлди. Рангин қутичани очиши ҳамоно базмхона аввалгисидан ҳам ёришиб кетгандай бўлди. Гўё бир чароғон юлдуз қутичага жо бўлгандай эди.

Шамсулмулк уни кўриши билан дарёдаги ўша бурдуқли бола қулоғидаги дур кўз олдига келди. Ҳа, бу ўша дур, бебаҳо сарват эди. Шамсулмулк яна бир нарсани эслади. Ҳукмдорга ялтоқилик қилиб турган мана шу бадбашара одам болани соҳилдан юлқиб олиб кетган эди.

¹ Ришва — пора.

Бола бечоранинг тақдири не бўлди экан?

Кубача Абу Совуқдан сўради: «Жавоҳир қайдин?» Саркарда деди: «Султон Жалолиддин қайниси қулоғидандур». Ҳукмдорнинг қизиқиб қарашини кўриб тафсилотини ўзича айтди. Бола қирғоққа чиқиб олган. Қулоғидаги дурдин кимлиги билунган. Қочар чоғинда дур олинган ва бола ўзун дарёга отқон...

«Демакки,— ўйлади Шамсулмулк,— бола қатл этилган. Водариг!»

Кубача мамнун бўлиб саркардага сарупо ҳадя этди.

Эшик оғаси дастёри (Қамбарнисо) елиб-югуриб хизмат қилар, аммо қулоғини базмхонадан узмас, Амин Маликнинг ўғли, унинг қулоғидан олинган дур ҳақидаги гапни ҳам узоқдан бўлса-да, қопчиб ололган, кўнгли алланечук бўлиб кетган эди.

Ҳали базм бошланмасидан олдин, саломхона эшигида ўшал бадбашара саркарда унга суқланиб қараган, ёнидаги одамга «силлиқ бола эркан, қайдин учиб келмиш» деганини ҳам қулоқлари илиб олган эди.

Бутун базм давомида саркарданинг совуқ кўзлари ўзини таъқиб этиб турганини сезса-да, «силлиқ бола» сир бой бермай эшик оғаси буюрган хизматларни бекаму кўст адо этаберди.

Яқин-яқингача Ҳоразмшоҳ саройи раққосаси бўлган Қорасочнинг дилбар ўйинлари барчани ром этган бўлса, Шамсулмулк билан Қамбарнисони ҳайратга солди. Бул ўзи ким, ўшал хотирасини йўқотган аёлми ёхуд бир сеҳргар?

Қорасоч бўлса... Кубача эътиборини қозониб, шу орқали Ибн Ҳожиб хабарини топиш, иккинчи тарафдан эса Гулбегим бонунини ҳарамдан қутқазмиш пайида эди.

19

Тўғонбек Қамбарнисони ҳар соридан ахтарди, тополмади. Ҳур сингилларимдан ёлғиз ёдгорим деб, бош урмаган жойи қолмади. Аммо уни кўрдим деган одам бўлмади.

Уста хаёл этди. Йигит Малик даъватидан Исфохон кетди-микин. Бундоқ бўлмоғи мушкул. Кетмоқ ният айласа, билдирган бўларди. Уйламай иш қилгувчилардан эмас синглиси.

Шуларни ўйлаб бир кор-қол юз бермиш, деган тўхтамага келди. Атроф тўла ганим. Бири бўлмаса бири шикаст етказмоғи тайин. «Қайдасан, сингилжоним, бул оламда бормисан туғишғоним, қайлардин излайин сени, қайга бошимни урайин!» дея нола қилди.

Уста таваккал қилиб йўлга чиқмоқчи, атроф овул ва қалъалардан синглисини изламоқчи ҳам бўлди. Лекин, ўрмонга яшириғлик мунча қурол-аслаҳани ташлаб кетолмаслигини ўйлаб, бўшашганча ўрнига ўлтирди. Ўзига таскин берди. Иншооллоҳ, бугун-эрта, мушкуллар осон бўлур!

20

Султон Жалололидинни ашаддий ғаним деб билгувчилардан бири—Шатра вилоятининг ҳукмдори Рапа эди.

У авваллари Алоуддин Хоразмшоҳдан чўчирди. Шатра вилоятига бир кунмас-бир кун чанг солади, деб хавфсирарди. Энди ул йўқ. Аммо унинг ўғли Жалололидин... Мабодо, у мўғулларни енгадиган бўлса, ўшал хавф хавфлигича қолади. Агар Чингизхон ғолиб келгудек бўлса, у ҳам Шатрани тинч қўймайди. Бироқ йирикроқ ўлжалар хаёлида уни четлаб ўтиши ҳам мумкин.

Хоқон ҳозир тўқ, нафсини қондиришнимас, эртани кўпроқ ўйлайди, арқонни узунроқ ташлайди. Жалололидин эса оч, у қорни ғамида ўлжа каттами-кичикми, танлаб ўтирадиган аҳволда эмас. Демакки, кўпроқ ундан кўрққулик...

Рой (малик) Рапа ана шундай хаёллар дарёсида оқаётганида айғоқчи Синд бўйидан у интиқ кутаётган хабарни олиб келди. Савашда Жалололидин енгилмиш. Аммо, тирикдур.

21

... Синд бўйидаги бемисл савашда жон сақлаб қолган тўрт юзга яқин аскар дарёни базўр кечиб, не қилишни билолмай паришон бўлиб турганларида тўлқинларга тўш уриб келаётган отни кўриб англашдики, бу — султон Жалололидиннинг Қорабайири. Унинг ёлларига ёпишиб, гоҳ гирдобларга тушиб, гоҳ юзага қалқиб чиқиб келаётган султонни кўришгач, диллари равшан тортиб, ёрдамга ошиқиб ўзларини дарёга отдилар.

Султон соҳилга яқинлашиб қолган эди, ўзи томон келаётган аскарларини таниб, толиққан билақларита қайта куч инди, буни сезган тулпорнинг ҳам синаёзган шаштига шашт қўшилди.

Султон ва унинг аскарлари эсон-омон соҳилга чиқиб олдилар. Жалололидин дубулға ва совутию бошқа оғир кийимларини дарёга ташлаб юборган, аскарлари каби сарпойчан эди, лекин бу ҳеч кимнинг қувончига соя ташлолгани

йўқ, сабабки, султон бошининг омонлигидан ортиқроқ давлат бормиди бу пайтда!

Кўп ўтмай Тўғонбек қурол-аслаҳалар билан келиб уларга қўшилди.

Аскарлар ҳозиргина бошларидан кечирган фожиаларни гўё унутишган, мисли ҳаётга янгидан келгандек сезардилар ўзларини.

Аммо султоннинг кўзлари ҳамон дарёдан узилмас, қулоқлари «болам» деган нолани эшитмоқда, волидаи муҳтарамаси, хотини ва боласини, яқинларининг тақдирини ўйлаб, юраги тилка-пора эди.

22

Рой Рапа соҳилга яқинлашиб қолган эди. Бундан хабар топган султон тезда черигини қуроллантириб сафга тизди.

Рапа рақибини бир қисмгина аскар бошида кўриб, энди унинг жони менинг илгимда деб ўйлади ва султонни тириклайин ушлаб, Чингизхонга совға қилиб юборишни, шу йўл билан хоқон ишончига киришни ният қилди.

Кун пешиндан оққан, осмон тунд, Синд сершовқин эди. Рой Рапа Хоразм подшоҳини оддийгина кийим-бошда кўриб истеҳзо билан деди:

— Ҳали шуми аҳволинг, мақтовли султон?

— Бўрининг ўлгиси келса арслон ила ўйнашур,— деди султон ясатиғлиқ от устида керилиб ўлтирган Рапага синчковлик билан боқиб.

Рапа жавоб қайтаришга энди оғиз жуфтлаган ҳам эдики, дафъатан кўксига камон ўқи қадалиб, кўз олди қоронғилаша бошлади. Ўқни Жалолиддин отганини кўролди, холос.

Ўз ҳукмдорининг ўлганини кўрган Шатра аскарлари саросималаниб қолди, султон чериги уларни ўраб олди. Бирор ёғий аскар ажал домидан омон чиқолгани йўқ.

Султон Шатра вилоятини қўлга киритди.

23

— Тўп ясамоққа қурбинг етурми?— сўради султон Тўғонбекдан.

— Ўтрордалигимизда,— деди жонланиб уста,— падари бузрукворим тўп ясамоққа киришган эрдилар. Бизнинг тўп

мўгул манжанағидин зўр бўлур, деган эрдилар. Афсуски, тўп битар-битмай бошимизга офатлар ёғилди. Ондин хабардор эрурсиз, онҳазрат.

— Ҳаммасидин хабарим бордур, лекин тўп ҳақинда айтқанинг менга янгилик эрур,— гўё орзусига етаётган одамдай қувониб деди султон.— Демакки, они уддаламоқ илгингдин келур.

— Иншооллоҳ!

— Андоқ эрса белни маҳкам боғлагил, эй, Абдул Маҳакнинг ўғли. Сенга зўр устахона қурдириб бергаймен, неки даркор, бори муҳайё этилгай.

Ота орзусини рўёбга чиқариш умиди ва султон ишончи Тўғонбекка қўш қанот бўлди.

24

Шатранинг қулаши Кубача кўнглидаги гулғулага гулғула қўшди. Жалолиддин Шатрадан сўнг биринчи бўлиб унинг мулкларига чанг соладигандай бўлаверди. Безовта кунларнинг бирида султондан мактуб олди.

Мактуб бирлашувга даъват эди. «Хоразмни вайрон этган офат сизнинг ҳудудингизга ҳам яқинлашиб келмоқдур, — дейилганди унда, — вақт боринда якдил ва якқадам бўлмоқликдан ўзга чора йўқтур».

Кубача мактубни қайта-қайта ўқиб чиқди. «Якқадам бўлмоқлик»ни у менга бўйсунгил, деган маънода тушунди. Мени гафлатда қолдириб, туйқус ҳужум қилмоқчи деган хаёлга борди.

Элтутмишни қора тортиб унинг ҳузурига — Деҳлига йўл олди.

ИККИНЧИ БОБ

I

Чингизхон Бухорода эди. Кайфияти йўқ эди. Узоқ-яқиндан дарвишларнинг «ё хув, ё Оллоҳ» айтимлари эшитилиб турарди.

Бу наърани илк эшитганида хоқон даргазаб бўлиб, «ўчир» дея буюрган эди Бухоро доруғасига. Доруға дарвишларни қувиб-ҳайдади. Улар яна пайдо бўлдилар. Хоқон амри билан уларни дорга осдилар. Қалъа дорларга тўлиб кетди.

Доруға энди бўлди деб ўйлаганида яна зикр товушлари келди: «Ё хув, ё Оллоҳ».

Қириш-чопиш билан иш битмаслигига ишонч ҳосил қилган Чингизхон ўз хузурига масжид имомини чақиртирди. Сўради:

— Бул қичқирикнинг отин не дерлар?

— Они зикр дерлар,— жавоб берди имом,— маъниси, Оллоҳни ёдга олмоқликдур.

— Оллоҳни мунча кўп ёдга олмоқликнинг маъниси недур?

Хоқондаги қизиқишни кўрган имом бемалол гапиришга ўтди.

— Ўзини унутмаганларни Оллоҳ унутмас. Зокирлар— зикр тушгувчилар ўз нолишларини Оллоҳ субҳонаҳу ва таоло эшитмоғидин умид қилурлар.

Имомнинг дадил гапларидан хоқон мутаассир бўлди. Табиатан ўзи тўғри гапирувчиларни хушлаганиданми, кўнглининг аллақаерида имомга хайрихоҳлик пайдо бўлди ва яна сўради:

— Сен айтқан зокирларнинг илтифотларини олар сиғинган Оллоҳ қабул айламаса-чи, онда не бўлур?

— Они ҳам Оллоҳнинг иродаси деб билурлар, инчунун, Парвардигор истаса, йўқни бор қилур, истаса, борни йўқ ... Аммо билурларки, Оллоҳ раҳмдилдур.

Имомнинг бу гапи хоқонни ўйлантириб қўйди. Демакки, зокирлар ўз Оллоҳининг раҳм қилишидан ҳамиша умидвор бўлиб яшарлар ва шундин мадад олулар. Хоқон ўзи Кўк тангрига сиғинади. Ундан умидвор бўлган ва аксинча уни унутиб қўйган ва ўзича таваккалига ташлаган қадамлари озмунча эмас. Зокирлар эса Оллоҳни ҳеч қачон, ҳатто бошга қилич келганида ҳам унутмас эканларки, буни ёддан соқит этса бўлмас...

Тўғри сўз имомга яхшиликча рухсат бериб юборгач, ўз хосхонасига ўтди ва ором истаган заҳоти яна ўшал зикр эшитилди: «Ё хув, ё Оллоҳ!»

Хоқон кўнглида ҳали пайдо бўлган ҳалимлик ўрнини яна бетоқатлик эгаллади. Фазабга миниб доруғага буюрди: «Ўчир овозларини!»

Подшоҳларнинг бир оғзида сув, бир оғзида ўт, деб шуни айтурлар.

Бойимхон тарих сўйлар. Туркон хотун эшитар.

...Алқисса, қорахитойлар қипчоқларга таҳдид айлаб, юртин горат қилмоқ бўлмиш. Онда қипчоқ хони Акронхон Муҳаммад Такиш Хоразмшоҳ ила иттифоқ тузуб, қизи Туркон бегимни унга хотинликка бермиш. Оллоҳ субҳонаҳу ва таоло оларга кўчқордай ўғул ато айламиш. Ўғулга Алоуддин исмин бермишлар.

Вақтики келиб, марҳум падари бузруквори ўрнига тахта ўлтирган Алоуддин Хоразмшоҳ салтанат шуҳратига шуҳрат қўшиб, кўп ёғийларни, алалхусус, қорахитойларни ҳам энгуб, эл-юртларин ўзига тобе айламиш...

Ҳикоят шу ерга келганида Туркон хотун Бойимхонни тўхтатди. Эшик орқасида қулоқ борлигини у сезган, шундан хавотирга тушган эди.

Бу тарих хоқонга малол келмоғи шубҳасиз эди.

3

Туркон хотун ўз дастёрига тарих айттириб, бундан ғариб кўнглига таскин топаётганидан хоқон хабардор эди. Бунга барҳам беришни кўнглига тугиб қўйган, унинг фикр-зикрини ҳозир Бухорода кечаётган ажабтовур ҳодисотлар буткул банд айлаган эди.

Зокирларнинг зикрлари устига яна бир «касофат» рўй бермоқда эди. Нўёнлар ва айрим маҳаллий бекларнинг чодирлари ва иморатларини бот-бот «яшин» уриб кетмоқда эдики, минг айғоқчи ва навкар қўйгани билан на олдини олиб бўларди, на изини топиб.

Хоқон кўпуровчиларни топиш ва жазолашни Кутку нўёнга топширган эди, у бугун янги хабар топиб келди:

— Ул нобакорлар саҳройилар эрур, улуғ хоқон,— деди Кутку,— икки қасоскор — Ёвбосар ва Ўтбосар полвонлар ва аларнинг қабатидаги бир тўда оёқяланглардур.

Хоқон ўйга толди ва нўёнга қулоқ берди.

— Олар саҳрода, Қизилқум ичинда макон тутмишлар, ондин улус оларни саҳройилар дермиш. Издошлари Бухорода— қалъа ковакларинда бамисоли каламушдек ин қуриб олмишлар. Иморатларга олар ўт қўймай ким кўюр?

Кутқунинг ўртага савол ташлаши хоқонни қуюшқондан чиқариб юборди.

— Сахро дерсан, ковак дерсан, нечун саҳрони қуюндек босмассан, нечун ковакларнинг кулин кўкка совурмассан?

Хоқон газаби нўённи гапиришга бермас, боз устига, уч-тўрт кундан бери жимиб кетган қаландарлар айна шу дамда аллақайдан пайдо бўлишган ва туйнуқлардан уларнинг овозлари кела бошлаган эди: «Ё хув, ё Оллоҳ!»

Демакки, яна кимларнингдир чодирин яшин урар...

Нўённинг ранги оқарди.

4

Қутқу «овоз бўғиш»га кетгач, хоқон ҳузурига шаманни чақиртирди. Кутилмаган ҳолатлар рўй берганида у ҳамиша шаман билан суҳбатлашар, Яланғоч бобо аксарият тўғри гапни айтишдан ҳайиқмас, бу хоқонга ёқар эди.

Бухородаги воқеалардан хоқон хуноб бўлаётганини шаман биларди ва шу ҳақда гап айланишини сезиб турарди, кеча кўрган туши ҳам худди шундан дарак бергандай эди. Ўрни келиши билан тушини хоқонга айтди.

— Қорақурум эмиш. Отинг дарё сари оқсоқланиб келармиш-да, сув ичмоқ бўлармиш. Соҳил тик, дарё эса пас-та бўлгани сабаб от сувга етолмасмиш. Сув лабига тушишга чўлоқлиги йўл бермасмиш. Сувга мўлтираб боққанча соҳилда тураверармиш. Кўзларидан ёшлар оқармиш.

Хоқон таъсирланди. Кўз ўнгига кўк оти келди. У девдай бақувват эди. Аммо болдирларига ёмон яра тошиб юролмай қолган ва ўлган эди.

Ўшанда шаман отга кўз тегди деган, унинг ҳозирги туши ҳам шунга ишорат эди.

— Гапимни зшит энди, буюк хоқон,—деди дадил сўзга ўтиб. — Бухоро руҳлар қалъаси. Унга тегинма. Масжидлари, қадамжоларини оёқости айлама. Шундоқ қилур эрсанг, дарвишлар ҳам тинчигайлар.

Шаманнинг масжид-қадамжолар ҳақидаги гапига шубҳаланди хоқон, дарвишлар борасида айтганларига ишонмади. Дарвишлар орқасида Ёвбосар ва Ўтбосарлар тургани ҳали шаманга аён бўлмаган...

Дарвишлар дарахт бўлса, улар илдиз.
Аввало, илдизни қуритмоқ лозим.

Икки суворий — Ёвбосар ва Ўтбосар...

Улар хушфеъл ва хушқилиқ эдилар. Кўнгиллари ёмғирдан кейинги гул баргларидек бегубор эди. Икковининг эътиқод даражасига кутарилган дўстлиги Бухорода оғизга тушган, бунинг бир жиҳати Санамжон деган бениҳоя сулув қиз билан боғлиқ эди.

Санамжон билан Ўтбосар кўнглида ишқ гули айни бир кунда — улар ногаҳоний учрашиб қолганларида бўй кўрсатади. Улар худди эртақлардагидай ошиқ-маъшукларга айланадилар. Муҳаббат гулини авайлаб эл кузидан, яқинларидан ҳам сир тутадилар.

Баногоҳ Ёвбосар соҳибжамол бир қизга кўзи тушиб, ҳуснига ром бўлиб қолади. Уни кўрмоқ, ҳуснига бир боқмоқ орзусида ўртаниб ёнади. Дилини дўсти Ўтбосарга ёради. Қандоғлигини айт, дейди Ўтбосар. Ёвбосар айтади. Таъриф-тавсиф этади, гўзаллар гўзали дейди.

Икки дўст уни қидиришга аҳд этади. Топишади. Ул соҳибжамол айни Санамжон бўлиб чиқади.

Ўтбосарнинг юзи кулади, ичи куяди. Кўнгли пора-пора бўлиб дўсти учун Санамжондан кечади.

Санамжон ва Ўтбосар севгисидан огоҳ бўлиб қолган Ёвбосар ҳарчанд оғир бўлмасин, орқага чекинади. Ўтбосар сўзидан тонмайди. Ёвбосар тисарилишдан қолмайди.

Севги воқеаси шу ерга етганида мўғуллар бостириб келади. Ёвбосар ҳам, Ўтбосар ҳам суворий эмасми, дам ўтказмай отга минадилар.

Ўшанда улар Чингизхоннинг кимлигини ва қандайлигини билиб олишган эди. Бунга қуйидаги воқеа сабаб бўлди.

Ёғий Бухорони қамал қилди. Ҳарчанд деворини бузай деди, тиши ўтмади.

Қалъа ичида ўттиз мингдан зиёд аскар бўлиб, бот-бот дарвозадан чиқиб ёғийга ҳужум қилишар, кучлар тенг бўлмагани (Чингиз кўшини икки юз минг) сабаб орқага қайтишарди. Эрта тагин ҳужумга чиқишарди. Уларнинг орасида Ёвбосар ва Ўтбосар ҳам бўлиб, ёғийни остонадан ҳайламоқ йўлини ахтаришарди.

Охири хоқон Бухоро сардорларига мактуб йўлаб, дарвоза очилса, қалъа аҳлига омонлик ваъда этди.

Сардорлар ва аҳли уламо бунга ишондилар, совға-саломлар билан чиқиб, қалъа калитини Чингизга топширдилар.

Водариг, Чингиз сўзида турмади. Мардман деб, номарднинг ишини қилди. Лашкари қалъага ёпирилиб кирди. Йўлида не учраса, йиқди, бузди, қирди.

Чингизхон жомеъ масжиди олдига келганида отининг жиловини тортиб, бул кимнинг қасри деб сўради алломадан. Ул деди: «Бу бировнинг қасри эрмас, жомеъ масжидидур, Оллоҳнинг уйидур».

Шу сўздан кейин хоқон отдан тушса керак, деб ўйлади аллома. Бироқ Чингиз узангидан оёғини олмади. Масжидга тўппа-тўғри отда кириб борди. Аҳли уламо ҳайратдан ёқа ушлади. Худодан қўрқмайдиган каззобга дарвозани очиб, тузалмас хато қилганидан дили тигланди.

Хоқон меҳроб олдига бориб отидан тушди. Минбарга кўтарилди-да, қалъанинг барча нуфузли кишиларини олиб келишни буюрди. Улар келтирилгач, жами бойликларини тортиб олди, барини ўлдирди.

Масжиддаги нақшинкор сандиқларни кўриб имомга: «Оч», деди. Очдилар. Улардаги Қуръони Карим ва Хадиси шарифларни кўриб, барини улоқтириб ташлатди хоқон. Сандиқларни от еми сақлашга боп идиш деб топди. Ем солиб, охурларга қўйишди. Дод деган уламоларнинг, фидойиларнинг бошларини қирқишди.

Энди шароб келтирилсин, деб амр этди хоқон. Мешларда шароб келтирилди. Намозхона шаробхона бўлди. Сасиб кетди масжид, ачиб кетди.

Икки юздан ортиқ фидойилар Аркка кириб қамалиб олган эдилар. Уларни хоқон бўйсундиролмади. Аркка ўт қўйдирди.

Ёвбосар ва Ўтбосар Арkning айланма йўлларидан чиқиб, қалъани тарк этдилар. Бир тўп йигитлари билан Жалолиддин ҳузурига йўл олдилар.

Султон уларни ўз қабатига олди (Султондан яширин Пураҳон терисидан чилдирма ишлатиб, Чингизхонга жўнатганлар ҳам Ёвбосар ва Ўтбосар бошлиқ ана шу йигитлар бўлади). Йигитлар савашларда қатнашиб ўзларини кўрсатишгач, султон уларга ўз йигитларидан қўшиб берди ва деди: «Бор, Бухорои шарифни ёғийдин тозала!»

Улар Бухоро сари келиб, Қизилқум ичкарасида тўхтадилар. Шу ердан туриб Бухорони ботқоқдан тозалашга бел боғлашди.

Улар Жалололиддинга мансуб бўлганлари сабаб ўзларини жалолийлар деб атадилар.

Мўғуллар бошларига отилаётган тошлар жалолийлардан эди. Бухорода ҳайқириқ тинмасди: «Ё хув, ё Оллоҳ!»

7

Қутқу барханларни ошиб ўтар. Тўрт тарафга аскарларини жўнатар. Из ахтариб кўзлари янар. Аммо, шамол қумда из қолдирмас, бирпасда кўмар-да ташлар.

Энг баланд барханга чиқиб, ҳайкалдай қотиб, атроф-жавонибга қулоқ тугар. От кишнарми, эшак ҳанграрми, деган умидда аланглар. Оёғи остидан қуён қочиб кетар. Узоқда бўри увлар. Лекин одам зотидан дарак бўлмас.

Не бўлганда ҳам ўлжадан умидини узмас Қутқу. Жалолийларни топмай орқамга қайтмайман, деб ўз-ўзига сўз берар. Барин қириб ташлайман деб жадалга минар.

Лак-лак туялар, отлар, пиёдалар қум ичкарасига силжиб борарди.

8

Чингиз Туркон хотунни чақиб олди.

— Ўлук тарих эшутиб йиғлармусен ва ё кулармусен?

Демак, Бойимхон ҳикояларидан огоҳ бу иблис. Хоқон жавоб кутар эди. Туркон хотун деди:

— Ҳам йиғлармен, ҳам кулармен.

— Бул икки ҳолга недин тушурсен?

— Давлатимни қўлдин берганимни эшутиб ўлтириб йиғлармен ва сенинг алдовларингга учганимдин кулармен.

— Алдов деб нени айтурсен?

— Онинг саноғи йўқтурур. Бири—менга ўшал мактубинг, берган ваъданг турур.

— Ҳануз сени ўлтурмабмен, демакки, сўзумда турибмен,— ўшқирди хоқон.

— Дағи не азобинг қолибдур менга бермаган?

Хоқон гапирмади. Бир пайтлар дағдағаси тоғни йиққан, ҳозирда эса қоқсуяк кампирга айланган, аммо жони қаттиқ бу нотавонга узоқ тикилиб ўлтирди. Сўнг деди:

— Ўшал ҳикоятчингга айт, бугундин бошлаб сенга ман-
ним тарихимни сўйласин.

«Менга беражак азобларидан бири бу», ўйлади Туркон хотун ва тилидан бошқа гап чикди:

— Сенинг тарихингни ул қайдин билсун?

— Билур. Кўб яхши билур. Ўзинг-да билурсен. Андоқ эрса-да, онинг тилиндин эшут. Эшутуб, ўйга тол. Ўйла, недин мен голибмену сенлар недин мағлуб.

Туркон хотун бошини қуйи солди.

— Дағи ул ҳикоятчига амримни етказ. Маним тарихим-
ни ул халойиққа-да сўйласун.—Сўнг қўшиб қўйди:—Ма-
ним тарихимни ўз қўли ила дағи китобат айласун.

Қуйи солинган бошини кўтаришга Туркон хотуннинг мажолли етмас, гўё ерга кириб кетаётгандай эди.

9

Бу оқшом хоқоннинг хаёлидан Жўжи кетмади. Тушида кўриб уйғониб кетгач, қайта киприги илинмади. Туши яхши эмас эди. Жўжи жарга қулаётган эмиш. Битта чибиққа ёпишиб жон сақлаб турармиш. Чибиқ унинг оғирлигини кўтара билмай, қийшайиб-синиб борармиш. Ёнида эса кўмак бергувчи киши йўқ, ўзи жон талашиб ётармиш.

Безовта бўлиб уйғонди хоқон. Жўжига не бўлди эканки, кўзига бу зайл кўринар?

Жўжининг оғрингани рост. Урганж олингач, олий қароргоҳга қайтмай, ўзбошимча Дашти қипчоққа жўнаб кетгани шундан.

Бошида Жўжи тўғри ўйлаган эди. Шаҳарни бешикаст қўлга олмоқчи эди. Аммо урганжликлар ўз қалъаларига тиш-тирноқлари ила ёпишиб олганларидан сўнг, уларнинг ўлимга тик борганларини кўрганидан кейин, хужум маромини ўзгартириши, Чигатой таклифини қўллаб шаҳарни сувга бостириб бўлса-да, забт этмоғи керакмасмиди?

Хужумчининг гарчи у шаҳзода бўлса-да, аразлашга ҳаққи йўқ. У олий фармонни бажармоғи шарт. Жўжи бу ақидага бўйсунмади.

У ўзи бошидан қовушмай келади. Унинг чин ўғиллиги ҳали ҳам гумон. Жўжининг кўнглига ҳам эҳтимол шу иккиланиш ин қургандир. Кўмондонликдан четлатилганини, балким шундан деб билгандир.

Хоқоннинг юраги увишти. Бир умр ота ўғлидан гумон-сираб-ётсираб ўтгайми?

Шу фикридан кўнгли бир оз юмшади хоқоннинг. Дашти қипчоқни Жўжигга берадиган, Урганж ва шу атрофдаги қалъалар, ер-мулкларни ҳам унга инъом этадиган бўлди. Туши тескари келиб, Жўжи саломат бўлса бас...

Ўзини енгил сезиб ўрнидан турар экан, қулоғига яна зикр садоси чалинди: «Ё хув, ё Оллоҳ!»

10

Ҳиндустондан хабаргир келиб Ибн Ҳожиб мактубини хоқонга топширди.

Унда Ҳиндустондаги туркий ҳукмдорларнинг аҳволи ва уларнинг ўзаро муносабатлари баён этилган, Шамсиддин Эл-тутмиш билан Носириддин Кубача ўртасида вужудга келган келишмовчиликлар ҳақида сўз юритилгач, бунинг Жалолиддинга қўл келаётгани борасида мулоҳазалар билдирилган эди.

«Бул парокандалик оқибатинда,—деиилганди жумладан, мактубда,—тоғликлар, хусусан, Нандан ва Пуштунистон қўшинлари Жалолиддинга қўшилмишлар ва султон лашкари кун сайин ошуб бормоқда эрурким, олди олинмас эрса, Ҳиндустон онга бас келабилмагай».

Ибн Ҳожибнинг ўзи олиб борган ишлар баёни мактубга илова қилинган эди.

Ибн Ҳожибнинг бузғунчилик ишлари хоқонга маъқул келди. Бир одам неча минг қўшин қилмаган ишни бажо айла-гайдур. Парвон савашидан сўнг, Жалолиддин қудрати беқиёс ошган даврда Ибн Ҳожиб бир ўзи они пароканда айлади. Энди Ҳиндустонда онга чоҳ қазур. Ҳожибга вақти келиб Мовароуннаҳрнинг бир бўлагин иқто қилиб берилса бўлғай...

Мактубдаги битта сўз — «султон» атамаси хоқоннинг жаҳлини чиқарди. Алоуддин Хоразмшоҳ Жалолиддинга шоҳлик камарин бериб, сен энди Хоразмшоҳсан дегани билан ул султон бўлақолмас. Султон деганнинг пойтахти, ўз ери ва ўз тангаси бўлмоғи шарт турур. Жалолиддинда буларнинг биттаси ҳам йўқтур. Ул нетиб султон бўлсун? Аммоки, олди олинмас эрса, султон бўлур. Жалолиддинда ақл ҳам, шиддат ҳам бор турур. Тезда онинг пайин қирқмоқ шарт.

Жалолиддин устига аввал юборилганига қўшиб тағин катта қўшин жўнатишга қарор қилди хоқон.

Ўғилларини Бухорога чақиртирди.

11

Хоқон тарихини ёзиб ўлтирган Бойимхондан шаман сўради. Не ёзурсен, ошно айла, билайлук...

Ул ўқиди: «*Хоқон Ўтрорни қамал айлади...*»

— Тўхта,— деди шаман,— қуруқдан-қуруқ хоқон дема. Мартабасин улуғлаб ёз. Яъники, хони аъзам Чингизхони муаззам.

Бойимхон аламини ичга ютиб шаманнинг айтганини ёзди ва ўқий бошлади. Шаман уни ҳар жумлада тўхтатар, ундоқ ёз, бундоқ ёз, деб тихирлик қилар, Бойимхоннинг тепа сочи тикка бўлар, бироқ секинлик ва оғирлик билан бўлса-да, қалами оппоқ қоғоз бетини қоралаб борарди...

12

Ис олмоқ умидида уч юз суворийсини Қутку Қамишли деган паналикка жўнатган, ўзи улардан анча орқада, ўнг ва сўлга кўз-қулоқ бўлганча қўшинини тинимсиз олдинга бошлаб бормоқда эди.

Қуёш тиккага келганида қўшин ҳордиққа тўхтади. Қутқунинг кўнгли бесаранжом эди. Худди кўкни қора булут қоплагани каби дилини оғир хавотир эгаллаб олмоқда эди.

Кўпни кўрган нўённинг ташвиши бесабаб эмас эди.

Қутку қумга чиққан куниёқ Ёвбосар бундан хабар топган, иложи борича мўғулларни ичкари киритиб, чарчатиб, сўнг туйқус ҳужумга ўтмоқчи эди, бугун ёғий илғори уларнинг исканжасига тушди.

Ёвбосар ва Ўтбосар йигитлари ёвни уч томони баланд барханлар билан ўралган пасқамликда дафъатан босиб бир ёқдан қирабошлади. Бош устида ўйнаётган қиличлар, қонсираган найзаларга дош беролмаган мўғулларнинг мардлари ўлиб, ўлимдан қўрққанлари таслим бўлди.

Ўлжаларни қўлга олган йигитлар тезда уфққа сингиб кўздан ғойиб бўлишди.

Улуғ шикорга кўпдан кўрилаётган тайёргарлик ниҳоят охирига етди. Хоқоннинг Жўжидан бошқа ўғиллари — Чигатой, Ўктой ва Тўлухон ота ҳузурига етиб келишди.

Жўжи бетоб эмиш... Хоқон бунга ичида ишонмади. Текшириб кўришни кўнглига тугди. Хафалигини ўғилларига сездирмади.

Бурғу ва карнайлар чалинди, улуғ шикор бошланди.

Олдинда хоқон, бу йил олтмишга тўлган бўлса-да, от устида салобатли ва сервиқор кўринар, ёнида ўғиллари, орқада нўёнлар ва саркардалари, аскарлари — буларнинг бари четдан қараган одамга кўшин худди савашга бораётгандай туюлиши табиий эди. Хоқонни билганлар бунга ажабланишмас. Овга хоқон ҳамаша лаблага билан чиқар, шикор тартиб ва қодаларига қаттиқ риоя этар, ўзини гўё ҳарб майдонида деб билару «ёв»ни доғда қолдириш йўлларини қидириб топарди. Ҳарбдан бунинг фарқи шу эдики, шикорда иложи борица қон тўкилмасди, ўлжани тириклай қўлга олиш топқирлик белгиси саналарди.

Шикорга хоқон яна битта русум киритган, яъни аркони давлат — ҳар қайси нўён, саркарда ва амалдор қўлга киритган ўлжасига ўз тамғасини босади. Сўнг уни кўйиб юборади. Ўлжа энди ўшал амалдор (нўён ва саркарда)нинг хусусий бойлиги ҳисобланади ва унга бировнинг дахли йўқ. Кум ва саҳроларда фалон аъённинг фалонча кийиги, тустовуғи, шери, қоплони ва ҳоказо жонлиғи бор деб ҳисоб-китоб юритилади.

Бу гал кимнинг бисотига қанча жонлиқ кўшилар — буни ҳар кимнинг омади, топқирлиги билар.

Ўрдак, ғозлар учиб боради, кийиклар қочиб боради. Отлар туёғидан қум зарралари ҳар ён сачрайди. Қочаётганларни қулаётганларга аввал ўнгдан, кейин сўлдан овчилар келиб қўшилади.

Уч тарафи бекилганини кўрган кийиклар олд томон очиклигидан умидвор бўлиб, жон ҳовучлаб елиб боради. Баногоҳ олда ҳам жонли девор пайдо бўлади. Беш юз-олти юздан ортиқ кийик қуршовда қолади.

Тўрт томондан бирваракайига қулоч-қулоч тўрлар уларнинг устига ташланади. Бечора кийиклар типирчилайди. Тўрни узиб қочмоқчи бўлишади. Уринишгани сайин тўр уларни ўраб-чирмаб олаберади.

Кийикларни нг қора кўзлари олаяди. Ҳаётдан умид узишади. Шунда уларни битта-битта тўрдан чиқариб олишади.

Ҳар кимнинг саъй-ҳаракатига яраша улуш ажратиб берилади. Сўнг кийикларга тамға босиб қўйиб юборишади. Кийикларнинг ола-кула кўзлари яна қораяди. Шаҳлоликлари аввалгисидан ҳам ошади.

Озод кийиклар диркиллаб-диркиллаб ҳар ён-ҳар ён қочиб кетишади.

Орқаларидан баланд ва шўх қулгулар янграйди. Хо-хоо-хо!

15

Тун чўккач, баланд барханлар оралиғидаги кўл бўйига чодирлар қурилади. Машғалалар ёқилиб, олдиндан тахлаб қўйилган саксовуллар уюмига ўт қаланади. У аста-аста ёниб, бир-бир олов тиллари чиқа бошлар. Тиллар ўзларидан учқунлар сачратар. Олов кўкка ўрлайберар.

Гулхан атрофига гиламлар тўшалиб, уларнинг устига қават-қават кўрпачалар, болишлар қўйилади.

Оловга қўйилган қумғонлар вақир-вақир қайнай бошлайди. Улкан қумғонларда шўрвалар биқирлайди.

Адашган куёнлар гулханлар ёғдусига келиб, таққа тўхтаб қолишар. Кўзлари оловдан бошқа нарсани кўрмас. Уларни бирин-кетин тутиб оларлар.

Узоқда бўри увлар. Унга бошқа бўрилар «ув-уви» қўшилар. Бўри галалари тузоқлардан беҳабар гулханларга яқин келар. Бир-бир оёғидан илинаберар.

Хоқон заррин сўрида ҳордиқ чиқариб, гулхан ва унинг атрофини, овчиларни кузатиб ўлтирар. Нўёнлар орасида фақат Қутқу йўқ. «У шул саҳрода, — ўйлайди хоқон, — неча ҳафтаки исёнчиларнинг изин қувар. Қутқу қувса, тутмай қўймас. Қўлга олингач, хоқон барин қиличдан ўтказгай. Чингизхонга қарши чиқишнинг нелигини ана шунда кўришар».

Қўшиқ ва рақсга хоқондан изн сўрашар. Айтсин, ўйнасин дер хоқон. Шикор — вақтихушлик деганидир.

Хуш овоз жаранглар:

Қорақурум саҳролари шамолли,
Онон дарёсининг сувлари болли.

Хоқоннинг кўз ўнгига ўзи туғилиб ўсган юрти – Мўғулистон, унинг ҳамиша шамол эсиб турадиган яйлов ва саҳролари келар. Жимирлаб оқувчи Онон дарёси ва унинг соҳилида ўтказилган илк катта қурултой, унда ўзининг хоқонликка кўтарилгани, отаси қўйган Тимучин исми ўрнига Чингизхон номини олгани, ўша шиддатли йиллар сурони бир-бир хаёлидан ўтар.

Дилида соғинч ҳислари уйғонар. Юртига қайтиб кетгиси, киндик қони тўкилган ўз ери ҳавосидан нафас олиб, қолган умрини она гўшада ўтказмоқликни хаёл этар.

Қўшиқ тугар. Ўшани яна айтсин дер хоқон. Хонишчи бошидан бошлар:

Қорақурум саҳролари шамолли...

Хоқон эриб эшитар. Қўшиққа овчилар рақси уланиб кетар. Гулхан чарс-чарс ёнар, ловулар.

16

Ёвбосар Ўтбосарга маслаҳат солди.

– Яхши билурсен, мўғуллар бизни ўраб келадур. Кўп ўтса, дағи ҳафта-ўн кун ўтгай, олар ила тўқнаш келгаймиз. Не тadbир кўрмоқ даркор, фикратинг недур?

– Ҳимоят жонга тегди, ҳужумга ўтсакми дерман, – фикрини дангал айтди Ўтбосар.

– Мен-да шуни ўйлармен, – деди Ёвбосар, – аммоки, олар бисёр, биз эрсак озчилик...

– Гап аскар сонидаму, Оллоҳ ёр бўлса, ёғийга албат бас келгаймуз, – ишонч билан деди Ўтбосар, – султон Жалолддин уч юз йигити ила ёғийнинг мингдин ортуқ аскарин тор-мор айлагани бизга ибратдур.

Дўстининг қатъияти Ёвбосарнинг кўнгил дарёсига тўлқин солди.

Улар ёв сари эртагаёқ йўлга чиқмоқликка аҳд қилишди.

Бойимхон хоқон тарихини ёзмокда эди: «*Хони абзам Чингизхони муаззам алқисса Бухорони қамал айлади*».

Шу пайт муаззин овози таралди: «Оллоху акбар! Оллоху акбар!»

Бойимхон қаламни бир чеккага қуйиб, таҳорат олгани кўзгалди.

Пешин намози итмомига етганида дарвишлар исёнга келди: «Ё хув, ё Оллох!»

Зикр Бухоронинг тўрт томонида баравар бошланган эди. Дарвишларнинг айтимлари борган сайин авжига чиқар, қалъани буткул ларзага сола бошлаган эди.

Бойимхон тепага кўтарилди. Кўрдики, оломон хоқон ўрдусига бостириб келур.

Чингизхон бир туп кийикни шиддат билан қувиб боради. Мўлжалга олиб ёйни ҳам кўтаради. Аммо, тез раъйдан қайтади. Тирик ушлаб бўйнига тамға босиш қарорини ўзгартирмайди.

Сахро адоғида ўрмон кўринади. Кийиклар ўшанга ўзини урмоқчи, деган хаёлга боради хоқон.

Ўйлаганидек бўлади. Кийиклар билан кетма-кет хоқон ҳам ўрмонга кириб боради.

Орқасидан келаётган овчиларига ўрмонга уч тарафдан кириб боришни буюради. Кийикларни қуршовга олмоқликни режалайди. Худди бун билгандай кийик тўпи ҳам тўрт-бешга бўлинади.

Ўрмон кийик жонига ора киради. Дарахтлар, буталар оралаб сакраб-сакраб ўтиб бораверади. Ўрмон, табиийки, отлар тезлигига монёлик қилади. Гоҳи дарахт ўрамларини айланиб, баногоҳ учраган чакалакзорларни қиялаб ўтишга тўғри келади. Бундан фойдаланган кийиклар узоқлаб кета бошлайди. Бу хоқон шаштини синдирибмайди. Аксинча, ғайратига ғайрат қўшади. Отга қамчи устига қамчи уради.

Қочаётганлар ҳам, қуваётганлар ҳам тобора ичкарилаб боришади.

Кун пешиндан ошса ҳамки, хоқон от жоловини тортай демайди.

Ўрмоннинг бошқа бир жойи кўл бўйида жалолийлар Кутқу билан юзма-юз келган эдилар. Ёғий Ёвбосар ўйлаганидан ҳам зиёд, отлиқлар, пиёдалар шу қадар кўп эдики, сафлар охири-ни кўз илғай олмасди. Аммо Ўтбосар айтганидек, гап сон-санокда эмас, балки ҳар кимнинг ўз шижоати, омадида.

Ўтбосар йигитлари билан пистирмага яширинган, Қурбон оға бошлиқ черик орқада пайт пойлаб турган, савашга Ёвбосар ўз йигитларини бошлаб кирган эди.

Қурбон оға — жалолийларнинг катхудоларидан. Дор остида ҳам ҳақиқатни рўйирост айтишдан тап тортмайдиган жўмард. Ҳозир савашга кириш навбатини кутиб адоқда турар экан, хаёли негадир (тавба) Ёвбосар билан Ўтбосарга кетди, битта қизга ошиқ бўлган бу икки жондош дўст тарихи кўз олдидан ялт этиб ўтди. Хаёл ўзи қизиқ нарса, на жой танлайди, на фурсат, келаман деса, истаган пайтда каллани ишғол қилавераркан. Балким иккала паҳлавоннинг ҳам ҳаёти қил устида тургани учун хаёлига бу гаплар келгандир.

Олдинда, дарахт тепасида ўлтирган хабаргир байроқни кўтариши билан Қурбон оға хаёли худди қаттиқ шамолга учраган булутдай тарқади-кетди. «Ур-хо-ур!» дея йигитларини майдонга бошлади.

20

Сайёддан қочаётган кийикларни учар от ҳам қувиб етолмайдигандай эди. Лекин хоқоннинг оти қуюндай уларни таъқиб этиб борар, қораларини кўздан қочирмас эди.

Кийиклар саваш майдони сари кетаётганини билишмас, хоқон ҳам олдда Кутқу қўшини жалолийлар билан олишаётган бўлишини ўйлайдиган ҳолатда эмас эди. Кўзига кийиклардан бошқа нарса кўринмасди.

Сайёд кийикларга тобора яқинлашиб борар, буни сезган жониворларнинг оёғи ерга бир тегиб-бир тегмай тасир-тусир кетишмоқда эди.

21

Туркон хотун хоқон ўрдусидан Бухорони кузатар. Қалъадаги отиш-чопишлар ниҳоялаб бораётгани кўзга ташланар.

Исёнчиларнинг кўпи ўлдирилган, саркардаларнинг жасадлари дорларда осилиб турар. Дарвишларнинг овозлари ўчган.

Хув ёниб тугаётган чодир Қутқу нўённики. Ундан сал пастда култепага айланиб бораётганлари бошқа нўёнлар ва саркардаларнинг чодирлари. Қалъа доругаси оғир яраланган, дейишадики, у ўлим тўшагида ётар. Сафдошларидан кўпи ўлдирилган, қалъада мўғул аскарларининг аксарияти қириб ташланган.

Бу жалолийларнинг иши эканини ҳамма қатори Туркон хотун ҳам билар. Фақат тушунмас. Исёндан наф недур? Қанча отишиб-чопишган ила Бухорони қайта қўлга киритиб бўлмас. Ул энди Чингизга тегиш. Узоқ муддат, балки юз йил, икки юз йил мўғуллар унинг тепасидан кетишмас. Унга-бунга ўт қўйишлар, отиш-чопишлар не берар? Тайинки, ҳеч вақо. Шундоқ эркан, тақдирга тан бермоқлик даркор эмасму?

Исёнчилар ўзларини жалолийлар деб аташлари Туркон хотуннинг айниқса энсасини қотирар. Жалолиддин номини байроқ қилиш... У арзирми бунга? Жалолиддин гарчи ўз набираси, аммо ўта қайсар, бебош. Ҳозир Ҳиндустонда эрмиш. Ул Ҳиндустонни забт эта билмас. Илгида ончалик лашкари йўқтур. Охири фожеъ бўлур.

Туркон хотуннинг хаёли ўз ҳаётига қайтар. Гарчи, ёғийга қулдур, гарчи хоқон масхаралар, хўрлар, лекин ҳамон тирик, тупроқ устида турар. Беҳуда чиранганларнинг кўпчилиги беқабр чириб ётар. Аммо шуниси ҳам борки, тупроқ остидагилар мўғуллардан озод ётурлар...

Эзилар Туркон хотун. Қалъанинг даҳшатли манзараларини кўрмаслик учун кўзларини юмиб олар.

Боши айланар...

22

— Чиқ, ўз кўзинг ила кўр қалъани, буюк хоқонга қарши чиқмоқликнинг оқибати не бўлур, фикр қил ва тарихга рақам айла.

Шаманнинг сўзлари Бойимхоннинг жонидан ўтиб кетар. Лекин индамас. Индаёлмас. Бош эгиб чиқиб кетар қалъага.

Кўрар. Майдонлар ва кўча-кўйлар мурдаларга тўла. Унда-бунда дарвишларнинг кулоҳлари кўзга ташланар. Кашкуллари тўнқарилиб ётар.

Жони ачир Бойимхоннинг. Бешафқат ўлдирилганлар кимлар, ахир? Ўз юртимни ўзимга бер деганлар эмасми? Тиз чўкиб яшашдан тик туриб ўлмоқликни афзал билганлар эмасми?

Бойимхон ўзи нега шундоқ қилолмайди? Қўрқоқми? Жони ширинми? Анави ўлиб ётганларнинг-чи, жони ўзларига ширин эмасмиди? Жондан кечиш уларга осон бўлганмикин?

Бойимхон ўйлаб қараса, ўзи аслидан мослашувчан одам экан.

...У отасининг тўнғич ўғли эди. Отаси эса Дурун қалъасининг ҳокими. Ота вафот этгач, юқори маснад Бойимхонга берилаётган чоғда иниси ўртага чиқиб, зўрлик билан ҳокимликни эгаллади.

Бойимхон ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашиш у ёқда турсин, иниси ўлдириб қўйишидан чўчиб, ёлғон кўрга айланди. Ўн йилдан ортиқ «кўрлик» азобларига чидади. Борлиқни кўра туриб кўрмаганликка олиш машаққатларига дош берди. Фақат иниси ўз ажали билан ўлганидан кейингина кўзлари аввалги «ҳолатига қайтди». Шундан Собирхон лақабини ҳам олган.

Бўш қолган ҳокимлик курсисига эгалик қилиш мақсадида Туркон хотуннинг олдига илтимос билан борган. Туркон хотун унинг журъатсизлигини билган шекилли, сўзини жавобсиз қолдирган ва вақти келганида (қочар чоғи) сен дурунликсан, Мозандарон йўлларин билурсан, деб ёнига олган. Шундан бери унинг қули. Боз устига, энди мана хоқоннинг ялоғини ялайди.

Шуларни эсларкан, ўзини ўзи ёмон кўриб кетди Бойимхон. Ўзининг ҳаёти ҳаёт эмаслигини англади. Мурдалар ичида ўзини тирик мурда кўрди. Улар-ку бир мақсад йўлида ўлишган, ўзи эса... Оёқ остида ўралашиб юрган бир нотавон.

Тентираб юра-юра тун қаросида ўрдуга қайтди. Паришон ва маҳзун бир ҳолатда ичкари кирди-да, устига «Хони аъзам Чингизхони муаззам» деб ёзилган дафтарларни қўлига олди. Гўё палағда тухумнинг бўйи бурнига ургандай юзи бужмайди.

Ўз маҳсулидан ўзи ижирғаниб ҳужра ортидаги пана бурчакка ўтди. Аллақайдан ўтин топиб келди. «Хони аъзам Чингизхони муаззам»га ўт қўйиб юборди.

Эрталаб Туркон хотун Бойимхонни шифтга осиелиқ ҳолда кўрди. Энди битта ўзим қолдим йиртқишлар ичинда, деган хаёл кечди кўнглидан.

Аммо, пинагини бузмади.

Кийикларни қувиб келаётган Чингизхон баногоҳ саваш майдонига яқинлашиб қолди. Эшитдики, савашаётганлар — Кутку нўён ва жалолийлар. Шу заҳоти от бошини ул томон бурди.

Овчилар орқасида одатда бўлганидек, катта черик келаётган эди, хоқон уларни сафлаб, савашга солди.

Жалолийлар қуршовда қолдилар.

Асирларни шу ернинг ўзида қириб ташламоқчи бўлди хоқон. Аввал ўртага сардорлар чиқсин, деди. Ёвбосар ҳам, Ўтбосар ҳам ярадор эдилар, бор кучларини оёқларига йиғиб ўртага чиқдилар.

Ёвбосарни катта кўриб ундан сўради хоқон:

— Мақсудингни айт.

Ёвбосар хоқонни назар-писанд этмади ва бошини ғоз кўтарганча деди:

— Мақсудим нелигин ўзунг билурсен.

— Мард экансен,— унга кўзларини ўқдай қадаб деди хоқон,— мен ила олишмоққа журъат айлабсен, аммо оқибати не бўлмоғин билмасму эрдинг?

— Ўз бошин ўйлаган одам ўртага чиққайму,— саволга савол қайтарди Ёвбосар.

— Ҳимм, — ўтирган жойида бир кўзгалиб кўйди хоқон. Сўнг деди: — Ўлумни бўйнингга олганинг дуруст. Сўнгги сўзумга жавоб айла. Менга, Мўғулистону Хитой хоқонига, эндиликда бори Туронзамин соҳибига чанг солмоқликнинг чумчуқ бургутга ташланмоғидин фарқи бормидур?

— Билиб қўйки, хоқон, сен бургут эсанг, биз сорбургутлар эрурмиз.

Хоқоннинг юзи кўкарди.

— Биз теганинг кимдур?

— Султон Жалолиддин ва онинг лашкаридур, қаршингда турганлар ул лашкардин бир учқундур.

Жалолиддин номи хоқон ичида чақин қўптирди.

— Жаллод,— наъра тортди хоқон,— бунинг терисини шил.

Ўтбосар бир қадам олдинга чиқди ва хоқонга тик қараб деди:

— Аввал мани ўлтур!

Хоқон бирпас ўйланиб турди-да:

– Сен ким бўлурсен? – деди ғазаб, шунинг баробарида қандайдир қизиқиш билан.

Йигит деди:

– Мен-да сардор эрурмен, мени Ўтбосар дерлар, сен терисини шилмоқчи бўлган йигитнинг дўсти бўлурмен. Ондин аввал мени ўлтур.

Йигитнинг сўзидан мутаассир бўлган хоқон ғазаб оти жиловини тортди ва сўради:

– Ондин аввал ўлмоқни недин истаюрсен?

– Ондинки, – деди Ўтбосар, – дўстим ўлумин кўзим кўрмасун.

Хоқон жаллодга буюрди. Андоқ қил.

Шунда Ўтбосар бир қадам олдинга чиқиб деди:

– Йўқ. Илк амрингни адо айла. Аввал мени ўлтур.

– Дўстим бекор айтадур, аввал мени ўлтур, – қичқирди Ўтбосар.

Хоқон ўйга толди. Маним қўшинимда шундоқ йигитлар борми, дўстлик бул қадар бўлмоғи таажжуб.

Чингизхоннинг иккиланиб турганини кўрган Қурбон оға деди:

– Булар ҳамиша шундоқдур. Битта қизни иккалови севиб қолиб, ҳали-ҳануз сен ол, сен оллаб юришадур.

– Бери кел, – деди хоқон унга.

Қурбон оға синган қўлини осилтириб ўртага чиқди.

– Сўзунг бўлса дангал айт, – деди хоқон, овозида дағдаға йўқ эди.

Қурбон оға бор гапни айтиб бергач, хоқон пакана бир нўёнга буюрди.

– Ўшал қизни топиб бунда олиб кел!

25

Шикор тугади, хоқон Бухорога қайтиб келди ҳамки, ўшал икки дўст воқеаси айланиб кўз олдидан ўтишини қўймади. Айниқса, Санамжон отлиғ қиз олиб келингач, ўшал икки йигит оёғи гўё ердан узилгану муаллақ қолишгандай туюлганди.

Хоқон қиздан сўради:

– Оларнинг қай бирин дегайсан?

Санамжондан садо чиқмади. Бошини қуйи эгиб, тўпиғига тушгучи қоп-қора сочини ўйнагандай бўлиб тураверди.

Хоқон яна сўради. Қиз яна жим. Сўнгги пайтларда хоқон Турон қизлари иффати ҳақида кўп эшитган эди, қиз уялганидан гапиролмаяпти деб, юзини йигитлар томон бурди.

– Қай биринг севсанг, ол қизни.

Йигитлар ҳам чурқ этмай тураверишди.

Шунда хоқон ҳийла ишлатмоқчи бўлиб Жаба нўёнга деди:

– Бунларга қиз керакмас эрса, тайёр тур, Жаба, бул гўзални сенга бергайман.

– Йўқ, – қичқириб юборди Санамжон ва эгик бошини кўтариб Ўтбосарга нигоҳ ташлади. У ҳам қизга бир қараш қилдию, кўзини тез олиб қочди ва жим тураверди.

Қиз нимани ўйлади, хоқон билмайди, нўёнга бериб юборилишидан чўчидими ёки севгиси ҳаёсидан устун келдими, аста йигитлар сари йўналди. Бориб Ўтбосар деганининг рўпарасида турди. Ҳамма бу ёғи нима бўларкин, деб кутаётган эди, масалага қизнинг ўзи ойдинлик киритди. Қўлини Ўтбосарга чўзди. Йигит унинг қўлини қўлига олди.

Хоқон қизни унга ҳадя этди. Иккала йигитни ҳам, бошқа асирларни ҳам озод этиб юборди.

Ҳозир Бухорода ўлтириб ўшанда нечун бундоқ қилганига ўзи ҳайрон бўлар. Нега қаттиқ кўнгли юмшаб кетди. Қариб қолгани учунми ёки инсоннинг инсонга бўлган бениҳоя катта меҳри, садоқатини кўрганидан кўнгли эридимми ё бўлмаса шикор завқ-шавқи таъсирими?

Шуларнинг ҳаммаси қўшилиб тилини бошқача сайратиб юборгандир. Ҳаммасидан ҳам асирларни озод этиб юборгани ўзига эриш туюлди. Шикордан бошқа муҳитда асло бундай қилмас эди, асло!

Хоқоннинг хаёлини дарвишларнинг ногаҳоний туғени бузди: «Ё хув, ё Оллоҳ!»

Осмондан тушдимми улар, ердан чиқдимми?

Хоқоннинг жини қўзиди.

УЧИНЧИ БОБ

1

Қорабайир хуноб. Сайисхонани ағдар-тўнтар қилгиси келади. Деворни ёриб чиқиб кетсам, дейди. Аммо на илож, девор қаттиқ, қозиқ пўлоддан.

Кушни оқ от гижинглаб чиқиб кетганида, айниқса, унга алам қилади. Кун ботардами, ярим тундами тапир-тупир кириб келганида қора ёллари оқаргандай бўлади Қорабайирнинг.

Алам қилади. Бу гижингнинг нимаси ортиқки, ундан — Қорабайирдан афзал кўришар. Қорабайирни қўйиб султонни оқ отга мингизадиган бўлишди-я. Сабаб? Қорабайир савашга ярамай қолдими? Йўқ. Аксинча, куч-қуввати олдингидан ортиқ бўлса ортиқки, аммо кам эмас. Кўз-қулоғи аввалгидай, бош-оёғи аввалгидай, лекин ўзи қолиб, савашга оқ от кетади.

Ё Қорабайирдан ёшроқми, ўктамроқми оқ от. Ундай деб бўлмайди. Ёшлари теппа-тенг кўринади. Ёки султонга Қорабайирнинг қоралиги ёқмай қолдими, кўнгли оқ от истадими? Оқнинг қорадан нимаси афзал?

Хуллас, Қорабайир ҳайрон ва жиғибийрон. Унинг ғамини сайис (Қилич) тушунади. Вақти-вақтида келиб силаб-сийпайди. Бироқ силаб-сийпашнинг ўзи билан тинчиб қола қоларми Қорабайир. Унга, ахир, майдон керак, икки қулоғи орасидан шовуллаб шамол ўтмоғи, туёқларидан учкун сачраб турмоғи даркор. Дамини ичига солиб қандай яшайди, ахир. У ҳамиша ёв отларига даҳшат солиб, айқириб келган, бундан кейин ҳам айқирмоғи керак. Бусиз яшолмайди. Бусиз димиқиб қолади. Бусиз ўлади.

У кишнаб юборди. Яна ва яна кишнади.

У нола қилмоқда, ноҳақликка қарши исён кўтармоқда эди.

2

Қилич не деса Қорабайир тушунгувчи эди. Бугун ҳам тушунмай қолмас деган умидда силаб-сийпаб деди:

— Ўксима, Қорабайир. Ҳар нарсага фаҳминг етадир. Дўст-душманни, яхши-ёмонни англайдурсан. Фақат сенда забон йўқтур. Энди холисанилло эшит. Нечун сенга эгар урилмас, мен айтийин, сен англашга ҳаракат айла.

Сен, Қорабайир, от зоти қилолмайдиган ишни қилдинг. Султон ёғий қуршовинда қолган чоғ жиловингни дарё сорига бурди. Сен довюраклик ила ўзни юқоридан пастга — шиддат ила оқадурган дарёга отдинг. Султонни эсон-омон гирдоблардан олиб ўтдинг.

Султон сени от зотидан юқори жонзот деди ва сенга энди эгар урмасликни амр айлади. Қорабайирни парвариш

айла, деб менга топширди. Қайда яхши ем бор, емиш бор, келтирилди, ўзинг кўриб турибсан, еганинг олдингда, емаганинг ортингдадур.

Энди сенинг бор ҳаётинг роҳат-фароғатда ўтгай. Энди сен ҳеч қачон савашга кирмагайсан, қилич-найзаларга дучор бўлмагайсан, ўқ ёмғирлари остида қолмагайсан. Бемисл жасоратинг эвазига ҳаёт гаштини суриб, эмин-орқайин яшагайсан.

Бу султоннинг сенга кўрсатган улуғ марҳамати, бу бирор отга насиб айламаган беназир яхшиликдур. Сен буни тушун, Қорабайир, хунобликни йиғиштир, яйраб-яшна. Омадинг кепти, шатта урма. Е, ич, ёт, мазза қил.

Гапнинг рости шу, Қорабайир.

Қилич шу сўзларни айтиб, таъсир қилдимикан дея Қорабайирга разм солди. Унинг кийикнинг кўзидай қоп-қора кўзларидан ёш томчилади.

3

Уч юзтача отлиқ султон қароргоҳини кўзлаб Бақала тоғи томон келарди. Тоғ ёнбағрида султон соқчилари уларни тўхтатди. Отлар ҳорғин, суворийлар бамисоли сувга тушган мушукдек мунгайган, аксарияти ярадор, от устида аранг ўтиришарди. Улардан бир қадам олдинда турган отлиқдан соқчилар сардори сўради:

– Қайдин бўлурсен, мақсадинг недур?

Отлиқ жавоб бериш ўрнига соқчига тикилиб тураверди.

– Тилдан қолганмисен, гапир, — деди сардор ўдағайлаб.

– Мени танимадингми, сардор, — деди отлиқ ниҳоят тилга кириб, — Маликшоҳмен.

Сардор уни таниб, султонга хабар юборди.

4

Ўшанда, султон дарёни кечиб, Шатра вилояти ҳукмдорини мағлуб этгач, унинг овозаси яқин-йироққа яшин тезлигида ёйилган, кимлар тўнини тескари кийган, кимларнинг дилига қўрқув отлиғ қуш ин қурган эди.

Ҳайиққанлар орасида султон оёғига пояндоз тўшашга тайёр турганлардан бири Нандан ва Сакун шаҳарлари ноиб-би Қамариддин бўлди. У дарҳол султонга қимматбаҳо буюмлар ва совғалар юбориб, ўз хайрихоҳлигини билдирди.

Унинг қалъалари Шатра вилояти билан чегарадош, султон Сақунга яқин келиб қолган. Қамариддин ўйича Жалолиддин биринчи бўлиб унга ҳужум қиладигандай эди.

Султон бундай қилмади. Сақунни ўз ҳолига қўйиб, бошқа томонга йўл олди.

Бунинг сабаби Бақала ва Ниқола тоғлари ва унинг атрофларида яшовчи ҳиндилардан иборат катта қўшин султонга қарши отланганида эди.

Уч кун давом этган қақшатғич савашлардан сўнг, ҳиндилар таслим бўлди. Боз устига, лак-лак тоғликлар ғолибларга келиб қўшилди. Султон қўшини ўн мингдан ошди.

Султон ўз қароргоҳини Бақалада ўрнатди. Тоғ ҳар жиҳатдан бунга мос эди. Аввало, у сарбаланд истеҳком, қолаверса, ҳавоси мўътадил, сув ҳам, отларга емиш ҳам сероб. Ҳиндустонга келганидан бери биринчи марта Жалолиддин енгил нафас олди. Нафасни ростлаш узоққа чўзилмаслигини султон яхши биларди. Ҳиндустондаги кўп султонлар ва ҳукмдорлар унга қарши тиш қайрамоқда эди.

5

Вазир Шамсулмулк дарёни кечишда чўккан деб ўйларди султон. Афсус ва надоматлар кўнглини ўртарди.

Унинг ўрнини босгувчи донишманд йўқ эди. Саркардалардан Жаҳон Паҳлавоннинг ақли кўпроқ тафаккурга мойил, лекин давлат ишларида тажрибасиз эди, шундай бўлсада, умидворлик ила султон уни вазирликка тайинлади.

Янги вазир ҳеч иккиланмай ишга киришиб кетган, тизгинни султон ўйлаганидан маҳкамроқ ушлай олган эди.

Султон билан вазирнинг ҳозирги суҳбати эртаги йўриқлар ҳақида эди.

— Ҳинд улуғ эл,— деди султон.— Магар султонлари ила тил топишур эрсак, бизга иншооллоҳ, қўл бергайлар.

Жаҳон Паҳлавон ўйга толди. Султоннинг фикр кутаётганини кўриб дилидагини тилига чиқарди:

— Сўзингиз чин, олий ҳазрат. Аммо ҳинд султонлари бизни тўғри тушунгаймилар? Неки айтгаймиз, тузоқ деб билмагаймилар?

— Нетмоқ лозим деб ўйларсен?

— Ўйларменким, вақт боринда оларга тазйиқ ўтказмоқ зарур.

– Савашибми?

– Керак бўлса савашиб.

– Бул йўл нусратга олиб бормас, – деди султон. – Ҳозир тил топишмоқдин ўзга йўл йўқтур. Ёғий орқамиздин қуюндек келур. Бу қуюнни Бақала тоғлари тўсолмагай. Мингминг одамлар кўкси тоққа айланганидагина қуюннинг йўли тўсилгай. Султонларга мактуб тайёрласинлар.

Бу узил-кесил буйруқ эди. Шундай бўлса-да, Кубача қилиғини эслатишга журъат этди Жаҳон Паҳлавон.

– Кубача... Ўзингиз билурсиз, олий ҳазрат, аввалги мактубга ҳали-ҳануз ондин жавоб йўқтур.

Султон кескин деди:

– Они четлаб ўт. Элтутмишга ва бошқа ҳукмдорларга мактуб тайёрла. Айт, менким, султон Жалолиддин ўз элим, ўз юртимни ёғий чангалидан озод айламоққа бел боғлаб Ҳинд сори юзланганмен. Мен улуғ Ҳиндустонга ёв эмасмен, дўстмен. Қўлни қўлга бермоқликка, ёвуз босқинчи тўдаларга қарши бирлашмоққа Сизни даъват этгаймен. Зеро, ёғий чангали Ҳиндга ҳам қаратилгани сир эмасдур. Масал борким, бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар. Умид қилурменким, нусрат бизим бўлгай!

Вазир султон сўзларини қоғозга туширди.

6

Маликшоҳ султон олдида тиз чўқди.

Парвондаги сўнги воқеа султон кўз ўнгидан ўтди. Зафардан сўнг «битта от устида» Амин Малик ила талашиб Афроқнинг ва унга қўшилиб Маликшоҳнинг лашкарлари билан кетиб қолишгани султон кучини синдирмаганмиди ўшанда. Қўшин иккига бўлинмаганида Синд савашада Чингиз ғолиб келолармиди? Йўқ.

Битта от бўлинишга сабаб бўлиши мумкин эмасди, албатта. Фожа орқасида Чингиз ялоқхўрлари тургани гумонсиз эди. Лекин кимлар эди улар? Ўшанда бу жумбоқ очилмай қолган. Маликшоҳ ер ўпиб турган ҳозирги дамда эҳтимол сирли тугун ечилар деган умидда султон деди:

– Тур ўрнингдин. Айт. Сени бунда етаклаб келган недур?

– Бир қошиқ қонимдин ўтгайсиз, султон. Адашдим.

Саҳв-хато қилдим.

Маликшоҳ бошидан кечирганларини бир бошдан гапириб берди. Ағроқ билан икковини йўлдан урган шайтон—ўзини ғайб илмининг соҳиби деб таништирган, аслида эса Чингиз малайи Ибн Ҳожиб бўлиб чиққанини айтганида султон беихтиёр ўрнидан туриб кетди.

Бир вақтлар падари бузруквори хизматида юрган, кейинчалик Чингиз югурдагига айланган Ибн Ҳожибни султон яхши билар, кўп кирдикорларидан огоҳ эди. Лекин у Парвонга сукулиб киради, ўртага нифоқ солади, деган гап етти ухлаб тушига кирмаганди. Ахир, уни Шамсулмулк ҳам танирди-ку. Ҳеч ким ва ҳеч нарсани кўздан қочирмасди-ку. Зукко вазир қўшинга ёғий аралашганини сезмабдими, демак, риё ўта пухта ўйланган.

Султоннинг изтиробин қўрган Маликшоҳ:

— Ул баттол ўз қиёфатин буткул ўзгарган, одам зоти таний олмайдурган кўриниш олган, — деди бошини баттар эгиб.

— Давом айла, — деди султон Маликшоҳга орқа ўтириб турганча.

Парвондан кетганларидан сўнг бошларига тушган кўргиликларни, Ҳожиб уларни мўғул тузоғига тушириб, ҳадя этгани, олтинларни қайтариб олганию савашда Ағроқ ва унинг қўшини, Маликшоҳнинг аскарлари ҳам қарийб қириб ташланганини, ўзи бир тўп йигитлари билан қочиб қутулганини бир-бир айтиб берди у.

— Истанг, бошимни олинг, истанг, афв айланг, — деди Маликшоҳ ўзини дор остида сезиб.

Султондан жавоб бўлмади. Сукутдан сўнг ўзи-ўзигами, Маликшоҳгами гапиргандай аста деди:

— Одамзоддаги иллатларнинг энг ёмони иккиликдур. Ҳар мақомга йўрғалашдур. Худди кунгабоқар киби нафли томон бурилишдур. Буқаламун киби тусланишдур.

Аста айтилаётган бу сўзлар замирида бўрон етилиб келаётганини Маликшоҳ сезиб турарди.

Султон овозини кўтарди.

— Мен сенларни Парвонга чақиртирганим йўқ эрди. Ўзларинг келдинглар. Аёнки, ёғийдин чўчиб, малад истаб келдинглар. Сенларни мен кучоқ очиб қарши олганмен. Сенларга ишонганмен. Эрк истагувчи мард йигитлар дея сенларга қабатимдин жой берганмен. Ёғий ила олишувларингни кўриб хато қилмаганимга дағи ишонганмен. Надоматлар

бўлғайким, адашган эрканмен, қарони оқ деб ўйлаган эрканмен. Бағримдан буқаламунларга жой берган эрканмен.

Султон жойига ўлтирди.

Маликшоҳ ўзини оқламоқчи бўлиб:

– Ул каззоб бизни сеҳрламиш, султон, – деди бўғиқ овозда, – мен не қилғонимни ўзим билмаган эрдим.

– Ёлғон! – жеркди уни султон, – ҳали ўз тилинг ила айтдинг, сенлар тиллага учгансанлар. Сенлар дўстликдин, иттифоқдин тиллани устун кўйгансанлар. Оғмачидин дўст бўлмагай, оғмачи нағма кўрсатишин кўймагай.

– Хатоимни бўйнимга олиб, бир ният ила келганмен, султон, – деди бошини кўтариб Маликшоҳ. – Айтишга ижозат сўраймен.

– Не эрур... ниятинг?

– Эшитдимки, ул баттол... Ибн Ҳожиб шунда – Ҳинд еринда эрмиш.

– Ҳинд еринда?

– Ҳа, эмди бул ерда сувни лойлатар эрмиш.

Чин сўзларми Малик ёки бул ҳам ўйинмидур.

– Ул Ҳинд ҳукмдорларин Хоразм султониға қарши гиж-гижлар деган гаплар юрадир, – деди Маликшоҳ дадилланиб.

– Қайдин эшитгансен?

– Уччадин Ҳазораға келаётган карвон сарбони Ибн Ҳожибни танир эркан, они ўшал қалъада кўриб қолғонин айтадур.

Учча... Кубача... унинг мактубға жавоб бермаётгани султон кўнглидан кечди.

– Имдод сўраймен, султон, – деди Маликшоҳ, – менға аскар бер. Ағроқни ўлтуртган, мени бор-йўғимдин Мосуво айлаган ўшал махлуқдин ўчимни олайн. Шул ниятда келганмен бунда.

Аввал Малик айтган хабарни аниқлаш, сўнг бир тўхтамаға келишға қарор қилди султон.

Маликшоҳ ва унинг йигитларига жой ажратди. Атрофига кўриқ тайин этди.

7

Маликшоҳнинг келиши султоннинг ўтини янгилади. Синд бўйидаги даҳшатли воқеалар, волидай муҳтарамаси,

хотин, бола-чақасини дарёга оқизгани балким юзинчими, мингинчими мартадир кўз ўнгидан ўтди.

Ўшанда кемаданми, гирдоб қаъриданми волидаи муҳтарамасининг «болам» деб отилиб чиққан овози ҳамон қулоғи остидан кетмайди. Ҳар эшитганида юраги орқасига тортади. Гўёки бир ўлиб-тирилади.

Дарёни кечиб ўтгач, туққанларидан дарак топишининг иложи бўлгани йўқ. Ўқлару қиличлар дарё сари йўлини тўсди. Шатра кўшини ва тоғликлар ҳужумини барбод этгунича вақт кўлдан кетди. Ҳиндустоннинг бир бўлагига ўз байроғи ҳил-пираб, ҳукми қарор топгач, дарёнинг қўш соҳилига одамларини юборди. Сув усти ва сув остини тафтиш айлади. Ҳеч қаердан «болам» деган нидони тополмади.

Гулбегим... ўн гулидин бир гули очилмай хазон бўлганим. Ўғлим Жамолиддин... норасидам..

Сочини чангаллади султон. Ўз қўллари ўз бошини эзай деди.

Тонгга яқин ўзига ўзи берган азоблардан толиқиб кўзи илинган эдими-йўқми қулоқларига ўша нидо келди. «Болам!»

Сапчиб турди ўрнидан. Хобхонаси эшигини тарақлатиб очганча ташқарига отилди. Соқчилар, хос навкарлар оёққа турди. Не тонгки, атроф-жавониб жимжит эди. Қора чўққилар элас кўзга ташланар, борлиқ уйқуга чўмган. Қоронғулик ичида бўлса-да, ҳамма нарса бор, тошлар, дарахтлар, жилғалар, яқин-йироқ, дўст-душман одамлар. Фақат волидаи муҳтарамаси йўқ, унинг болам, деган овози йўқ. Фақат Гулбегимнинг ёниб тургувчи кўзлари, Жамолиддиннинг кулгуларини намоён этолгувчи куч йўқ дунёда.

Дунё тор...

Уни тор айлаган олчоқлардур, ёвузлардур, босқинчилардур. Уларнинг тухумини қуритмагунча дунё кенг бўлолмас.

Султон томирларида қон оловланиб борарди.

8

Шамсулмулк одам танишликда камдан-кам адашарди. Юз-кўзга қарашданоқ ҳар кимнинг ботини, феъли, умргузаронлик тарзини била оларди. Аммо бу гал у адашди. Қаттиқ адашди.

Ҳинд ҳукмдорлари ичида у Шамсиддин Элтутмиш билан Носириддин Кубачани бошқаларига қараганда оқ-қорани таний оладиган, ақл-фаросатда пешқадамлардан деб олдинлари кўп эшитган ва негадир шунга ишонар ҳам эди.

Дарёни кечиб, ўзини Кубача қароргоҳида кўрганида эртаги кундан умидворлик ҳисси кўнглига таскин берган эди.

Чингизхон кўшини қарийб Ҳинд чегараларига келиб қолгани, бунинг оқибати не бўлишини Кубача англагайдир, агар аҳли муслим кўлни кўлга бермас эркан, тузатиб бўлмас фалокатлар рўй беражагини у сезар, деб ўйлаган эди. Султон дарёни омон-эсон кечиб ўтганини эшитгач эса, Кубача унга пешвоз чиқар деган хаёлга ҳам борган эди. Чунки, Чингизхонни Жалолиддинча яхши биладиган, бу қудратли хоқонга бас келоладиган ундан бошқа баҳодир йўқлиги, нажот калити фақат султон илгида эканлиги кундай равшан эди.

Лекин, биринчи кунданоқ аён бўлдики, Кубача бу ҳақиқатни англашдан ожиз. Билъакс, у хоқонга қараганда ҳам султондан чўчийди ва унга қарши аллақачон бел боғлаган. Боз устига, Элтутмишни ва бошқа ҳукмдорларни султонга қарши гижгижлаб турар.

Илк суҳбатдаёқ султонга қора чаплаганида Шамсулмулк ҳайрон бўлган эди. Султоннинг ўнг кўли ҳисобланмиш одамга, вазирига султон шаънини булғайтурган гапларни қалаштириб ташлаш...

Ўша суҳбатдан кейиноқ Шамсулмулк бу бадхўй даргоҳдан не қилиб бўлса-да қутулиб, султон ҳузурига етиб олишни мўлжаллаган эди. Бундан олдин Гулбегимнинг хабарини султонга етказмоқлик шарт эдики, Шамсулмулк бу ҳақда кўп ўйлар ва ўзича турли режалар тузарди.

Соҳилдан тутиб келинган ва эшик оғасига дастёр этиб қўйилган йигит бул ишда кўл келмасми экан? Йигитни у султон ҳузурига бир марта кўрган, сўнг савашлардаги жасоратини эшитган эди. Адашмаса, йигит қуролсоз Тўғонбекка ини бўлур. Исмин Қамбарбек дегайлар эди. Унга таянмоқ хато бўлмас.

Шамсулмулк унинг билан учрашишга чоғланган кунда йигитни Абу Совуқ Кубачадан тилаб олди ва юлиб кетди.

9

«Хушрўй, қорақўз йигит»ни Абу Совуқ Калордаги ўша маишатхонасига олиб борди. Нон-чойга-да тоқати етмай уни тўғри тўшакка тортди. Қамбарнисо ўзини сипо тутишга уриниб деди:
—Тўшак қочмас... Ювиниб олай.

Баччанинг бу гапи баччабозга ёқди. Ювинсин, узоқ йўл юришди, тозалансин.

Мулозим тутган қумғон, обдастани олганча ҳожатхонага йўналган Қамбарнисонинг кўзи тоқчадаги қопқоғи очилиб қолган қутичага тушди. Қутичада битта дур шуъла таратиб турарди. Камбарнисонинг хаёлига Кубача саройидаги базм, Абу Совуқ ҳукмдорга ҳадя этган дур келди. Демак, бу каззоб икки дурнинг биттасини Кубачага берган, биттаси эса мана қаерда экан. Ҳайдаршоҳнинг қулоқларидаги дур...

Кўнгли алланечук бўлиб кетган Қамбарнисо кирасолиб кўнжиги беркитиб кўйган пичоқни қўлтиғига яширди.

«Енгиллашиб, тозариб чиққан қоракўз»ни Абу Совуқ даст кўтариб тўшаққа ётқизди. Апил-тапил ечиниб «бачча»нинг бе-лига қўл юборгани он пичоқ бориб авратига қадалди. Оғзига латта тиқилган Совуқнинг дод дейишга ҳам тили айланмай қолди.

Қамбарнисо аста туриб мулозимдан тагин қумғон сўради. «Ишнинг» бундай тез битганидан ҳайрон бўлган мулозим «бачча»нинг қўлига қумғон тутқазиб, ҳожат бўлмасига киритиб юборди.

Ҳали кирганидаёқ Қамбарнисо бўлманинг ичкари эшигини кўриб олган эди, уни қия очиб, айвонга, ундан сайисхонага ўтди. Сувлиғи ечиб улгурилмаган от эгарига ўзини отди.

10

– Ўшал кўринган баҳайбат чўққи Кўкқоя бўлур, – деди Нуруний Абдул Маҳакка.

Ул бошини кўтариб юқори қаради. Қоя шундай сарбанд ва ҳашаматли эдики, Абдул Маҳак ундан кўз узолмай пичирлади:

«Наажаб! Наажаб!»

Қоя кўкка тутшиб, унинг билан ачомлашиб тургандай эди. Кўк билан қоя бир бутунлик касб этган, яхлит бир мафтункор маъвога айланган эди. Тепасидан шаршаралар оқиб турар. Ранго-ранг гуллар, япроқлари шуълага йўғрилган дарахтлар, ям-яшил майсазорлар шаршаранинг шаффоф томчиларига бурканиб, ўзидан нажиб ифорлар тарқатади.

Гўё ўша шаршара томчилари Абдул Маҳак кўнглига уфуриб киргандай, губорларини ювиб юборгандай бўлди. Худди ҳар битта ҳужайраси тозарди. Бутун борлиғида бир ором сезди.

– Эмди бирпас тин ол,– деди Нуроний. – Ул олий маъво бўсағасига бошингни қўйиб чарчоғингни ёз.

– Йўқ,– деди Абдул Маҳак,– чарчоқ нетсин, билъакс, отдайман.

– Унда кўзгал, эй, умидли банда, мен эсам оёқларимга дам берай. Иншооллоҳ, орқангдин етиб боргаймен.

Шундай дея Абдул Маҳакни кузатиб қолди Нуроний.

Абдул Маҳак тоққа тирмаша кетди. Сал утмай англадики, чўққига элттувчи сўқмоқ ердагисига асло ўхшамас, майда тошлари чўқир-тиканақ, оёқни тилар, боз устига, жар ёқалаб ўтар, қулаб кетишга бир қалтис қадам кифоя экан.

Абдул Маҳак худди кумурсқадай ўзини эҳтиётлаб, дамбадам юқорилаб бораверди. Бир жойга етганида оёғи остидаги тош ўйнаб кетдию жарга ағанай бошлади, кўзи ўнг томондаги харсангга тушиб унга ўзини ташламаганида пастга ўқдай учган бўларди.

Харсангни қучиб бирпас ётди Абдул Маҳак, ўзига келгач, тагин юқорига силжий кетди. Ҳар қадамда қоқилиб-суриниб, оёқлари тилиниб бўлса-да, илгарилаб бораверди.

Орадан қанча вақт ўтганини билмайди, бир вақт қараса, кўк чўққига етай деб қолибди. Борлиғига қувонч инди. Таранг тортилган бўғинлари бўшашганини сезиб, жиндай ҳордиқ олишни ихтиёр этди. Сўқмоқ четидаги оппоқ ва ясси харсангга чиқиб ястаниб ётди.

Тун кирди, у худди кундуздагидек ёруғ эди. Ҳур қизлари хув оқ-оппоқ тепадан туриб уни ўз қошларига чорларди. «Ўзи сизларни излаб, узоқ йўл босиб келганман, – деди ота уларга боқиб, – иншооллоҳ, дийдорлашиш фурсати етибдур».

Шундай дея Абдул Маҳак пастда элас-элас кўзга ташланаётган заминга боқди. Бир чавандоз қиз қайгадир от елдириб бормоқда эди. Ота уни таниди, қизи Қамбарнисо. «Алҳамдилуллоҳ, бошинг омон эркан, жон қизим», деди ота ул томон термулиб. Сўнг кўзига ўели Тўғонбек кўринди. У ўз синглиси Қамбарнисони илҳақ кутаётгандай эди. «Алҳамдилуллоҳ», деди яна ота.

Шодлигини изҳор айламоқ бўлиб Нуронийни ахтарди. Ўнг томони, сўл ёнига кўз ташлади. Шариллаб турган жилга бўйларидан излади кўзлари. У ҳеч қаерда йўқ эди. Абдул Маҳак ул Нуроний Хўжаи Хизр экан-да, деган хаёлга борди. Бу фикрига бора-бора қаттиқ ишониб қолди. Олий маъвога йўл кўрсатган ҳам, етаклаб олиб келган ҳам Ул, Ул!

Абдул Маҳак жилмайганча уйқута кетди. Бу фароғатли уйку унга сўнгсиз ҳузурлар бағишлар эди.

Аламдийда ИНСОН

... Тун қўйнига кириб,
Унинг паноҳида эврилди руҳга!

11

Жуд тоғи теграсида яшовчи Хоккар қавми ройининг бир ўғил ва бир қизи бор эди. Ўғли баҳодирликда, қизи Сангина гўзалликда тенгсиз эди. Сангина ҳусн-жамолдан ташқари, ақл ва дониш соҳибаси ҳам бўлиб, давлат ва сиёсат ишларида ёш босган отасининг билгир маслаҳатгўйи эди.

Рой Кубачага таянар, унга кўп йиллардан бери закот тўлаб келар, шундан бўлса эҳтимол тоғлиқ барча қавм ва қўшинлар султон Жалолоддин қўл остига ўтганида ҳам Хоккар ўз-ўзича қолди. Султонга ёв ҳам, дўст ҳам бўлмади. Бетарафлик йўлини тутди.

Кубачага ройининг бу тутуми маъқул келар, шунинг баробарида кўнглида шубҳа ҳам йўқ эмасди. Агар қўйиб берилса, султон Хоккарни босиб олиши мумкинлигини ўйлаб, хатарни бартараф этиш чораларини изларди. Бунинг бошқа сабаби ҳам бор эди. Рой қизининг чиройи ва ақли-шуури овозаси тарқан сайин Кубача кўнглида унга уйланиш иштиёқи ҳам ортаборган эди. Уйланиш унга Хоккарни қўлга киритиш йўли бўлиб ҳам кўринарди. Шунга кўра Хоккарни муҳофаза этиш баҳонасида унинг чегарасига ўз қўшинини келтириб жойлаштирди.

Сангина отасига деди:

— Кубачанинг бул иши султон Жалолоддин ғазабини кўзғатмай қўймас. Султон ғазоби эрса бизни-да, Кубачанинг ўзини-да хароб айлар. Вақт боринда Кубача ўз қўшинини ҳудуддин олиб кетсин.

— Гапинг чин, қизим, — деди рой, — буни билурмен. Аммо қўшинингни олиб кет деб, Кубачага қай тил ила айтурмен. Ниятимни билгани он ул саваш бошлагай. Билурсен, биз унга бас келолмасмиз.

— Ундоқ қилмоғига йўл бермагаймиз, — деди Сангина ишонч билан. — Султон Жалолоддин ила дарҳол дўстлик риштасин боғламоқ даркор, деб ўйлармен.

Сангинанинг гапи тагида бошқа маъно ҳам бор эди.

Кунларнинг бирида Сангина дугоналари билан тоғ тепасига сайилга чиқади. Тоғ ёнбағрида қуюндай елиб бораётган суворийларга кўзи тушади. Суворийлардан йигирма қадамча олдинда бир хушсуврат баҳодир от суриб борардики, унинг камоли ва жамолидан адир ёришгандан-ёришар эди. Узини панага олиб турган қиз қалби дафъатан уйғонади, йигит йилдиримдай ўтиб кетган бўлса-да, кўнгил кўзи уни кўриб туради.

Сангина адирга одам юбориб ўшал баҳодирнинг султон Жалолиддин эканлигини биледи ва кўнгли унга ғойибона талпинадиган бўлиб қолади.

Рой бу гаплардан беҳабар, қизининг фикрига кўнглида бир қўшилиб, бир қўшилмай турганида ўғли киришга изн сўради. Маълум бўлдики, ўғлининг ташвиши қизи хавотирдан кам эмас, у ҳам султонни дўст тутмоқликка мойил.

Эртасигаёқ рой совға-салом ва қўшин ила ўғлини султон хизматига жўнатди.

Қиз кўнглида умид ғунчаси кўз очди. Орадан кўп ўтмай султон уни никоҳига олди.

12

Гул ҳидини туймоқликни унутаёзган экан Жалолиддин. Муаттар бўйлар ўрнини майдон ҳиди, ёнғин ҳиди эгаллаган экан.

Машшота ювинтириб-гарантирган Сангина хобхонага кириши ҳамано султон ўзини айни баҳорда, турфа ранг гулзор ичида кўргандек бўлди. Сангинанинг юзи гуллардан афзо, унинг сочларидан таралаётган бўй мушки анбар ҳидларидан-да ёқимлироқ эдики, султоннинг қалбида оқ тўлқинлар уйғонди.

У барча гулларнинг ҳусни ва ҳидини ўзида жамлагандек эди. Султон уни энтикиб бағрига олди.

13

Қамбарнисо отни шу елдирганича акаси Тўғонбек томон ҳам қайрилмай тўғри султон қароргоҳига келиб тўхтади.

Султон Тўғонбекдан иниси йўқолиб қолганини эшитган, уни қидиртираётган эди, ўз оёғи билан кириб келганини билгач, ўша заҳоти қабул қилди.

Аскар ўз бошига тушган воқеаларни баён этгач, асосий гапга кўчиб, малика Гулбегим бону ва вазир Шамсулмулк дарагини берганида султон ундан кўзларини узолмай қолди. Қулоқларига бир ишонар, бир ишонмас эди. Сўзларингни қайтар, деб буюрди унга султон. «Тўғонбекнинг иниси» айтганларини бир-бир қайтарди ва раққоса Қорасоч ҳам Кубача саройида эканини, Ҳайдаршоҳ қулоғидаги дурнинг биттасини Абу Совуқ Кубачага тақдим этгани, иккинчиси эса ўша маразнинг уйида турганини битта қолдирмай гапириб берди.

– Дағи не эшитдинг, не кўрмишсен?

Султон ўз волидаи мухтарамаси ва ўғли ҳақида сўраётганини Қамбарнисо билиб турарди. Эзилиб бош чайқади у.

Султоннинг аламлари кўксига сиғмаётгани кўриниб турарди.

Сукутни бузиб:

– Изн беринг, дағи бир гапни айтайин, – деди Қамбарнисо. Гапиришга ишора бўлгач, деди:– Эшитдимки, Ибн Ҳожиб дегани ҳам шу ўртада эмиш.

Демак, Маликшоҳнинг айтгани чин, ўйлади султон ва фавқулодда хабарларни олиб келган абжир ҳамда жасур «Йигит»га рухсат бериб, мулозимга уни сийлашни топширди.

14

Ибн Ҳожиб Элтутмишни тагин ўз сўзига юритолмади.

– Йўқ, – деди Элтутмиш, – мен султон Жалолиддинга қарши юрмон. Ул бизга ёғий эрмас, билъакс, Чингиз босқин қилур эрса, султон Ҳиндустонга суянчиғ бўлғай.

Ҳожиб ичида қулди. Элтутмиш бул гапларни кимга айтиб ўлтирганин билмас. Билса, қаршисида ўлтирган одам буюк ҳоқон одами эканига фаҳми етса, бошқа кўйда сайрамоғи тайин...

Шундай ўйлаган Ҳожиб:

– Мени маъзур тутгайсиз, Чингизхон Ҳиндустонга хужум қилур деган фикрдан йироқмен, – деди қатъий тарзда. – Хоқон Ҳиндустонга юриш қилмоғига асос йўқтур. Магарким, қўшин тортиб келур эрса, нияти фақат Жалолиддинни тутмоқ ва они маҳв айламоқдин бошқа нимарса бўлмағай. Инчунун, Жалолиддиннинг бунда турмоғи Ҳинд учун хатарли эрур. Они ё шул ерда тутиб Чингизхонга совға этиб юбормоқлик, йўқ эрса, Ҳинд тупроғидин қувиб чиқармоқлик шарт, деб ўйлармен.

Элтутмишнинг юз-кўзида норозилик ифодаси акс этганини кўриб, Ҳожиб сўзини бас қилди. «Бунга сўз қотмоқнинг нафи бўлмагай,— деган фикрга борди. — Кубачанинг йўриғи бошқа,— деб ўйлади.— Ул лақмадур...»

Кўпдан бери унинг саройига ўтишни ўйлаб юрарди, энди қатъий қарорга келиб Элтутмишга мулойимлик билан деди:

— Бир ўтинчим бор эрди, они изҳор айламоққа изн бергайсиз.

— Айтунг,— энсаси қотди Элтутмишнинг.

— Фақир Деҳли гармселига дош беролмай кўпдин қийналурмен. Кундузи бўғилиб нафас олабилмасмен, оқшомлари иссиғдин тинкам қурийдур. Изн берсангиз, дарёга, сувга яқин манзилга кўчсам.

— Уччагами? — совуқ сўради Элтутмиш.

— Ҳа, гар сизга маъқул эрса, Уччага.

Элтутмиш бир оз ўйланиб тургач, истехзо аралаш деди:

— Кубача жаноблари саройининг об-ҳавоси сизнинг димоғингизга ўлтирса ажаб эрмас. Шошилинг, Ибн Ҳожиб, бул ерда бўғилиб яшамоқдин, Уччанинг сувларида яйрамоқликка шошилинг.

Масала бундай тез, бирданига ҳал бўлар-қолар деб ўйламаганди Ҳожиб. Мулозамат кутганди. Ҳали бул шошқалоқлигинг учун жавоб берурсен...

Чикишда юзига ҳарчанд самимият расмин чизмоқ бўлши, аммо кўлидан келмади, чакка томирлари бўртиб турганини сезди.

Эрта тонгданоқ Кубача ҳузурига ўз чопарини жўнатди. Кўп ўтмай Уччадан илтифотли жавоб келди. Ҳожиб йўлга отланди.

15

Уччага Ҳожиб айни пайтида етиб келган эди. Кубача Жалолиддиндан мактуб олган, унда султон малика Гулбегим бону ва вазир Шамсулмулкни ҳамда шоҳликка доир бошқа одамларни ўзига қайтаришни сўраган эди.

Не қилмоқ даркор? Кубача Ҳожибдан фикр сўради. Мактубдаги «шоҳликка доир бошқа одамлар» кимлар, Ҳожибни шу қизиқтирар эди, саволга жавоб беришдан олдин уларни билиб олмоқ бўлди.

— Олар кимлардур?

– Бунда шоҳ одамлари бошқа йўқтур,— деди Кубача, сўнг эсига келди шекилли, қўшиб қўйди: — Бир раққоса бор турур, ул шоҳ одами ҳисобланмас.

– Раққоса? — Ҳожиб жонланди.

– Ҳа, раққоса,— деди Кубача,— маликага ул канизак ҳамдур.

Демак, ўшал... Бўлиб ўтган воқеалар бир дақиқа Ибн Ҳожибнинг кўз ўнгидан ўтди. Қорасоч билан ўтказилган сўнгги кеча, хоқон одамларининг бостириб киргани, уни олиб кетаётганларида аралашаолмагани, қўрқоқлик қилгани... Кейин Парвонда «хотирасини йўқотган аёл» айни ўша эканини билиб, ўзини четга олгани хаёлида тикланди. Офатижон раққосага кўнглида яна мойиллик уйғонди.

Кубача саволни такрорлади.

– Нетмоқ даркор?

Саволга жавоб беришдан олдин Кубачанинг майлини билиш истагида:

– Ўйингиз недур, ҳазрат? — сўради Ҳожиб.

– Маликани султонга қайтармоғим даркор.

– Сабаб?

– Султон... урушмоғига тайёр баҳона топилур.

Ибн Ҳожибга айни шу керак, Жалолиддин Ҳинд ҳукмдорларига ташланмоғи, булар бир-бирини қирмоғи буюк хоқон мақсади-ку, андоқ қилмоқликни Ҳожиб зиммасига юклаган-ку.

– Султоннинг сиз ила олишмоққа ҳозир қурби етмас,— деди Ҳожиб салмоқлаб.— Лашкари сизникидан оз, хужумга журъат этабилмагай...

Ҳожибнинг бу сўзи Кубача кўнглига ўтирмади. Бошқа билмаган тақдирда ҳам Ҳожиб билур, Жалолиддин оз аскар ила кўпни мағлуб қилиб келур. Ҳожиб недин номақбул сўзни айтур? Мақсади недур?

Биринчи марта Кубачада Ҳожибга нисбатан шубҳа уйғонди.

– Маликани онга юборурмен,— деди қатъий.

Ибн Ҳожиб дарҳол тусланди:

– Сиз, ҳазрат, бир ишни билмай қилмассиз...

Бу сўздан кейин Кубача олдида Ҳожибнинг нуфузи тушиб кетди. Шамсулмулк ҳақида айтмоқчи бўлган гапини ичида сақлади. Бошқа сўз қотмади.

Ибн Ҳожиб аҳволни ўнглашга уриниб, икки-уч «ақлли сўз» айтган бўлди, аммо бундан «обрўйи» тушса тушдики, кўтарилмади.

16

Ўз хайрихоҳлари орқали Шамсулмулк султондан Кубачага мактуб келганидан, ундаги масалалардан огоҳ бўлган эди. Султоннинг малика борасидаги талабини Кубача бажаришига вазирнинг имони комил эди. Султон ғазаб отини минса, не бўлишини Кубача тушунар.

Вазирнинг ўзига келганида... бунда ҳам Кубача не қилишини англамоқ қийин эмас. Тақдир тақозоси билан Шамсулмулк Уччага келиб қолганида Кубача унга бошпана ва мартаба бериши баробарида ўз дилини ҳам ёрган, Жалолиддин ҳақида ғаразли сўзларини қалаштириб ташлаган эдики, энди бу сирнинг фош бўлишидан чўчир. Табиийки, вазирни султон ҳузурига юбормас. Бунда олиб қолгани ила тирик қўймоғи даргумон... Ўйларки, бир вазирни ўлдирганидан уруш чиқмас. Султонни яхши билмаганидан шундай ўйлар. Султон ўз вазиринигина эмас, ҳатто жиловдорини ўлдиргани ҳам омон қўймас.

Ўз ҳаётининг қил устида турганини яхши билган вазир кўп мулоҳазалардан сўнг султонга махфий мактуб битиб, малика ила пинҳона бериб юборишга аҳд айлади.

Тун ярмидан ошиб, эл оёғи тинганида ёзишга ўлтирди. Ўйлаб қўйган сўзлари бир-бир қоғозга туша бошлади.

«Олий ҳазрат!

Баттол ёғийга бас келиб, ютоғон дарёни кечиб, дағи нусрат ила Ҳинд элинда қарор топганингиз туфайлидин Оллоҳ субҳонаху ва таолога ҳамду санолар айтқаймиз.

Яратгандин сўрармизким, манфур қонхўр тўдаларни муборак заминимиздин қувиб чиқармоқлик, буюк Ҳоразм салтанатин тикламоқликдек бениҳоя оғир иш гарданингизда эркан, бул йўлда зафар Сизга ёр бўлғай!

Ишонурмизким, Сиздаги беқиёс салоҳият ва нодир шууру журъат қийналғон ва топтолғон элимизни ҳурриятга элтгай, буюк Ҳоразмшоҳларнинг музаффар байроғи дағи ҳилтираб, эрк ва адолатдин нишона бўлиб дунё турғунича тургай!»

Шу сўзлардан сўнг, вазир Уччадаги аҳвол, Кубачанинг қора ниятлари, Ибн Ҳожиб унинг қўлтиғига сув пуркаб турганини, маликанинг навқирон иниси Ҳайдаршоҳнинг қийнаб ўлдирилиши, бошқа воқеотларни бир-бир ёзиб, мактубни ўз аҳволига доир икки оғиз гап билан бундай тугатди.

«Бошим кундада турганин билурмен. Ўлумдин кўрқмасмен, аммоки бундин буёнги оғир ва машаққатли, шунинг баробаринда хайрли ва нусратли йўлда, Сизнинг, Олий ҳазрат, қатингизда бўлмоқ саодатидин маҳрумлик азоби охирги нафасгача бағримни қон айлағай, руҳимда армон бўлиб қолғай!

Рўзи Маҳшарда дийдорлашмоқ умиди бирла

Шамсулмулк».

Эртаси кун мактубни омон-эсон маликага етказдирди.

17

Шамсулмулк билан малика орасида алоқа боғлаб турганлардан бири Қорасоч эди.

Раққосалик касби унга бошқа аёллардан кўра ўзини озодроқ тутиш имконини берар, ҳукмдор уюштирган кўп базмларда Хоразм рақслари ила оғизга тушиб, кўзи ўйнаган айрим аъёнлар ва саркардаларда висол умидини ҳам кўзгатар, баъзилари гаҳ деса қўлга қўнадигандай эди.

Аммо Ибн Ҳожиб пайдо бўлганини эшитганидан бери Қорасочнинг кўзлари давраларда уни изларди. Уни топиб, ҳаётини заҳар-заққумга айлантиришни истарди. Шу вадан ҳам муайян муддат Уччада қолмоқчи. Малика эса ўзи ила олиб кетмоқни истар. Малика ҳузуридаги ҳозирги суҳбат ҳам айни шу ҳақда.

— Маъзур тутгайсиз, маликам,— деди Қорасоч узрини такрор айтarkan.— Сизнинг ҳузурингизда бўлмоқлик маним учун шарафдур. Лекин ўз кўнглим ўзумга аён. Токи Ҳожиб баттолнинг жонига ўт қўймас эканман, кўнглим жойига тушмас. Ул шайтонга дарс бергувчи ер устинда юришга ҳақли эрмас. Унинг жойи жаҳаннамда эрур. Онга жўнатмоқ даркор. Бул — маним гарданнимга тушмишдир.

— Бул оғир юмуш сенинг илгингдин келарми-йўқми, Худо билур,— деди малика.— Балким, бул ниятни кўнглингга

Яратганнинг ўзи солгандур. Майли, Қорасоч, қолар бўлсанг, қол, лекин ўзингни эҳтиёт айла. Дағи ўзунг онинг қурбонига айланиб қолмағил.

— Иншооллоҳ, бу гал омад маним бўлғай.

Бу сўзни раққоса шундай ишонч билан айтдики, малика ўз қаршисида ўлтирган гўзал жувон дилида нозик туйғулар билан баробар қаттиқ ғазаб яшаётганига таажжуб қилар, қойил ҳам қоларди.

18

Гулбегимнинг ғам-ғуссага тўла кўнгил косасига бир-икки ютим шодлик майи ҳам қуюлгандек эди. Бундан ичида гўёки митти шам пайдо бўлган, у лип-лип ёниб қоп-қоронғи кўнгил уйига жиндак шуъла таратаётгандек эди. Суюкли ёри султонга етишмоқлик, унинг билан ёнма-ён бўлмоқлигу иссиқ нафасини туймоқлик, дийдоридан баҳра олмақлик.. Оҳ, бу қандоқ саодат!

Аммо султон унинг хабарини топиб, ёғий илгидан қутқариб олаётгани билан худди аввалгидек кулиб қаршиларми, аввалгидек суярми. Ёғий ҳарамидан борар, ахир, малика доғли-доғли кўйлагини кийиб борар, куйиб борар.

Тўғри, ҳарамда кечган кунлари бир он бўлса-да, хасталик уни тарк этмади, кўрпа-тўшак билан битта бўлиб, ўт-олов ичида соатларни, дақиқаларни йиғлай-йиғлай ўтказди. У ўлимини, Кубача эса унинг соғайишини кутди. Буни султонга қандай айтиб бўлғай, айтгани ила ул тушунгайми?!

Бир дам бўлсин ўғли Жамолиддин кўз ўнгидан кетлими. Унинг кемадан ўзини қирғоққа отгани, отажонимга борурмен, дея боши оққан томонга қочиб кетгани, орқасидан ўзининг болагинам деб қичқириб қолгани, уввос солгани, ноласини тўлқинлар ютиб юборгани... буларнинг бари унинг юрак-бағрини куну тун тилка-пора қилмадимми!

Тушидами, хаёлидами ўзи билмайди, ўғли фариштали бир одамнинг қўлига тушганини кўрди бир кеча. Шундан бери ўша фаришта-одам ўғлини кўздан яширин тарбият қилаётгандай, бир кунмас-бир кун султон ҳузурига уни етаклаб борадигандай туюлар ўзига. Шояд шундай мўъжиза рўй берақолса, дея Яратганга илтижолар айлар.

Иниси Ҳайдаршоҳ ҳақида келаётган бир-бирига тескари хабарлар хаста кўнглига ханжар каби санчилар. Илоҳи, хунук хабарлар ёлғон бўлғай!

Ҳозир ҳужрада йўлга ҳозирланиб ўтирган малика фикри-ёди ана шу ўйлар билан банд экан, канизак келиб, карвон уни кутаётганини айтди.

19

Оқ отга эгар-жабдуқ урди Қилич. Қуёш нурида узангилари ялтираб кетди. Айиллари товланди. Сувлиғи оғзига, югани калласига ярашиб тушди. Қулоқлари диккайди оқ отнинг. Думи елпинди.

Буларнинг барини ўз оғлидан Қорабайир кўриб турарди.

Ҳаваси келарди оқ отга, жиловдор уни султонга олиб боришини биларди. Султон уни тоғу тошларда, адирларда елдиришига ҳам фаҳми етарди.

Султон билан Қорабайир ўтга-да, сувга-да кирди. Неча марта яраланди. Яғринини қиличлар тилди, бўйинларига ўқлар санчилди. Қони оқиб турса ҳамки, орқага тисарилмади. Оч қолгани ё чанқаганини ҳеч қачон сездиргани йўқ.

Жиловни қандай силташига, эгарда қандай ўлтириши, узангини қандай ниқташига қараб султоннинг не исташини билиб оларди. Уч деса учарди, кўн деса кўнарди.

Тўлиқиб жони бўғзига келдию кишнаб юборди Қорабайир. Ноласи даштларга, тоғларга етгандир.

Султонга ҳам нола етадиган кун бормикин?

20

Гор ичидаги аслаҳахонадан олиб чиқилган тўпларни султон синчиклаб кўздан кечирди. Тошдони ботмонча келадиган харсангни ўзига жойлар олар, йўғон темир кураклари уни узоқларга отиб етказишга қодир.

Султон амри билан тоғ оралиғидаги кенг саҳнда йўғон ва баланд синов деворлари тикланган эди. Ундан уч юз-тўрт юз қадамча берида тўплар ўрнатилди. «От», — деб буюрилди биринчи тўпчига. Отди. Деворнинг уст паҳсаси парчаланиб кетди.

Биринчи марта Тўғонбекнинг кўзларидан севинч ёшлари куюлди. Падари бузруквор Абдул Маҳак бошлаган иш итмомига етди. Буни ўзи кўрса эди, қувончига олам торлик қилмасмиди. Ў, падари бузруквор, бу дунёда агар бор бўлсанг, ўглинг ихтироси гумбурларини қулоқларинг илғагай, агар боқий дунёга кўчган бўлсанг, руҳи покинг шод бўлгай!

Тўплар ҳар хил узоқликдан отиб кўрилди, қай масофадан отса, зарби қандай бўлар, билинди.

Барча тўплар бирваракайига отиб кўрилди. Синов деворининг кўриниши қаттиқ зилзиладан кейинги ҳолатни эслатар эди.

Машқни кузатиб турган суворийлар, қиличбозлар, найздорлар ҳайрат ичида гувранар эди.

Изн бўлди, ясатиғлик бедов келтирилди. Тўғонбек отга миндирилди.

Султон шу пайтгача ҳеч кимга кўрсатмаган бундай марҳаматдан Тўғонбекнинг эси оғай дерди.

Кашфиётга Тўғонтўп номи берилди.

21

Султон қароргоҳига Уччадан карвон етиб келди. Кубача совға-саломларини султон оёғига қўйишди. Қимматбаҳо ҳинд матоҳлари, тилла ва кумуш идишлар, лаъл-жавоҳирлар. Бари кўзни олгудек эди.

Гулбегимнинг юзлари унниққан. Кўзлари кичрайган ва ичига ботган. Ўлумдан қолгани ўзи мўъжизадур, ўйлади Жалолиддин ва ёлғиз қолганларида бошдан кечирганларини сўради.

Ҳаммасини бир-бир айтди Гулбегим. Волидаи муҳтарамасининг дарёга фарқ бўлиши, ўғлининг отажонимга борурмен деб кемадан қочиб кетиши, бошқа талафотлар тафсилотини эшитганида султоннинг кўзларида ёш ҳалқаланди. Ичидан унсиз оҳлар отилди. Волидаи муҳтарамасининг сўнгги сўзлари ёдига келди: «Ўғлим, бизни дарёга оқиз, Чингизга асир тушгандин балиқларга ем бўлганимиз афзал». Онанинг қоядек ғурурига яна бир марта қойил қолди.

Гулбегим ҳикояси Кубача саройида кечган ўз ҳаётига келганида султон уни тўхтатди: «Айтма. Кераги йўқтур», деди.

Малика тушундики, султон орияти ҳикояни эшитишга йўл бермас. Султон ўйларки... Айтган билан ўйидан қайтмас. Ахир, малика ўзганинг ҳарамиди бўлган...

Вақт ўтиб султон тушунгай, деб ўйлади малика ва шу ўйидан кўнгли таскин топди.

Икки-уч кун машшоталар уни ювиб-тарашди. Маликанинг сўлиққан юзларига анча ранг кирди. Кўз остидаги кўк салқи йўқолди.

Ўз хобхонасида султонни кутди малика. Неча тун ўтса ҳамки султон ётоққа қадам босмади.

Қароргоҳга келган куниёқ султон Хоккар гўзалига уйланганини эшитган эди малика. Бунга ҳайрон бўлмаган эди. Султонлар бир марта уйланмагайлар... Уларга тожу тахт во-рислари керак.

Уни оғринтирган нарса — султоннинг ортиқча орияти. Ўлим чангалидан Жалолиддин ёди билан омон чиқолганини, ўзга ҳарамда анча соғайган чоғларида ҳам ўзини ўлим тўшагида ётганга солгани, мабодо Кубача қўл теккизгудай бўлса, жонидан ке-чишга қасд этганини билмади, билишни ҳам истамади султон.

Қай йўсинда бўлмасин, султонга рўйирост айтмаса бўлмас. Ҳа, қанча оғир бўлмасин, барини айтади.

Тўғри, кундузлари имкони бўлганида султон Гулбегим-нинг олдига киради. Яхши сўзлар айтиб, кўнглини кўтар-моқ истади. Хуллас, малика сифатида иззати жойида. Аммо хотин сифатида... расмиятда бор, холос.

22

Султон хаёлидан Шамсулмулк можароси аримас. Кубача нечун сўровни адо этмайдир, нечун вазирни қайтармайдур?

Султон айрим саволларига жавобни Шамсулмулк мак-тубидан топган, албатта. Вазирнинг боши елкасида омонат экани ўзи ёзган сатрлардан маълум. Уни қутқазмоқ чора-син тезроқ кўрмоқ даркор.

Кубачанинг вазир қаламга олган қора ниятлари... Са-вашмоқ истарми ул? Биздин не ёмонлик кўрмишким, қасди учун бел боғламоқ бўлса? Биз онинг ила дўст тутинмоқ, бори ҳиндий султонлар ила иттифоқ тузмоқ умидида ола-рға мактублар йўллаб турган аснода нечун душманлиғ йўлин тутгайлар, нечун бирлашмоқликка рағбат кўрсатмагайлар?

Яна. Кубача нечун маликани ўз вақтида султонга қай-тармади? Боз устига, уни ҳарамига олди. Бу султонни ҳақоратлагани эмасми!

Ибн Ҳожиб найранглари... Бу сотқинни қўлга олмоқ даркор. Бу юмушни Маликшоҳга топширса бўлғай.

Ўзи узатган дўстлик қўли рад этилгани, Кубачанинг бир-биридан оғир қабоҳатлари султонга савашдан бўлак йўлни қолдирмаётган эди.

Гулбегим султонни оғир кайфиятда кўрди. Кўнглига тугиб келган гапларини айтишга истиҳола қилди.

Султон ундан ҳол сўрди. Ўз аҳволдан эмас, ўғлидан сўз очди малика:

– Ўғлумиз Жамолиддин... Они иймонли бир одам ўлумдин сақлаб қолгандек туюлур менга. Ўша марҳаматли зот кўзлардин яширин, бир кулбаи пинҳонда тарбият қилаётгандек бўлиб кўринур. Ўз тасаввуримдин ўзум таскин топгандек бўлурмен. Баъзида эрса, асли бошқача кўринур. Жони жаҳоним қоронғи бўлиб кетур. Яшамоқ азобга айланур ва бул оғриққа дош бермоқлик душвордур.

– Бирламчи тасаввурингга ишон, ёмон хаёлларга берилма, – деди султон кўнгил бериб. – Мен-да ўғлумизни кўп ўйлармен. Ўйимнинг тагига мен-да етабилмасмен.

Сўнг ўз вақтида тўрт тарафга хабаргирлар юборганини, лекин бари бефойда кетганини гапириб:

– Умидни йўқотмоқликдин ёмони йўқтур, – деди ўзига ўзи таскин бераётгандек. – Сенинг мантиғингга менинг-да ишонгим келур. Илоҳи, ўғлимиз ёғий илгига тушмаган бўлсин. Сенинг сўзларинг Жамолиддинни дағи ахтартирмоқ ниятин кўнглимда пайдо қилдиким, Синднинг нари бетига зудлик ила одамларни жўнатгаймен...

Сўнгги гапни Гулбегимга таскин бериш учун айтди султон. Аслида, Синд қирғоқлари, саваш кечган жойларда хабаргирлар ҳамон из қувмоқда эди.

Гулбегим кетаётиб султон кўзларига синчковлик билан тикилди. Бир вақтлар севги билан чарақлаган бу кўзларда энди ул талпинишдан дарак тополмай, нигоҳини ерга қалади-да, маъюс бир ҳолатда ташқари йўналди.

Хобхонасига кирасолиб ўзини тўшакка отди. Ичидан нидо келди. Бундоқ эркан, нечун мени олдирдинг, гар олдирдинг, нечун ўлдирмассен, жонимдин тўйиб кетдим, султон!

Мўлтондан¹ келган элчи ва унинг топширган мактуби султон хаёлларини тўзгитиб юборди. Ҳоким Сабрхон мактубида айтилишича, султоннинг ўғли тирик, у саройда! Сул-

¹ Мўлтон – ҳозирги Афғонистонда.

тон бунга бир ишонар, бир ишонмас, кўнглида дам севинч тўлқин урар, дам гумон бу мавжни босиб кетар эди.

Мактубда Сабрхон султон ўғлининг бир кулол кўлида бўлганлигини, ул кулолни ҳам, Жамолиддинни ҳам саройга олдириганини баён этгач: *«Ўғлуңни сенга топширгайман, — дейди саховат кўрсатиб ва ўртага шарт кўяди, — эвазига сен менга Сойиржа Паҳлавонни топширгайсен, дағи шарт шулки, ўғлуңни олгани хузуримга ўзунг келгайсен».*

Мактубни султон қайта-қайта ўқиди. Сойиржа Паҳлавонни топширгайсен... ўзунг келгайсен...

Вожаб... саркарлада не қасди борки, талаб этар, ўзумни чақирмоғидин мақсуди недур?

Дарҳол Сойиржа Паҳлавонни чақиртирди султон. Бор гапдан огоҳ этди уни ва сўради: «Сабрхоннинг не қасди бордур сенда?»

Саркарданинг юзига қон урди. Гўё тили калимага келмаётгандай, саросимага тушиб қолаётгандай туюлди султонга. Аслида, саркарда ҳам суюнмоқда, ҳам куюнмоқда эди. Суюниши султон ўғлидан дарак топилгани (илоҳи, рост бўлсин, аммо Сабрхон кўп доғули), куюниши... бунинг тарихи узоқ.

... Сойиржа Паҳлавоннинг отаси Сабрхонда вазир, ўзи эса саркарда эди. То Чингиз хуружига қадар ҳаётлари қарийб бир изда оқди. Хоқон таслим бўлишни (Сабрхондан) талаб этгач, орада низо кўлди. Сабрхон Чингиз ила олишмоқни истамас, буни ҳалокат деб билар, саркарда ва унинг палари бузруквори таслим бўлмоқлик ҳам ҳалокат, барибир ёғий қалъага киргач, қатли ом айлар деб ўйлашар, шундан савашмоқ фикрида эдилар, қаттиқ турдилар. Сабрхон ичи қора, феъли тор, гапини икки қилганни аямайдиган одам, шундан бўлса керак, машварат тутаган ҳамоно вазир ўз ўғлига деди: «Шул тунда, эл оёғи тингач, кўшинингни, онанг ва опанг Хуморбекани ол-да, қалъадан пинҳона чиқиб кет».

— Қайга? — сўради Сойиржа Паҳлавон отасининг жавобини олдиндан билса-да.

— Султон Жалолиддинга бориб кўшил, — деди падари бузруквори аввал ҳам айтган гапини такрорлаб: — Онга боргил, нажот ондиндур!

Саркарда учун бундан бошқа йўлнинг ўзи йўқ эди. Тезда кўшинини жам этди. Аммо, опаси... Хуморбека ҳеч қаён кетмасмен, деб туриб олди. На отанинг, на онанинг сўзи-

ни кулоққа илмади. Сойиржа Паҳлавон уларни ажал домига ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Орадан кўп ўтмай билдики, Сабрхон вазирни қатл айлаган ва Хуморбекага уйланган. Дейишарки, буни Хуморбека ўзи ихтиёр этган.

Шундан ҳамон саркарданинг юраги қон, падари бузрукворининг ўлими қалбини ўртар, опасининг қилмишидан иззадорлик ҳисси ҳамон қалбини тарк этмас.

Бусиз ҳам ўзини қўйишга жой тополмаётган султон Сойиржа Паҳлавон сўзларидан янада жунбишга келди. Бундай сир-асрорни яшириб келишга ўзида қандай куч топди экан саркарда. Қўшини билан келган куни «ёғий ила олишайин деб Сиздин мадад истаб келдим, султон» деган фақат. Шундан бери султон уни қаён бошласа борар, Сабрхон ҳақида оғиз очмас. Ул нокас эрса саркардани қайтариб беришни сўраб ўлтирар... Тагин султон ўғлини пеш қилиб-а!

– Ўйинг недур?— сўради ундан султон.— Не қилмоқ даркор сенингча?

– Ул қаллоб Сизни тузоққа туширмоқни ўйлар. Бу Чингиз шумлиги эса не ажаб.

Чингиз шумлиги... Ўзгалар қўли ила ўт ковлаш... Аммо Чингиз мундоғ эрса, сабрхонлар мусулмон. Норасидани ўртага қўйиб ўйин қилмас ўзини мусулмон деган кимса.

Не бўлганда ҳам Мўлтонга боришим шарт, деган фикрда эди султон. Машварат чақирди.

Мўлтон ҳокимининг мактуби барчани ўйга толдирди. Бироқ султоннинг қарори қатъий эди.

25

Лашкар тўхтовсиз йўл босиб ниҳоят Мўлтон остонасига келиб тўхтади. Султон ўз хос йигитлари билан қалъа дарвозасига яқин жойда от жilовини тортди. Жаҳон Паҳлавон, Йигит Малик, Сойиржа Паҳлавон қўшинлари қалъани ўраб доира шаклида фавқулодда вазиятга шай бўлиб туришди.

Мўлтондан келган элчини султон қўйиб юбормаган, ҳамон қабаотида сақлар эди. Элчи билар эдики, ўз ўғли учун султон ҳамма нарсага, ҳатто жонидан кечишга ҳам тайёр. Подшоҳ деган мундоғ бўлибдур, деб ўйлар эди у, бизим Сабрхон эса...

Агар султон қабул этса, элчи унинг хизматида қолишга ҳам тайёр, аммо буни айтишга юраги дов бермас, боз усти-

га, бу кутилмаган ҳолатларга олиб келиши муқаррар эдики, шундан чўчирди.

Тонг отиши ила султон отга минди ва битта ўзи дарвоза томон йўл олди. Кўшини ҳаяжон ва ҳайрат ичида қилт этмай уни кузатиб турарди. Парвардигоро, султонни ўзинг асра!

Султон ўз феълига кўра, ҳозир жонига қайғуришдан йироқ. Фақатгина ўғлини, не бўлганда ҳам унинг ҳаётини сақлаб қолишни ўйлар, шундан бошқаси кўзига кўринмас эди.

Оқ от султонни дарвоза томон дадил олиб борарди.

Ногаҳон дарвоза бир нафас очилдию икки суворий ундан отилиб чиқди ва шиддат билан султон сари келаберди. Султон беихтиёр қиличига қўл юборди, сўнг Сабрхон шартига кўра, яроқсиз келгани ёдига тушиб, ўзини босди. Бошга келганни кўз кўрар...

Суворийлар султон рўбарўсига келиб от жиловини тортишди. Султон кўрдикки, иккови ҳам аёл зотидан. Улардан бири, олдда тургани султонга юзланди: «Орқага қайт, эй, жасур султон, истар эсанг қароргоҳингда икки оғиз сўзум эшит».

Султон уларни олиб орқага қайтди. Бир ўлиб, бир тирилиб турган кўшини енгил тортди.

26

Хуморбека Сабрхонга уйку дори ичирган, ҳоким ҳалибери ўзига келадиган ҳолатда эмасди, шундан бемалол ўзини таништириб сўз бошлади.

— Султон! Мардлигингни билгани сабабдирки, эрим сени ўз даргоҳига чорлаган.

Султон бетоқатлик билан унинг сўзини бўлди.

—Аввал айт, ўғлум... Жамолиддин омонми?

Хуморбека кўзини ерга қадади. Султоннинг ичи гўё ўпирилди. Ўз товушига ўхшамаган овозда деди: «Тирикми у?!»

Хуморбека султоннинг кўзларига тик қаради. Ҳам илтижо бор эди бу кўзларда, ҳам изтироб, ҳам сўнгсиз дард. Бу ўртанаётган арслонга ичи увишди Хуморбеканинг. Унга тасалли бергиси келди. Аммо ҳақиқатни айтгани келган бу ерга.

— Бари уйдирма, султон, ёлғон бари! Сенга қурилган қопқон бу.

Кўкрак қафасини ёриб чиқай деди султоннинг жони. Қичқирди:

– Ишонмаймен!

Хуморбека индамади. Султон эзгин ўтириб қолди. Анчадан кейин сўради.

– Кулол... ул ўғлумни топиб олгани ҳам...

– Фирт ёлғон, – деди Хуморбека қатъий.

Оғир сукугдан сўнг султон деди:

– Мақсудинг недур?

– Сени бало-қазодин асрамоқ, – деди Хуморбека аста.

Султон ҳайрат билан унинг кўзларига тикилди. Алдамаётгандек эди бу тиниқ, мовий кўзлар.

– Мени асрамоқ... – ўз-ўзига дегандай шивирлади султон. Сўнг бу жумбоқ аёлдан сўради: – Ҳаётимнинг сенга не дахли бордур?

– Дахли бордур, – деди Хуморбека дадилланиб, – буни демоқдин олдин мени эшит, султон.

Султон унга қулоқ тутди.

– Сўзум аввалинда билмоқ истармен, иним... иним... Сойиржа Паҳлавон шул ердами?

Саркарданинг ҳикояси султоннинг ёдига тушди. (Унинг опаси ҳали санмисан?..) Сўнг бошини ирғади:

– Шул ерда.

Жувоннинг юзида хурсандлик кўринмади. Инисидан бошқа сўз очмади. Хуморбека ҳикоясини бошлади.

27

Хуморбеканинг ҳикояси Сойиржа Паҳлавон гаплари билан қарийб бир хил, фарқи Сабрхон уни «зўрлаб» хотинликка олганида, иниси Сойиржа Паҳлавон эса ўз «жони гамида» ҳаммасига қўл силтаб «қочиб кетгани»да эди.

«Иниси ҳақинда нотўғри сўзлар, – ўйлади султон, – лекин ўз эрини сотиб, бегона одамга «балогардон» бўлиб келганининг боиси не?»

– Дағи сўрармен, мақсудингни айт.

Сўралмаса ҳам айтмоқчи бўлиб турган Хуморбека дарҳол мақсадга кўчди.

– Мени ўзунг ила олакет, султон, олакет бул қафасдин.

Унинг не мақсадда ўзини ўтга урганини энди тушуна бошлади султон. Шундай бўлса-да, ўзини бегона қўлга топшираётгани барибир қоронғи эди.

Султон нимани ўйлаётганини Хуморбека билиб турарди, лекин ҳозирги шароитда унга юрагини очолмас, мабодо очганида ҳам уни тушунгайми? Ҳозир султоннинг фикри-ёди ўзи тирик деб ўйлаган ўғлида.

Султон ўглини сўнгги бор кўрган одам эса канизакнинг эридир. Ундан сўралса, билганини айтар. Шуларни ўйлаётиб Хуморбека:

– Ортуқ яширишнинг ҳожати йўқтур, – деди канизакка. – Ўғлун қисмати ҳақинда билганингни айт.

Канизакнинг ҳикояси қисқа ва лўнда бўлди. Унинг (канизакнинг) эри Сойиржа Паҳлавон кўшинида хизмат этган, Синд жангида қатнашган. Жамолиддинни Синд соҳилида мўғуллар тутиб олганини кўрган ва кейин эшитганки, Чингиз норасидани қийнаб ўлдирган.

Узоқ сукут чўкди орага. Султоннинг ранги кўкимтир тусга кирган эди.

– Эринг ҳаётми? – бошини кўтармай сўради султон.

– Дарёни кечиб ўтишда бели синган, – деди уҳ тортиб канизак, – бир дўсти Мўлтонга кўтаргилаб келган, бешолти кун уйда ётиб жони узилган.

Султон ортиқ бир сўз демеди. Ичида фарёд қўпмоқда эди.

28

Бўрон олдидаги денгиз каби ичдан тебраниб турган кўшин энди осойиш топиши керак эди, довул чекиниб султон бир ўлумдан қолган эди, ахир. Лекин бир дамлик хушнудлик ўрнини бошқа туйғу – ғазаб тўлқини эгалладики, бу Сабрхоннинг фирромлигидан эди. Ҳоким курашнинг энг жирканч усулини танлагани – султоннинг инсоний ҳиссиёти билан ўйнашишга қасд этгани барчанинг нафсониятига теккан, кўшин ларзага келган эди.

Сойиржа Паҳлавон изтироблари бошқаларникидан ўн чандон ортиқ. Шармандали ўйинда опасининг иштирокини ўлагани сайин номусдан ўлай дерди. Ким билади, қопқон ўйинини топган ва бу тузоққа бирданига икки ўлжани туширишни мақсад этган Хуморбеканинг ўзидир. Унинг қўлидан ҳар бало келади. Бир нарсага қасд этмасин, этдими, уни амалга ошириш йўлида ҳеч нимадан тап тортмайди. Ўз отасининг жасади совумай туриб, уни ўлдирган одамнинг қўйнига кириши...

Сойиржа Паҳлавон буни ҳеч қачон унутолмайди. Энди эса кимсан, султоннинг ўзини нишонга олиши... Йўқ, соғ эмас у.

Аммо, табиийки, султон уни ўз халоскорим деб билгандир. Унинг фаришта қиёфасидаги шайтон эканлигини хаёлига келтирарми? Буни султонга айтиб-да бўлмас.

Сойиржа Паҳлавоннинг қалби жиз-жиз куярди.

29

Кўпларни таажжубга солиб қўшинни орқага қайтарди султон. Таажжубга тушмаганлардан бири Жаҳон Паҳлавон эди. У англардики, Ҳиндустон ҳозир қалқиб турган пайтда Мўлтонга чалғиш хатарли. Сабрхонни жазолаш қочмас.

Султон яна бир ишни – «эри фитнаси»ни фош қилган жувонни олиб қайтаётганини ҳам тўғри, деб ҳисоблайди Жаҳон Паҳлавон. Аввало, энди бу жувоннинг борадиган жойи йўқ, қолаверса, кўзга яқин экан-да, ўзи ҳам қурғур...

30

Қўшин дара ошиб, дашт ошиб келаберар. Яқинлари султонни зимдан кузатишар. У паришон. Маҳзун. Эгарда бош эгганча маъюс ўлтирар.

Султоннинг кўнгил кўзидан томчилаётган қонли ёшларни бир ўзи билар, бир Худо.

Дунёнинг бор фиғонлари султоннинг бўғзига тикилгандай, уни ёргудай, оғзидан ўт бўлиб отилгудай эди.

Тили дер: «Ўғлум, норасидам!» Тиши тилини тўсар. Сўзлари орқасига қайтар. Юрак-бағрини остин-устун қилиб юборар.

Тили яна: «Якка-ёлғиз меросхўрим эрдинг, ўғлум, умримнинг танҳо давомчиси эрдинг. Отам хоки олисларда ётар кафансиз. Онамни балиқлар гажимиш. Сени ўғлум, нуридийдам, ёв пора-пора айламиш. Эвоҳ, эвоҳ!

Бир чўпон-чўлиқнинг кўз қароси бўлиб дунёга келсам неткай эрди, чўлу саҳрода ўзумча яшаб, ўзумча юруб пода боқсам неткай эрди!

Елкамдаги юк тоғларга юкланса, беллари букилгай, арслонларга, филларга юкланса, қовурғалари сингай. Эвоҳ, эвоҳ!!!»

Дарди султонни қақшатиб борар, оқ от туёқлари қора ерни ёриб борар.

31

Бақалада султонни кутиб олганлар унинг юзида ғам-андуддан асар кўрмадилар. У ўктам ва шахдам эди.

Ўғлининг нобуд бўлганини Гулбегимга билдирмасликка қарор қилганди султон. Майлига, умид билан яшасин малика...

32

Хуморбека ўз иниси билан учрашишга шошилмас эди. Инисини яхши биларди, дилини сиёҳ қилиши, режаларига путур етказиши тайин.

Режалари эса унинг пухта ўйланган ва узоққа мўлжалланган...

33

Сойиржа Паҳлавоннинг сабр косасини тўлдирган нарса Хуморбекани султон ўз ҳарамига олгани бўлди.

Буни ўзига ҳақорат деб билди саркарда. Нечун бу ҳақда бир оғиз гапирмади султон, ҳатто ишорат ҳам бўлгани йўқ. Эҳтимол шундай бўлишини (сир тутишни) Хуморбека ихтиёр этгандир. Лекин султон... наҳот унинг оғзига қулоқ тутса?!

Тўғри, ҳарам масаласини билганида саркарда бунга қарши чиққан бўларди, нечук бўлгани билан Хуморбека асилзода, ахир, марҳум вазирнинг қизи, уни ҳарамга олиш отаси руҳини чинқиратиш, Соийржа Паҳлавоннинг шаънини ерга уриш деганидир. Боз устига, Хуморбека эрини рад этгани билан ҳали унинг никоҳида эрур.

Саркарда не айб қилдики, султон уни бунчалар оёқос-ти этса?! Парвон жангида, Синд савашларида, ундан кейинги талатўпларда кўрсатган мардликлари учун султондан олган мукофотими бу?

Шуларни ўйлаб саркарда султон даргоҳини тарк қилишга аҳд этди. Кўшини унга эргашиди. Тун ярмидан ошганида атроф-жавонибни кузатишни баҳона қилиб Бақаладан чиқиб кетдилар.

34

Бундай бўлишини султон хаёлига ҳам келтирмаган эди. Соийржа Паҳлавон ва Хуморбека ўрталаридаги совуқликни шунчаки гина-кудурат билар, ўтиб кетувчи ҳол деб қарарди бунга.

Хуморбека ҳарамга ўтказилган бўлса, у султоннинг тан-маҳрамига айланди дегани эмас. Султон унинг насабини, кимнинг ҳасми эканини билади. Шунинг ҳам билладики, эрига соқинлик қилган аёл бошқага ҳам вафо қилмас. Ҳарамга ўтишни Хуморбека ўзи сўраган, бундан мақсуди не, султон билмас.

Саркарданинг даб-дурустдан этак қоқиб чиқиб кетиши пашшадан фил ясаш эмасми ёки кўнглида номаълум мақсадлар пайдо бўлганини билдирмайдими? Ёки бу ёғийнинг орани бузиш йўлидаги навбатдаги ўйиними?

Нима бўлганда ҳам Сойиржа Паҳлавоннинг кутилмаганда кўрсатган бу ҳунари бўронларда эгилмаган дўстлик-садоқат деган чинорнинг битта улкан шохаси синганини билдирадими, энди бундай шоха қачон ўсиб чиқадию қачон қудратта айлангай?!

Султон ўзини қўярга жой тополмас эди.

35

Хуморбека ўз иниси билан рўбарў келиш хавфидан қутулди. Бир ноҳўя қадам билан пишай деб турган мевани нобуд этиши аниқ эди. Эшитдики, опасининг ҳарамга олинишидан ор этиб кетибдир. Тентак. Зарур бўлганида орқага чекиниш нималигини билмаган нодон. Маликаларни тинчитиб туриш учун вақтинча ўтган ҳарамга Хуморбека. У эрта-индин малика либосини кийишига ишонади.

Шуни деб иссиқ ўрнини тарк этган, шуни деб майдонга чиққан!

36

Елиб чарчамас эди Қорабайир, туриб чарчади. Ем олиб келган Қиличга ўқрайиб қаради, еминг ордона қолсин... Қилич мен нима қилай, деб бурилиб чиқиб кетди.

Юз ўғирмаган битта шу сайис қолган эди, унинг ҳам бепарда чиқиб кетиши Қорабайирнинг сабр косасини чилпарчин этди. У қозикқа ваҳшиёна оғиз урди. Силтаб-силтаб қўпорди. Қозик ва занжирни шарақлатганча ўзини ташқари отди.

Сайисхона майдонига отилиб чиқаркан, кўзлари бир зум оқ отни ахтарди. Унинг ҳозир йўқлигини, ҳар кунгидек султон хизматида эканини биларди, шундай бўлса-да, бир қараган бўлдию тутаққанча адир сари учди-да кетди.

Орқасидан Қилич қичқирганча қолди:
– Тўхта! Тўхта, ҳой, Қорабайир!!

37

Мўлтондан аянчли хабар келди. Сойиржа Паҳлавон Сабрхонга ҳужум этган, қуршовга тушиб ҳалок бўлган. Қўшини қириб ташланган.

Аёнки, саркарда ўз оиласининг фожиасига Сабрхонни сабабчи деб билганидандир бу ҳаммаси. Қалтис қадам нималарга олиб келмас.

Фожиада султон ўзини ҳам гуноҳкор деб ҳисоблар. Хуморбекага муносабатни саркардага билдириб қўйилсамиди... Сўралса, тушунтиргай эди. Беайб Парвардигор!

Шаҳидларни хотирлаб султон мотамга кирди. Қора байроқ (Хоразмшоҳлар туғи) туширилди.

Мотамдагилар орасида Хуморбека ҳам бор эди. Кўзида ёш кўрмадилар. Дийдаси қаттиқ экан, дедилар. Ундан юз ўтирдилар. Султон кўнглида бу «раҳм билмас» аёлга бўлган жиндак марҳамат туйғуси ғазаб билан алмашди.

Эртасига уни бадарга этди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

1

Кун эрталабдан дим бўлди. Бу тоғнинг ҳавосими ёки саҳронинг? Саҳронинг, дейишди тоғликларнинг ўзлари. Тоғни мана-мана гармсел босадигандай эди.

Фақат пешиндан кейин аллақайдан оқиб келган саболар гармселнинг дамани қайтарди. Ўша ҳаётбахш саболар кетидан Йигит Малик Исфaxonдан тўп-тўп аскарларни султон қароргоҳига бошлаб келди. Улар орасида кўпдан Пиршоҳ хизматида бўлиб, эндиликда ундан юз ўтирган икки саркарда ҳам бор эди. Ихтиёрларидаги қўшинлари беш минг кишидан ошарди.

Саркардалар ва аскарларни Исфaxonдаги парокандалик, Пиршоҳнинг маишатга берилиб, давлат ишлари билан шуғулланмай қўйганлиги, шунинг оқибатида юз берган бошбошдоқликлар ташвишга солган, улар султондан мадад ис-таб келган эдилар.

– Бул йўсинда Исфохон қўлдин кетгай, – деди Йигит Малик. – Қўшни султонлар они маҳв айлашга шайланмишдур.

– Райият аҳволига маймунлар йиғлагай, – унинг сўзини қувватлади Пиршоҳнинг собиқ саркардаси. – Халқнинг қорни оч, усти юпун. Бул етмагандай, инингиз эл бошига солиқ устига солиқ солмоқ ила машғул.

«Инингиз» деган сўз султонга гўё шаъмадай туюлди. Нега Пиршоҳни тартибга чақирмайсиз, дегандай эшитилди.

Жалолиддиннинг инилари ичида тузуги шу Пиршоҳ. Худо унга жамол ҳам, камол ҳам берган. Ҳарб санъатинида пухта эгаллаган. Шундан ҳали мўғул истилосигача Алоуддин Хоразмшоҳ бу салоҳиятли ўғлини Исфохонга ҳоким этиб тайинлаган эди.

Бул ини ҳам айнибдир-да, деган фикрга борди Жалолиддин. Чунки бошқа инилари Ўзлоқшоҳ, Оқшоҳ ўз вақтида Жалолиддинга қарши чиқишган, калтабинликлари боис мўғуллар томонидан ўлдирилган эди. Ироққа ҳоким этиб тайинланган яна бир иниси Рукниддин ҳам ҳаёт тўфонларига дош бергувчилардан бўлмади. Энди бу Фиёсиддин...

– Чин ўйлаб, ҳаққирост келибсузлар, – деди саркардаларнинг сўзларини бўлмай эшитган султон. – Хўш, Исфохон муаммосин қай йўсин ечмоқ даркор, не тadbир айтурсизлар?

– Олий ҳазрат, – деди Йигит Малик, – мени маъзур тутгайсиз, Исфохонни ёғийдин фақат Сиз сақлай олурсиз. От бошин онга бурмоқлик лозим деб ўйлармен.

Султон вазирга кўз ташлади.

– Мен андоқ ўйламасмен, – деди Жаҳон Паҳлавон. – Ҳиндустон бизга таянч ҳисобланур. Они ташлаб Исфохон сори юз тутмоқлик... хатарлидур. Пиршоҳга элчи юбормоқлик, имдод айламоқлик, бул бошқа масала.

Султоннинг ўзи Пиршоҳга мадад бермоқликни бошдан ўйлаётган эди, қатъий қарорга келди.

Эртасигаёқ Абу Инъомхонни мактуб ила йўлга отлантирди.

2

Кубача жаллодга буюрди:

– Шамсулмулкни қатл айла.

Қай йўсин ўлдирмоқни айтарми деб жаллод пича кутиб турди. Кубача айтмади. Демак, ўз билдигимча, деган хаёлда саройдан чиқди.

Шу пайтгача неча одамни ўлдирган бўлса, биронтасига ичи ачишмаган эди жаллоднинг. Шу оппоқ соқоли кўксини қоплаган, хизрсифат Шамсулмулкка келганда кўнгли юмшади. Уни фариштадай бегуноҳ деб билганиданми, хушсувратлиги таъсиридами, салобати юмшатдими, ўлдирмоққа ҳадеганда қўли боравермади.

Хукмдор амри вожиб, бажармас эса ўзининг боши кетар, бажарай деса борлиғидан шуъла таралиб турган олиймақом инсон... жиндак енгиллик яратишни ўйлаб жаллод унга деди:

– Тақсир, ишимни қай йўсун адо айласамки, сизга бир қадар енгил бўлса...

Шамсулмулк жаллодга таажжуб ила боқди. Қай йўсун бўлганда ҳам ўлим ўлим-да. Жон чиқар. Ёки бул жаллод майна қилиб ўлтурмоқ истарми?

– Не қилиб эрса-да, тезроқ жоним ол, – деди ори кўзиб.

Унинг кўрслигидан ғазабланиш ўрнига яна беғараз сўради жаллод:

– Бошингизни кундага қўйиб жон олайнми ёки бўғуб?

– Қандоқ амр этилган эрса, шундоқ қил. Фақат чўзма.

Жаллод қон чиқармай ўлдирмоқни осонроқ ўлим деб ўйлади шекилли, болта ва кундани олиб чиқишни шеригига буюрди-да, шошилмай енг шимара бошлади.

Шамсулмулк таҳорат олди. Ҳаёти бир нафас кўз ўнгидан ўтди.

Шамсулмулк ўз ҳаётининг энг сермазмун даврини Жаллоддинга хизмат қилган йиллари деб билар ва ишонурки, битта шунинг ўзи дунёдин тик кетмоқликка арзигаёй.

– Мана, мен тайёрмен, бошла, жаллод.

Жаллод уни ечинтирди. Ётқизиб, қўл-оёғини боғлади. Устига оқ сурп ёпди. Бўға бошлади. Ҳар битта бармоғи гўё бир омбур эди. Ўнта омбур бирваракайига бўғизга ёпишди. Томирларни эзиб, нафас ўтадиган йўл борки, барини беркитиб ташлади.

«Қурбони»нинг кўзлари олайиб, очилганча қотиб қолди. Қорачуғларида жон асари қолмагач, кўзларини ёпиб, оёқ-қўлини ечди. Тамом деб ўрнидан турди. Қадини ростлар экан, бармоқлари қалтирагандай бўлди. Астаффируллоҳ, деди ҳайрон бўлиб.

Эҳтимол, ҳаётида биринчи мартадир, ўз касбига кўнглида совуқлик пайдо бўлди. Фариштадай одамни ўлдиргани-

дан ўзини-ўзи ёмон кўриб кетди. Лекин начора, касб бу касб. У буйруқни бажарувчи, холос. Шундан андак таскин топиб хужрадан чиқди.

Орадан бир чой қайновича вақт ўтгач, ўликни чиқариш учун хужрага кирганлар ақл бовар қилмайдиган воқеани кўриб танг қотиб қолишди. «Ўлик»ка жон кирган, у тўшақда хомуш ўлтирар эди. Кимдир ҳушидан кетди, кимдир жон ҳолатда ўзини эшикка урди.

Буни эшитиб яна астафидуллоҳ, деди жаллод. Кўзларини ерга қадаб ўлтирган «тирик мурда»га таажжуб билан боқди-да, эртага аъёнларнинг ўз устидан кулишларини ва Кубача жазога маҳкум этишини ўйлаб кўнгли тош қотганча ишни бошидан бошлади. Ҳатто масиҳ пайдо бўлиб қолганида ҳам тирилтира олмайдиган қилиб бўғиб ташлади.

3

Қорабайир исён кўтариб қочган заҳоти Қилич ёнига сайисларни олиб унинг орқасига тушган эди. Қилич Қорабайирга от зоти ета билмаслигини ўйлаб, арқонни узун ташлади. Қочоқнинг адир оша тоққа йўл олгани аён эди. Шу тарафга юрдилар.

Эртаси кун пешинга яқин тоғ тепасида илкис битта от кўринди. Эгри-бугри сўқмоқлар оша тоққа кутарилиб, отнинг Қорабайир эканига ишонч ҳосил қилишгач, қалбларида умид учкунлари пайдо бўлди. Тобора унга яқинлашиб бормоқда эдилар. Қорабайир қилт этмай уларни кузатиб турар, бир қарашда изкуварларни кутаётганга ўхшарди. Аммо, ора қисқариб кўз-кўзга тушгани дам Қорабайир безовта кишнади. Гўё газабини сочди. Қанча гина-кудуратинг бўлса бош устига дегандай, Қилич отдан тушиб, юқори кўтарила бошлади. Худди шуни кутиб тургандай Қорабайир бир депсинди-да, Қиличга орқа ўтирди. «Майли,— деди ўзича Қилич,— орқа ўтирсанг, ўтира-қол, ўшал жойда туриб берсанг бўлгани».

Баногоҳ Қорабайир ўзини нари томонга отди. У ёқда кенг ўтлоқ борлигини Қилич қояга кўтарилганида кўрди. Шериклари билан ўтлоққа йўл олди.

4

Сангина бегим довуччага бошқоронғи. Энага ва канизаклар унинг қошида гирдикапалак. Гулбегимнинг на шодли-

гини билиб бўлар, на хафалигини. Ичида у ўз ўгли Жамолдинни ўйлар. Султон турли томонларга жўнатган хабаргирларнинг қайтиб келишини сабрсизлик билан кутар...

Довучча ўрнини босарми деб Сангина бегимга аллақайси жойлардан равоч топиб келишар. Бегим уни ғижир-ғижир тишлар. Юзи ёришар. Суст кетиб турган кўнгли бир қадар тўйинар.

Султон мийиғида кулиб қўяр. Хотинлар олами бошқача...

5

Қизиқ, сайислар юрсалар, Қорабайир қочади, турсалар туради. Бу ҳол кўп такрорланди. Охири Қиличнинг калласига бир фикр келди. Отингнинг эгар-жабдуғини еч, деди ёш сайисга. Эгар Қорабайир сари олиб борилса, ул қочмас. Тагин султонга борурмен деб ўйлар ва турган жойидан жилмас.

Қилич шу тахлит эгарни кўтариб аста-аста от томон юрди. Қорабайир эгарга тикилиб-тикилиб қараб, хурсанд бўлганга ўхшарди. Ора ўн беш-йигирма қадамча қолди. Қорабайирнинг кўзи ҳамон эгарда эди. У пишқирди. Бошини сарак-сарак қилди. Яхшилик аломати эмасди бу. Айни шундай бўлди. Қорабайир яна қочди.

Эҳ, деб тиззасини муштлади Қилич. Ерга тиз ташлаб ўтирди, ўтирди-да шерикларига деди:

— Сиз Қорабайирни кўздан қочирманг. Мен султон қароргоҳига борайин. Бу гапларга онҳазрат не дегайлар...

6

Шамсулмулкнинг ўлдирилгани хабари султонга етди. Эrsa султон ғазаб отига минди. Уччага элчи жўнатаётиб Кубачага бундоқ демоқликни буюрди:

«Сени инсофга келур деган умидда сабр қилдик. Дағи дўстлик қўлимизни чўздик. Сен они қайтармоқликка журъат айладинг. Энди қўлимизга қилич олишга ундабсан. Уруш истабсан — чиқ майдонга!»

7

Қилич ўтлоққа Қорабайирнинг ўз эгар-жабдуғи билан қайтди. Бир қарашдаёқ ўз эгарини таниди Қорабайир. Тоғу тошларни тўлдириб кишнаб юборди. Аввалгидек иштиёқ

билан эгар урди унга Қилич. Аввалгидек тортиб-тортиб айилини бойлади. Яна аввалгидек гижинглади Қорабайир. Яна кўзлари аввалгидек порлади. «Билгилки, — шивирлади унинг қулоғига Қилич, — султоннинг ўзи сени келсин, дер». Енгил сиқинди Қорабайир.

8

Абу Инъомхон Исфaxonдан қайтди. Унинг ҳафсаласи пир эди.

— Фақирни маъзур тутгайсиз, олий ҳазрат,—деди у султон ҳол сўраши билан.—Фиёсиддин тамом ўзгармиш. Надоматлар бўлгайким, ул бепарво ва беандеша, зулмкор ҳокимга айланмиш. Таклифни рад айлаб, имдодга ҳожат йўқтур, деди.

Иним бунчаликка борар, деб ўйламаган эди султон. Тўрт томонини ёғий қуршаб келаётган бир пайтда ёрдамни рад этмоғи ва димоғ кўрсатмоғига бир сабаб бўлмоғи даркор. У ё ёрдамни нохолис деб билур ёки ишонган бир тоғи бор турур. Султоннинг кейинги ўйи ҳақ бўлиб чиқди.

— Билиндики, Бағдод халифасига орқа қилур Фиёсиддин, халифа ила махфий алоқаси йўқ эрмас,—деди дангал элчи.

Бундай дейишга Абу Инъомхоннинг асоси бор эди. Фиёсиддин сиёсатидан норози икки аъён билан пинҳоний учрашув чоғида улар Исфaxonдан Бағдодга қачон элчи боргани, халифа Носир билан Фиёсиддин Пиршоҳ ўртасида қалин алоқа ўрнатилганини айтиб, сўзларини асослаб беришган эди, шуларни султонга бир-бир баён этди.

Халифа Носир ила тил бириктирмоқ... Ул халифа эмасми Хоразмшоҳлар салтанатин синдирмоқ истаган. Ул эмасми, Чингизни савашга гижгижлаган. Энди Фиёсиддин ундин — ота душманидин илтифот кутгайми?! Қандоқ разолат, қандоқ калтабинлик?

Султон бир оздан сўнг ўзини босиб ичида мулоҳаза юрита бошлади. Чора кўрилмас экан, Исфaxon қўлдан кетгай. Ул маъвонинг бой берилмоғи Эронзамин дарвозасин мўғулга очмоқ ила баробардур. Хоқоннинг Эронга кирмоғи эса онинг Озар ва Гуржистонни забт айламоғи учун қўл келгай.

Бул офатнинг олдини олмоққа шошилмоқ даркор. Аммоки, ҳозир Ҳиндустонни ташлаб Эронга йўл олинмоғи душвордур. Аввал калтабин кубачаларни бирёқлик қилмоқ даркор.

Шу ва шунга ўхшаш кўп мулоҳазалардан сўнг, Абу Инъомхонни тагин Исфaxonга жўнатишга азм этиб, унга деди:

— Дағи орқанга қайт, саркарда. Сен, ахир, бир менга эрмас, Фиёсиддинга-да тоғавачча бўлурсен. Йўлдин адашган инимни ақл-фаросатга даъват айла. Айтғил, халифа этагин тутмасин. Исфaxonни маҳкам ушласин. Сўзимга кирсин, йўқ эрса, барчамиз тузатиб бўлмас хатолар гирдобида ҳалок бўлурмиз... Сўзум қулоққа олмас бўлса, онингдек индин воз кечгаймен. Воз кечсам, оқибати не бўлмоғин ўйласун ва қадамин билиб боссун. Не ҳол содир бўлур, зудлик ила хабар бер. Бор, биздин ишорат бўлмагунча онда тур.

Эрта тонгда Абу Инъомхон йўлга чиқди.

9

Султон вазир ва саркардалари ила кенгаш тузди. Кубачага қарши саваш не тариқат бўлғай?

Кубачага қарашли қалъаларнинг чизгилари ўртага қўйилди. Султон деди:

— Билурсиз, мана булар — Синд, Учча, Мўлтон, Калор ва Пешовар қалъалари Кубача тасарруфинда эрур. Ондин нари икки қалъа — Нандан ва Сакунда ҳам онинг ноиби ўлтурур. Бугун наҳор хабар келдики, Кубача Хоккар ҳудудидаги қўшинига дағи ўн минг аскар қўшиб, ўзи онда қарор тутмиш.

Жаҳон Паҳлавон деди:

— Кубача Хоккар остонасига келибди эрса, саваш ўшал жойда бўлгани маъқул, онга ўшал ҳудуднинг ўзинда зарба берилур, деб ўйлармен.

— Чин ўйларсен, — деди султон. — Ихтиёрингга яна етти минг аскар берилур. Шул оқшом йўлга отлан. Хоккарда бир кеча нафас ростлаб, фурсатни бой бермай савашга кир.

Сўнг Йигит Маликка юзланди:

— Сен ўз лашкаринг ила Кубачага Хоккарнинг сўл ёғидин ҳужум қилгайсен. Жаҳон Паҳлавон бир томондин ҳужум қилиб они толиқтирган чоғи сен иккинчи тарафдин савашга кириб қуршаб олгайсен.

Маликшоғга деди:

— Сен ўз қўшининг ила маним қатимда бўлурсен. Биз Уччани қамал айлагаймиз. Ишонурмен, Хоккар остонасидаёқ Кубача тор-мор этилур. Магарам, қочгундай бўлса, қароргоҳи Уччага йўли кесилган бўлур. Иншооллоҳ, они қўлга олгаймиз!

Аввалдан битта қўли қиличида бўлган лашкар ўша куннинг ўзидаёқ отга миनावерди.

10

Барча отларнинг олдида Қорабайир борар. Одатича бошини тик тутиб, ўмганини кериб борар. Ёллари силкинар. Кўзлари қувончдан порлар.

Ўйдим-чуқурни писанд этмас. Тиканак тошлар туёғига худди майсадай юмшоқ босилар. Икки қулоғи орасидан ўтаётган шабада эгарда ғоз ўтирган султонга хуш ёқаётганини сезар. Бир вақт султон кимгадир шуни айтгандай бўлувди. Қорабайирнинг икки қулоғи орасидан ўтиб юзларимга урилган шамолдан лаззат топаман деганди. Қорабайир лаззат нималигини ҳамон яхши тушунмайди, лекин унинг хуш нарса эканлигини билади.

Қорабайир бир нарсага унча тушунмайди. Эгарланган-юганланган ўша оқ отни сайис ўз отига ёнма-ён етаклаб келяпти. Нима учун? Қорабайир чарчаб қолгундай бўлса, султонни унга мингазиш учунми? Ҳали-ҳануз билишмайдики, Қорабайир толиқадиғанлардан эмас. Битта ўзида қирқ отнинг кучи бор, деб билади Қорабайир.

У елиб, саваш яқинлигини сезиб туёқларидан учкунлар сачратиб борарди.

11

Жаҳон Паҳлавон ўз қўшинини икки қисмга бўлган, бири очиқ бориб Кубача билан тўқнашадиган, иккинчисини савашга пинҳон тайёрлаб турадиган эди, бари шу йўсин бошланди.

Эрталаб савашга кирган қўшин пешинга яқин «ҳолдан тойиб» Хоккар сари чекина бошлади.

Бундан руҳланган Кубача «ожизланиб қолганлар»ни қалъага етказиб-етказмай қириб ташлаш умидида бор кучини жангга ташлади. У бостириб, қўшин эса тисарилиб бораверди.

Саваш Хоккар остонасига бориб тақалганида дафъатан қалъа дарвозаси ланг очилдию ичкаридан қўшин селдай отилиб чиқди.

Енгил галаба сабабини Кубача ана шундан кейингина тушунди.

У қуршовда қолган эди.

Кубача Учча жиловини уз вазирага бериб кетган, Ибн Ҳожиб вазири кўнглига бундан анча олдин йўл топган, унинг ишончига кириб улгурган эди.

Жалолиддиннинг қўшин тортиб келаётгани маълум бўлгач, уларнинг боши битта жойга келди.

Жалолиддиннинг ҳарбий санъатига Ибн Ҳожиб Парвонда тан берган эди. Бугун тагин қойил қолди унга.

Мантиқ бўйича султон Хоккарга — Кубача билан олишувга бориши шарт эмасмиди. Султон «мантиқ»қа тескари иш тутиб, Кубачани ҳам, Уччадагиларни ҳам доғда қолдирди. Ибн Ҳожиб кўнглида пайдо бўлган бу таҳсин тезда ҳасадга, ғазабга айланди.

Тез ўзини ўнглаб этакни ёпишга киришди у. Вазири билан аскарларни, кўриқчилар ва миршабларни оёққа турғизишди. Саванга ярайдиган эркакки бор, кўлига қурол тутқазди. Деҳлига чопар жўнатилди. Элпутмиш Уччани султонга талаттириб қўймас. Яна бир чопар Хоккарга томон от елдириб кетди. Иншоолуқ, Кубача ёғийни мағлуб айлаб, нусрат ила тез етиб келгай.

Қалъа дарвозасига кулф устига кулф урилди. Шинаклар¹-нинг ҳар биттасига уста мерганлар, ёйчилар қўйилди.

13

Султон Уччани ўраб олгач, унга элчи киритди. Деликим, дарвозани яхшилик ила оч, омонлик берурмен.

На элчи қайтиб чиқди, на жавоб. Ниҳоят, элчининг қатл этилгани маълум бўлди.

Султон қаҳри чек билмас эди.

Амр этди. Йигит Малик қўшини дарвозага ёпирилди. Маликшоҳ аскарлари турли томондан қалъага ташланди. Деворга тирмашган аскарлар шинаклардан қуюлган ўқлар ёмғири остида бирин-кетин қуласа ҳамки, бугун қўшин мисоли айқирган арслонлардай кунгураларни янчмоқ бўларди.

14

Ибн Ҳожиб тепадан барини кузатиб турар. Уст-устига от деб камончиларга буюрар. Кўзлари султонни ахтарар. Топа билмас. Топгудай бўлса, ўз қўли ила отиб ўлдирмоқни хаёл этар.

¹ Шинак — девор тепасидаги кузатув дарчаси.

Кўзлари алпқомат суворийда тўхтар. Танир. Маликшоҳ. Парвонда алдовга учган ўша саркарда. Бир алданган икки алданмасми. Лақмалик касали тезда тузалиб кета қоладиган дардми. Уни тузоққа туширмоқ даркор. Қандоқ қилиб?

Ҳожибнинг ёдига Қорасоч келди. Уни ишга солса-чи? Қай йигит гўзаллар олдида ақлу ҳушдан жудо бўлмас. Аммо султон... қайда у?

15

Қалъанинг орқа девори дарё бўйига тушган, бепоён сув Уччани ўша томондан ҳимоялагувчи эди. Қўриқчи кема-лар фавқуллодда ҳодисаларга ҳамиша тайёр турар, шаҳар қамал қилинган ҳозирги шароитда эса уларнинг сони бир неча баробар оширилган эди.

Дарё оролларида кичик-кичик иккита манзил—Акар ҳамда Бхаккар қалъалари жойлашган. Қўшинни ҳужумга киритган он султон ўзининг чериги билан дарё томонга ўтиб олган эди.

Тун чўкиб, ой тикка кўтарилганида Уччадан анча юқори соҳилда султон отларни дарёга солди. Қорабайир тўлқин ошиб бораркан, Жалолиддин хаёлидан лип этиб ўша машъум кун ўтди. Волидаи муҳтарамаси, бола-чақасини дарёга оқизгани... Онасининг узоқ-узоқлардан келган «бо-лам», деган ноласи. Унутиб бўладурган воқеотларми булар?!

Отлар орол сари сузиб борар, султон қалбида бир нафасга пайдо бўлган эзгинлик ўрнини интиқом эгаллар.

16

Айни шу пайтда Ибн Ҳожиб Қорасочни ўз ҳужрасига олди.

Бунни у аламзада қизни кўнглини олган бўлиб тузоққа тушириш, бағри хун раққоса эса ҳисоб-китобни тўғрилашга имкон деб қаради.

Қорасоч шундай ороланган эдики, манаман деган ҳинд гўзалларига йўл бўлсин. Сочлари аввалгидан ҳам узун ва қора, юзлари сутга чайилгандай тоза, кўзлари сузук, лабларидан бол томар.

Чингизхон жазокашлари бостириб кирган ўшал машъум тунни на Ҳожиб тилга олди, на Қорасоч. Биринчиси бунни кўзгашни истамас, иккинчиси бу фожиани кўнглидаги тўлқинлар тубига кўмиб, юзага қалқиб чиқишига йўл бермай турарди.

Ибн Ҳожиб бу офатихон раққосанинг мазасини яна бир тоғиб, уни Маликшоҳни илинтиришга жалб этишни кўзларди. У аллақачон Маликшоҳга мактуб битиб, хатга вазир муҳрини бостириб олган, тонг отмасданоқ Қорасочни қалъадан чиқариб юбориш чорасини пухта ўйлаб ҳам қўйган эди.

Қорасочнинг нияти эса бу икки оёқли махлуқни рақс тўрларига ўраб, қора сочлари дорига осиш эди, бунга олдиндан ўзини тайёрлаб келарди.

Шу боис ўйинга тортиши ҳамоно «енгил» қанот қоқдикетди. Рақс ва шароб таъсирида яноқлари анор янглиғ қизарган, кўкраклари қўш қаптардай патирлаб турган қизни бағрига босиб эркалаган бўлди-да, мақсадга кўчди Ҳожиб. Маликшоҳга учрашмоғи, мактубни унга топширмоғи зарурлигини тушунтириб, тонг саҳарлаб дарвозада ким куғиб олиши, қандай чиқариб юборишини бир-бир айтди. Қорасочнинг дарҳол рози бўлишини кўриб қувонди ва шароб устига шароб ичди.

Тўшакка тортиб ечин деди. Қорасоч тугмаларини ечганга олиб турганидаёқ тўшакка ўзини ташлаган Ҳожибнинг хурраги ҳужрани қулдиратиб юборган эди. Қорасоч шаробга пинҳона қуйган уйқу дори оқибати эди бу.

Шундан сўнг раққоса Ҳожибнинг қўл-оёғини бойлади. Оғзига латта тикди.

Буни у узоқ кутган эди. Неча марталаб ипидан-игнаси-гача режалаштирган эди. Унинг амалга ошишига Ҳожиб ўзи имкон яратди.

Нимчаси қатига яшириб қўйган милни олди-да, алам билан Ҳожибнинг кўзларига тортди. Ҳожиб ижирғанар, ўзи сезмаган ҳолда бақирмоқчи бўлар, аммо мажоли етмас эди.

Қорасоч эшикни аста очди-да, қоровулнинг тарашадай қотиб ухлаётганини кўргач, дадил ташқари йўналди. Ҳовлини айланиб ўтиб қалъа дарвозаси томон кетди.

Ҳозир у нима қилиб қўйганини идрок этиш ҳолатида эмасди, кейинчалик лойқа сувлар тиниққач, бу мудҳиш кечани ўйласа, юраги орқасига тортиб кетарди.

17

Бу тонг икки муждадан ёришди. Бири — султон дарё канорини эгаллагани бўлса, иккинчиси Кубача Хоккарда енгилиб қочиб кетгани эди.

Қалъа дарвозаси ғийқ этиб очилдию бекилди. Ундан чиқиб улгурдими ё осмондан тушлыми, аскарлар олдида номаълум аёл пайдо бўлди. Уни сўроққа тутдилар. Делики, сўзумни фақат саркарда Маликшоҳга айтгаймен.

Саркарда чодирда иккови ёлғиз қолишгач, Қорасоч рўмолини ечди. Хуснидан нимқоронғи чодир ёришди.

— Ўзунгни танит, айт, кимсен, қайдин бўлурсен?— таажжубда сўради Маликшоҳ.

Унинг син солиб турганини кўрган Қорасоч енги ичидан буклоғлиқ қоғозни олди ва эҳтиётлаб узатди.

— Сизга махфий мактуб, — деди шивирлаб.

Маликшоҳ қизиқиб мактубни олди ва сургучини бузиб очди. Кўз югуртириб мактубнинг Ибн Ҳожибдан эканлигини билгач, тез-тез ўқий бошлади.

Куюқ дуойи саломлардан сўнг, Ҳожиб Хуросонда ҳокон кўшинларининг Ағроқ ва Маликшоҳга ҳужуми англашилмовчилик оқибати бўлганини, нўёнлар уларни Хоразмшоҳ аскарлари деб ўйлаб саваш қилганини айтиб, ўз ачинишини билдирган ҳамда мўғул чериклари Жалолиддин изидан пайдар-пай келаётганини эслатгач, вақт борида султондан узоқлашишни маслаҳат берган эди.

Шундан кейин аниқ мақсадга кўчилган ва бундай сатрлар битилган эди:

«Дехли султони Шамсиддин Элтуртмиш ва Носириддин Кубача жаноби олийлари ила пинҳона иттифоқ тузиб, Ҳиндустонни Жалолиддин тажовузидан сақламоққа бош қўшгайсиз, бул қадам, иншооллоҳ, барчамизга нусрат келтиргай ва алал-оқибат хоқони аъзам Чингизхони муаззам марҳаматиға мушарраф бўлғаймиз».

Мактуб сўнгида зудлик ила Дехлига ўз ишончли одамини юбориш Маликшоҳга тавсия этилган ва «сир очилмоғи андешаси»да мактуб олиб боргувчи аёлни ўша заҳоти ўлдириш зарурлиги уқтирилган эди.

Илоннинг иши заҳар сочмоқликдур. Мактубни ўқиганидан кейин Маликшоҳнинг калласига келган биринчи фикр шу бўлди. Наҳотки, ул малъун мени тагин қармоққа илинтирмоқни ва султон кўшинини худди Парвонда бўлгани каби пароканда айламоқни хаёл этур?

Бул хушрўй аёлга эса ўз ўлими ҳақида ҳукм кўтартириб юбориш...

Нурли инсонлар ёмонликка бормагайлар, ўйлади Маликшоҳ, балким юзи оқу ичи қорадур. Йўқса, аёл боши билан эркаклар ишига аралашиб юрарми. Аммо нега у хайрихоҳдай кўринур?

Аёлга синчковлик билан разм солди Маликшоҳ. У ҳамон ўшандай, юз-кўзидан шуъла ёғилиб турарди.

Қорасочнинг бу ҳолатига аждаҳо комидан қутулгани ва ундан ўчини ололгани ҳамда омон-эсон султон даргоҳига етишгани боис эканини Маликшоҳ қайдин билсин!

19

Султон соҳил соқчиларини маҳв этишда ўнг қўлидан яраланган, ўқ теккан жой дока билан ўраб боғланган, қўли бўйнига осиелиқ эди. Лекин юз-кўзида ярадорлик захмидан асар йўқ. Аввалгидек ўктам ва шахдам.

Маликшоҳ олиб келган шубҳали аёлни кўришиданоқ таниди султон. Парвонда кўргани ўшал хотирасини йўқотган аёл. Парвонда уни волидаи муҳтарамаси ўз паноҳига олган. Гулбегим Уччадан қайтгач, раққоса Қорасоч ҳақида, унинг ғамхўрлиги борасида гапирган. Аммо унинг Ҳожибдан вакила бўлиб келиши...

Изн берилганида Қорасоч бошидан кечирганларини қисқа-қисқа, энтикиб-энтикиб гапирди. Ибн Ҳожиб кирдикорларини бир-бир очди.

Ёш бошига беҳад кўргиликлар тушган бу муштипар жувонни султон Гулбегим қатига берди.

Маликшоҳни энди тузукроқ билган бўлса-да, ундан сўради:

— Мактубга ўзинг не дерсан?

— Алаҳсирашдин ўзга нарса эмасдур бу,— ижирганиб деди саркарда.—Донишманд қиёфасидаги ул қаллоб билмасмики, кўр ҳассасин бир марта олдиргай.

— Ўйинг недур?

— Алдамчи мактуб йўлламоқ даркор, деб ўйлармен. Ёй ўқига илдириб ичкари отилсамикин.

— Бундоқ ўйинларга вақт қайда,—деди султон.—Шул кечанинг ўзунда эл оёғи тингач, ҳужумга ўтгаймиз. Тўплар ўқланганми?

Маликшоҳ жонланиб деди:

— Ҳа, олий ҳазрат, бари ўқланган.

Султон унга син солиб турди-да:

— Уччани эгаллашимиз ила сафарга жўнагайсан,—деди кутилмаганда.

Саркарданинг кўзидаги ҳайронликка жавобан кўшиб куйди:

— Ибн Ҳожиб мактубин олиб... яъники онинг одами бўлуб Элтутмишга борурсен. Билгаймиз, онинг тутуми не бўлгай...

Маликшоҳ мамнуният ила бош ирғади.

20

Тўғонтўплар беҳисоб машғалалар остида Учча дарвоза-сини нишонга олиб отганда дарвоза чилпарчин бўлди.

Қорабайир қалъага наъра тортиб кирди. Қўли бўйнига осиелиқ султонга ғам ема, мен борман, дегандай уст-устига кишнар, йўлбарсдек ёғийга ташланарди. Султон сўл қўлида қилич сермарди.

Икки ёнида икки саркарда — Йигит Малик ва Маликшоҳ кўшинлари ёғий сафларини икки ёндан ёриб-емириб борарди. Бир-биридан тор кўчалар ўликлар ва ярадорларга тўлди.

Тонг отар-отмас қалъа таслим бўлди.

21

Ибн Ҳожибни бу аҳволда кўраман, деб ўйламаган эди султон. Кўр ва хаста бир кимса қаршисида турарди. Шундай бўлса-да, эски Ибн Ҳожибдан қолган бир «ўзига хослик» — кибр юзида кўриниб кетар. Кибр — қабргача дегани шу. Ўз нотавонлигини яшириш учун бўлса керак, бошини тик тутишга уринар, аммо калласи ўзига бўйсунмас, осилиб кетаверарди.

Уни бу кўйга солган ким? Раққоса бу сотқин аҳволдан нечун оғиз очмади?

Султон соғ Ибн Ҳожибни қаршисида кўрмоқчи, унинг юзига тупурмоқчи эди. Султондан олдин унинг башарасига тақдир ўзи тупурмиш. Уни лаънатламоқчи эди султон. Ҳаёт ўзи лаънатламиш.

Энди уни қатл айламоқ шартми? Йўқ. Кўрлиги устига уни кулоқ-бурнидан жудо этиб, халойиққа кўрсатиб турмоқ жоиз, билсинларки, сотқиннинг қисмати мундоғ бўлгай!

Кечқурун султон Қорасоч жасоратини Гулбегимдан эшитди.

Қорасочга султон номидан мўъжаз сандиқ туҳфа этилди. Ичи тўла жавоҳирот эди. Бир одам умрига етиб орттулик сарват эди.

Қорасоч хурсандликдан энтикар эди.

Дунёнинг ишлари шу, ким ўтказса жабрини,
Тақдир бирма-бир ушлаб, сўлдиражак барини.

22

Кубачанинг Уччадан кейинги йирик истехкоми — Калор қалъаси. У бамисоли газанданинг иккинчи уяси. Эндиги зарб унга урилмоғи даркор.

— Бул зарбани сен ургайсан, — деди султон Йигит Маликка. — Аввалинда шарт қўйилки, савашсиз таслим бўлур эрса, афв этилгай. Кўнмас эрса, забт айла. Бор, Оллоҳ ёринг бўлгай!

Орадан бир кун ўтиб қўшин йўлга чиқди. Олдинги сафда отини гижинглатиб ёқимтой «йигит» борар, саркардага ўғринча қараб-қараб қўяр, Йигит Малик кўнглидан эса бу Қамбарбек мунча хушбичим бўлмаса деган фикр ўтарди.

Икковининг оти бир маромда йўрғаларди.

23

Уччада қўлга олинган қароргоҳни кўздан кечиратуриб, ҳарам олдида тўхтади султон. Аёлларни ўзга ҳужраларга кўчиртириб ичкари кирди. Гулбегим шу ерда ётган, шу ерда...

Султоннинг кўнгил шишасидаги доғ қабарди. Ҳарамга ўт қўй, буюрди эшик оғасига.

Олов тили бирпасда туйнукка етди. Унга сиғмаган ёнғин ўзини томга урди. Уни ёқиб устунларга ўтди. Ҳарамни ланғиллаган том босди. Гулбегимнинг кўзга кўринмас изларини ёқиб кул қилди.

Барини томоша қилиб турди султон. Кўнгли таскин топгандек бўлди. Аммо юракка тушган доғни ёқиб юборгувчи ёнғин борми бу оламда!..

Хоккар остонасидаги савашда қиличини қўлидан туширган Кубача Учча сари қочган ва йўл ярмида унинг султон қўлига ўтганини эшитган эди. Ноилож йўлини Акар оролига бурди.

Кундузлари яшириниб, кечалари йўл боса-боса не машаққатлар ила сув кечиб оролга яқинлашганида билдики, у ерда ҳам султон одамлари ҳукмрон. Апил-тапил Бхаккар оролига қочди. У ерда ҳам султон ҳукми қарор топганини кўриб, қора тунда яна саргардонлик кўчасига бош урди.

Йигит Малик қўшини Калорга бир кунлик йўл қолганида оёқ илди. Буни Йигит Малик ўзича бургут йиғнар, деб атайди. Бургутлар парвоз олдидан ўзларини кутилган-кутилмаган муҳорабаларга шайлаган чоғларида уларда бемисл хислат — осмонларга монанд ғурур пайдо бўладики, шундан қанотлари пўлодга, чангаллари ханжарга айланади. Яхши қўшин ҳам айни шундай, ўзини савашга шайлар экан, куч-ғурури баҳорги дарёдай тошмоғи бор.

Хордиқ чоғида саркарда Қамбарбекни гапга тутди:

— Сен, йигит, Калорда бўлгансан, айт-чи менга, Абу Совуқ деган баттолни қандай ўлдиргансан?

Бу гаплар саркарданинг қулоғига қандай етди экан? Бехтиёр кўз ўнгига ўша машъум кеча келди. Ростини, қандай қилиб девдай одамнинг нозик жойига пичоқ урдию қандай қилиб қочиб кетолди? Худо йўл берса ҳар қандай мушкул ҳам осон бўлар экан.

— Қандоқ ўлдирдимми? — саркарданинг ўзига қиймириб қараб турганидан ёноқлари олмадек қизарганча деди Қамбарнисо. — Яшириб қўйган ханжаримни шундоқ олганману тикқанман-қўйганман.

Йигит Малик кулиб юборди. Йигитни яна гапиртирмакчи бўлиб:

— Ул недин сени ўз қасрига олиб борган-а? — сўради очик чеҳра билан.

— Ўлгиси келиб олиб борган-да, — ўзи сезмаган ҳолда очилиб кетди Қамбарнисо.

Йигит Малик тиззасини шапатилаб ўрнидан турди-да, хохо-лаб кулганча аскарга яқин келди. Унинг иссиқ нафаси Қамбарнисонинг юзини сийпалаб ўтди. Эти жимираб кетди.

— Отнинг калласидай юрагинг бор экан, бола,—деди унинг елкасига қўлини ташлаб.

Қизнинг елкасида пайдо бўлган жимираш товонигача борди. Бола, деганидан айниқса таъсирланди. Йигит деса ҳечам таъсирланмаган бўларди. Бола... бу бошқа. Қиз бола ҳам дейишади-ку.

— Энди менга ўша хунасаннинг сиёғини айт, — ҳамон қизнинг елкасидан қўлини олмай деди саркарда.

Қамбарнисо ўзи истамаса-да, елкасини секин тортди.

Сухбатга киришдилар.

Кўнгил кўнгилдан сув ича бошлади.

Бу саркарда билан аскар ўртасидаги сухбатга сира ҳам ўхшамас, балки бир-бирига мойил ва тенг (ёшидан қатъи назар) икки инсоннинг дилкаш гурунги эди.

Саркарда бу хипчадаги қувваи салоҳия таъсирига берилиб сухбатни тугатгиси келмас, аскар эса кўзлари чақнаган йигит олдида истаса-истамаса худди қайноқ сувга тушган қанддай эриб бормоқда эди.

26

Калорга хоразмликлар бостириб келаётгани, уларга султон эмас, балки ёш бир саркарда бош эканидан хабар топган қалъа ноибни ҳимояни ортиқча билиб, ёғийни йўлда қарши-лаш мақсадида йигирма минг қўшин билан шаҳардан чиқди.

Бу янгиликни Йигит Малик яхшиликка йўйди. Қамалга ҳожат қолмайди.

Икки қўшин сайҳонликда саф тортди. Ноиб шарт қўйди. Саркарданг ўртага чиқсин, мени енгса, Калор онинг, енгилса, бор қўшини маним бўлур. Йигит Малик деди: «Айни муддао».

27

Икки қўшин икки ёнда жим. Икки от икки ёндан бир-бирига қарши елар.

Йигит Малик ўзига яқинлашиб келаётган ноибни чалғитмоқ бўлиб от жиловини тортар. Ёғий ҳайиқди, деб ўйлар ноиб, ҳаволаниб келаберар.

Ора эллик қадамча қолганида Йигит Малик от жилловини қўйиб юборар. От ўққа айланар. Найза найзага урилар. На бу тайрилар, на у.

Отлар айланиб яна бир-бирига отилар. Найзалар қарсиллар. Қалқонлар тешилай дер.

Икки ёнда икки қўшин жангни нафас ютиб кузатар. Қамбарнисо Оллоҳдан тиланар: «Саркарданинг омадини бер!»

Ерданми, кўкданми Йигит Маликнинг билакларига бетизгин қувват инар. Ҳамласидан рақибининг найзаси қулидан учар. Ноиб қилич яланғочлар. Найзасизга найза санчмоқни эп кўрмай Йигит Малик қиличини қиндан чиқарар.

Биринчи зарбдаёқ ноибнинг анойи қиличбозлардан эмаслигини англай. Юз усулда қилич ўйнатишини кўриб ичида қойил қолар. Аммо бу балои азим юзни билса, Малик мингни билар-ку. Қиличбозликда бир султондангина кейин турар. Сен ким бўпсан ўзи...

Бу гапларни биров айтарми ё ўзининг ичидан чиқарми, билмас Малик, бироқ жисми пўлодга дўнганини, энди унга тиг ўтмаслигини сезар ва рақибининг бўйнини кўзлаб шундай қилич урарки, ноибнинг боши ўша заҳоти елкасини тарк этар.

Ёғий сафида тартиб бузилар. Ярми савашга кирмоқчидай бўлар, ярми қочар. Қочганларни кўриб савашталаблар ҳам от бошини орқага бурар.

Уларни қувишаркан, Қамбарнисонинг оти қоқилиб, ўзи эгардан беҳос учиб кетар. Пўлот қалпоғи бошидан тушиб, узун ва қора сочлари тўлқиндай ёйилар.

Йигит Малик ўзи билмаган ҳолда орқага қайрилиб қарар ва хилча аскарнинг қиз бола эканини кўриб кўзларига бир ишонар, бир ишонмас.

28

Хоккар ва Калордаги қўшинлар зафар ва нусрат ила султон ҳузурида — Уччада жам бўлдилар ҳамки, еру кўкни мислсиз оташ — гармсел ўз забтига олди.

Япроқлар сўлиди. Қоматли гуллар эгилди. Кўк оташхонага айланиб, ерга бетиним олов пуркаб турар. Ер тоvonни жиз-жиз куйдирар.

Хоразмнинг жазирамаларида тобланган йигитлар ҳам терга ботаберди. Отлар лохас. Думлари қайноқ ҳаво елпийди.

Султон деди: «Тоққа, Бақала адирларига қайтгаймиз».

Савашдан кўзланган мақсад ўзи ҳосил бўлди. Учча, Калор, уларга яқин қалъа, мавзелар тўла эгалланди. Уруш истаган Кубача бор-йўғидан ажраб, аллақайларда изғиб юрар. Уни қўлга олиш қочмас. Аскарлар нафас ростласин.

Жаҳон Паҳлавонни Уччада, Йигит Маликни Калорда қўшинлари билан қолдирди султон.

Маликшоҳни уч юз йигити билан Деҳлига — Элутмиш ҳузурига йўллади. Малик «Ибн Ҳожиб одами» бўлиб унинг мактубини олиб жўнади.

Султон ўз хос йигитлари ила орқага — тоққа қайтди.

29

Узун, қора сочли аскарнинг ёнига ўзи борди Йигит Малик. У кулимсираб қарши олди. Димоғига муаттар ҳид урилди Маликнинг. Сармаст бўлди. У ҳайрон эди. Бу малак қандоқ қилиб шунча вақт мобайнида ўзини йигит кўрсатиб келган? Нечун шундоқ қилган?

Ўзидан сўради шуни. Қамбарнисо айтишни истамади. Ҳожати йўқтур, деди. Малик туриб олди. Охири сир юзига тортилган пардани кўтарди Қамбарнисо.

Нозик-ниҳол бир соҳибжамол шунчалик куч, ирода ва уқувга эга бўлар, деб ҳеч ўйламаган эди Малик. Қизнинг сўзларини эшитар экан, ичида тавба, тавба дерди, холос.

Қасос туйғуси бир гулни метиндек маҳкам эманга айлантирибди-я. Таажубким, қасоскор эманга айланиш баробарида ўзининг гуллигини ҳам сақлаб қолибдир. Уни пардалаб келибдир, холос.

Ўзи ҳам билмаган ҳолда аскар болани ёқтириб юрганлари сабабини энди тушунди Малик. Уни Исфaxonга олиб кетмоқчи бўлгани ҳам бекорга эмас экан-да.

Дунёнинг ишлари ажаб...

30

Кечаси билан тўлганиб чиқди Қамбарнисо. Жисми-жони ўт бўлиб ёнди. Яна гаплашгиси келиб Йигит Маликни кўз олдига келтирди. Дилингни оч менга, дегандай кулимсираб турарди у.

Айтди Қамбарнисо. Кўнгил тубига яшириб қўйган гапини айтди. Сизни севиб қолганимга бугун астойдил ишондим, деди. Кўзим сизни кўрмоқни истар. Кулоғим эшитмоқни. Дилим сизга талпинадир. Бул учови менга бўйсунмас.

Аслида, мен севги деган оловдан узоқ юришни истаганман. Мен ҳаётимни падари бузрукворим учун, опа-сингилларим учун, вайрон бўлган уйимиз, рўзгоримиз ҳақи ёвузлардан ўч олишга бағишлаганман. Шунинг учун қилич тутганман, отга минганман. Эркак кийимин шунинг учун кийганман. Шундан таскин топганман.

Лекин қутилмаганда ичимда бошқа бир чироқ ёндики, онга сиз сабабчи эрурсиз. Парвонда сизни кўрган куннинг ўзида ёнган эди бу чироқ. Мен они даф айламоқ истаганман. Аммо у ўчмоқ ўрнига ёнгандан ёниб бораверган.

Қамбарнисо ўз ҳаёлида яратган, рўбарўсида кулимсираб турган йигитга бу гапларни айтганидан уялиб, юзлари ловлов ёнди. Қандайин беҳаёсан, деди ўзига ўзи. Қуёш чиқшини, қалъа дарвозаси очилишини бетоқат кутди. Киприк илмай тонг оттирди. Сайисхонага ўтиб отига эгар урди.

31

Қамбарнисо қайда? Тўрт томонга кўз ташлади Йигит Малик. Хабарни дарвозабондан топилди. Ул деди:

— Қамбарбек отлиғ чопар Йигит Малик номидин Бақала сари кетмиш. Султонга нома ила...

Малик кулди. Не ҳийла ишлатмас бул сочи қора, кўзи қора...

Орадан уч кун ўтказиб Йигит Малик Бақалага — Тўғон тўпчи эвига¹ совчи юборди.

32

Қамбарнисо Бақалага келасолиб, акасига сири очилганини гапириб берди.

— Кўб яхши бўлубдур,— деди Тўғонбек.— Кўпдин айни шуни истар эрдим. Баҳодурларгина эплай оладурган ишни қилдинг. Етар. Кўйлагингни кий энди.

¹ Эв — уй.

— Мен қиз бошим ила савашмоқни истабмидим. Отамиз, ҳур опа-сингилларим йўлига тикдим бошимни. Маъзур тутгайсиз, акажон, бул йўлдин қайтмагаймен.

Тўғонбек ўз сўзида туриб олди:

— Бул сўзни ортуқ айтма. Бор, чанг-чунгингни арт.

Акасининг шундай дейишини биларди Қамбарнисо. Майли, кўрурмиз. Эртага худо раззоқ...

Қамбарнисо ётоққа кирасолиб ўзини катта отди. Кўнглининг туб-тубидан бир йиғи отилиб келди. Тўлиқиб-тўлиқиб йиғлади. Кўз ёшларининг кети йўқдай эди.

Нечун йиғлайди, ўзи билмас. Балким дашту саҳроларда кечган машаққатли куну тунлари, эркаклар орасида ўзлигини яшириб эркакман деб савашларга кирганлари, ҳар қадамда дуч келган ўлимларга чап бериб, ўзи жон олганлари — биров ишонса, биров ишонмайдиган воқеалар силсиласи бир оғир тушдек кўнглидан сидирилиб, кўзларидан ёш бўлиб тўкилаётгандир.

У енгил тортди. Туриб ўчоққа олов ёқди. Тоғорани илиқ тоғ сувиға тўлдириб ичига тушди. Томир-томирларига ором инди. Узоқ ювинди. Чикқиси келмай қунишиб ётди. Йигит Малик кўз олдига келди. Лабларига кулгу ёйилди. У не қилаётган экан?..

33

Кўк эшакка терс миндирилган, на одамга, на махлуққа ўхшаган бир жонзотни Учча кўчаларидан олиб ўтишар. На қулоғи бор бу жонзотнинг, на бурни, на кўрар кўзи. У аланглаб у ён-бу ён қаранган бўлар, гарангсиб бошини осилтириб олар.

Одамлар сўрарлар:

— Бу асли одам зотидан бўлса ажабмас. Аммо недин қулоқ-бурни кесилмиш?

Мулозимлар дерлар.

— Онга сабаб сотқинлигидур.

— Ў, ў, — гувранар одамлар. Тагин сўрарлар:

— Ул онадин кўр туғилганмидур?

— Йўқ. Онадин соппа-соғ туғилмишдур. Кўзлари чарақлаган бир банда эрди. Мунофиқлиги боис кўзлари ўйилмишдур.

— Ў, ў,— гувранар одамлар. Яна сўрарлар:— Онинг исми недур?

— Асли исми Ибн Ҳожиб, ҳозиргиси Сотқинийдур.

— Бале, бале,— дерлар ва яна сўрарлар:

— Недин эшаги кўк эрур?

— Ўзбекда мундоғ удум бор турур. Ким ўз қавмига, туққан ерига хиёнат айласа, они кўк эшакка терс миндиргайлар. Кўк эшак — ҳақорат рамзидур.

— Бале, бале. Айтингиз, ким они бул шармандали жазога мустаҳиқ айламиш?

— Они бул жазоға тортган султон Жалолиддин ҳазрати олийлари эрур.

— Бале, бале!

Ким сотқинга кесак отар, ким унга тупура, кимлар сўкинар.

— Отасига лаънатлар бўлғай онинг, лаънатлар бўлғай!

Сотқин букчайгандан-букчайиб борар.

Эшак билан бир бўлиб борар.

Ўлимтиklar тусига кирди

Тун ёпинчиғи...

34

Бутун Калор тўйхонага айланди. Барча хонадонларга палов тортилганидан ташқари, қирмизи гиламлар ҳадя этилди.

Қароргоҳ олдидаги кенг майдоннинг бир томонида дорбозлар томоша кўрсатар. Иккинчи томонида масхарабозлар халойиқни кулдира. Ўртада бахшилар, таърифи аввалдан ҳинд элига ёйилган Ҳоразм ҳофизлари, Самарқанду Бухоро навозандалари хониш айлар. Ҳинд раққосалари товусдай товланар.

Ҳарир кўйлакли Ўтрор раққосаси ўйинга тушар экан, унинг енгил ва латиф хиромларига, нозик-нозик муқомларига офаринлар ёғилар. Қорасочнинг рақси қафасдан отилиб чиққан рангин кушнинг эркин-эркин силкинишлари, қанот қоқишларига ўхшар.

Яқингинадаги саваш қалъадан ташқарида бўлиб ўтгани, шаҳар деярли қон тўкилмасдан итоатга келгани учунми ёки санъатнинг жозибаси туфайлиданми, ёхуд ҳар иккаласи таъсиридами томоша майдони туркийлар ва ҳиндийларнинг қарлошлик байрамига менгзар эди.

Катта соябон остида султон буни кузатиб ўлтирар экан, аслида барча халқлар ва миллатлар Одам Ато ва Момо Ҳаводан тарқаган дилдошлардур, аммо фотиҳлар уларнинг орасини бузиб турарлар, деган ўйга борди. Вақтлар келгайки, ер юзида урушлар, қон тўкишлар барҳам топгай, инсон инсонга ўқ отмагай, қилич солмагай, билъакс, бир-бирига дўстлик қўлини чўзгай, бағрини очгай, бир-бири ила абадул-абад ҳамжиҳат ва ҳамкор бўлгай!

Тўй ниҳоялаб, келин-куёв чимилдиққа киришгач, Йигит Малик Қамбарнисони қучиб:

— Эмди маликалардай яшайсан, ҳеч қачон урушга кирмайсан,— деди аста қулоғига.

Келин ҳам майин ва оҳиста деди:

— Ўзимни сизга бердим, аммо билингки, отимни ва қиличимни бермагайман.

Қамбарнисо яна нимадир демоқчи эди, сўзи оғзида қолди, қайноқ лабларига қайноқ лаб босилди.

35

Қалъалари ва кентларидан мосуво бўлган Кубачанинг охириг умиди Элтутмишдан эди, бош эгиб унинг даргоҳига — Деҳлига келди. Элтутмиш унга кутганидан ҳам зиёда иззат-икром кўрсатди.

Ҳаммасини бир бошдан айтди Кубача. Шамсулмулкни нечун қатл айлагани, вазирнинг ўлими султон учун уруш бошлашга бир баҳона бўлгани, Хоккар ва Уччадаги хунрезликларни бўрттириб ҳикоя этди. Садусан, Тарнут қалъалари вайронага айлантирилди, деди.

Элтутмиш ўз кишилари орқали бу воқеалардан буткул хабардор эди. Ўзининг қўл остидаги Хатисар қалъаси ҳам султон томонига ўтиб кетганидан афсусда эди. Унингча, бу боришда султон Деҳлига тажовуз қилиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

— Имдод айланг, султон, — деди Кубача асосий мақсадга кўчиб,— эмди Жалолиддинга фақир бас келабилмасман, они фақат сиз даф қила олурсиз, фақат сиз...

Элтутмиш ўйга толди. Кубача уни урушга киритмоқ истар. Бордию савашга кирса, султон Жалолиддинни енгаолгайми? Йўқ. Чингизхонни доғда қолдирган султонни

мағлуб айлаб бўлгайми? Дарвоқе, Чингизхон... Унинг қўли Деҳлига ҳам етай деб турар. Султон ҳозир ўртада бамисоли қалқон. Лекин қалқон бўлгани билан Ҳиндга раҳмшафқат қилгайми, Кубача ерлари каби Деҳлини ҳам босиб олмагайми?

Элтутмиш шуларни ўйлаб, Кубачага аниқ жавоб бермади. Аммо бир шумликни кўнглига туғиб қўйди...

36

«Ибн Ҳожибдан мактуб» олиб келган саркарданинг қўйнига қўл солмоқ бўлди Элтутмиш.

Аввал, биринчи келган куниёқ унинг билан суҳбатлашган, чиндан ҳам султон Жалололдиндан юз ўғирган саркардами ёки бир жосус, тагига етмоқчи бўлган. Текширтирган, кўнглига ўтиргачгина аскарлари қаторига олган эди. Барибир, одамнинг оласи ичида, кимнинг кимлигини тўлиқ билиб бўлмас, саркарда ва унинг йигитлари кетига пойлоқчилар қўйган, босган қадамлари ҳисобда эди.

Ибн Ҳожиб номидан келишининг ўзиёқ Элтутмишнинг энсасини қотирган. Ибн Ҳожибнинг қарашлари ўзи бирёқлама, Деҳлида субути қочиб, Кубача пинжига суқилган кимса, унинг одами (Маликшоҳ) ўздан ўтиб қайга борар.

Кубача енгилган, Ибн Ҳожиб асир олинган (сўнгги маълумотларга қараганда қулоқ-бурни кесилган) ҳозирги шароитда саркарда яна бир карра элақдан ўтказилса зиён қилмас. Сўзи билан иши ҳақиқатан ҳам бир бўлса, уни ўйинга киритиш пайти келган. Бу кўп жиҳатдан ҳозирги суҳбатга боғлиқ. Суҳбат, тўғрироғи, савол-жавоб бу йўсинда (аввалгига ўхшаш) бошланди.

— Ибн Ҳожибни қачондин билурсен?

— Они илк маротаба Парвонда кўрганмен.

— Недин дўст тутингансен?

— Ибн Ҳожиб кўзимни очган... Билсам, бизни камситган султон. Одам ўрнида кўрмаган. Ондин даргоҳин тарк этганмен.

— Недин дағи султон хизматига киргансен?

— Қасос туфайлидин.

— Унга қарши боргаймисен?

— Боргаймен...

Элтутмиш яна кўп нарсаларни сўради, баъзи воқеаларни икир-чикиригача суриштириб олди, суҳбатдан қоникди шекилли, сўзни:

— Ундоқ эрса савашга ҳозирлан,— деб тугатди.

Саваш? Қачон? Не йўсин? Буни Элтутмиш айтмади, Маликшоҳ сўролгани йўқ. Фақат англадики, Элтутмиш султонга қарши қатъий ҳужумга ўтгай.

Буни тезроқ султонга етказмоқ даркор...

37

Султон Калордан Бақалага қайтган заҳоти билдики, Элтутмиш лашкарин оёқлантирибдир. Ўттиз минг отлиқ, юз минг пиёда ва уч юзта фил чанг-тўзон кўтариб келур.

Султон мактубига Элтутмиш бир оз кечикиб бўлса-да, жавоб қайтарган, унда дўстлик ришталарини боғлашга рағбат кўрсатажagini баён қилган эди-ку. Қуруқ гап экан-да. Маликшоҳ нечун унинг ёвуз режасидан беҳабар қолди ёки билса-да, хабар бермадимми, беролмадимми?

Султоннинг хаёлидан Хатисар можароси ҳам ўтди. Элтутмишга қарашли бу қалъа ҳокими тинч ўтиб кетаётган Жаҳон Паҳлавон кўшинига ўзи ҳамла қилган эмасмиди. Қалъа шунинг учунгина таслим этилгани сир эмас-ку. Элтутмиш ўшандаёқ султонни катта муҳорабага чорлагани энди аён бўлди. Тақдирда савашмоқ бор экан, энди Элтутмиш ўзидан кўрсин.

Султон йўлга отланаётганида орқада мўғуллар бостириб келаётганидан дарак топди. От бошини ўша томон бурди. Элтутмиш сари кўшин илғорини жўнатди.

38

Ҳиндустон гармселлари ҳақида Жаба нўён кўп эшитган. Аммо эшитган бошқа, кўрган, бошдан кечирган бошқа экан.

Уни лашкарга бош этиб Жалолиддинга қарши отлантирганида Чингизхон ҳам ҳинд ёзини бошқа жойлардан бир қадар иссиқ деб хаёл этган-да. Аслида эса...

Гўё бирваракайига минг-минг тандирларга олов ёқилган. Улар гуриллаб, тўрт томонга учқун таратганча кечаю кундуз тинмай ёнади. Олов тиллари кўкка ўрлайди. Бор

ҳавони ямлаб-ютиб, ўтга айлантириб бетиним атрофга пуркайди. Ер олов, осмон олов. Отларнинг туёқлари ер-оташдан жаз-жаз куяди. Дуч келган томонга қочмоқ бўлишади. Аммо қайга оёқ қўйинмасин, куйиб, оқсоқланиб қолишади. Ҳаво истаб бўйинларини юқори чўзишади, лекин кўк ҳаво-оловларидан оғизлари куйиб, томоқлари бўғилади.

Асли Ғуби даштидан чиққан, офтобларда тобланган бўлсалар-да, аскарларни қора тер босади. Кўйлак-иштонлари қайноқ сувга чайилгандай жиққа ҳўл бўлади, танларини куйдиради. Оғизларини каппа-каппа очадилар. Белларига боғланган сувдонларидан томоқларини ҳўллайдилар. Ичимлик сув ҳам ўтга айланган, оғизлари куйиб пуфлаб ташлайдилар.

Жаба ўйлайди. Бул ҳолатда Жалололдин ила савашиб бўлгайми? Ёки гармсел уни ҳам ҳолдан тойдирганмикин? Бундай бўлиши амримаҳол. Хоразмликлар Қорақум ва Қизилқум оташгоҳларида ўсиб-улғайишган, хумбузларда пиширилган ғиштарга гармсел таъсир этгайми?

Орқага қайтишдан бўлак чора тополмайди Жаба. Аммо буюк хоқон буни тўғри қабул қиларми, оддий эҳтиёткорликка йўйиб Жабанинг бошида ёнғоқ чақмасми? Майли, хоқон дашномига дош бермоқ мумкин, бироқ савашга кириб мағлублик захрини ичмоқлик ёмон. Жабага, унинг черигига бундай ўлим туганмас иснод келтиргай.

Жаба орқага қайтди. Вақт борида этакни ёпган маъқул.

39

Мўғулларни орқаларидан қувмоқчи ҳам бўлди султон. Лекин бу ёқда Элутмиш... Кўшин не қилди экан? Шошинч Деҳли томон йўлланди.

40

Жаҳон Пахлавон кўшини кутилмаганда Элутмишнинг илғорига дуч келди. Илғорга икки ёндан яна аскарлар келиб кўшилдию кўшин қуршовга тушиб қолди.

Ўнг томондан ёпирилган кўшин бошида Маликшоҳ турганини кўриб, аскарлар ундан, унинг йигитларидан нажот кутди. Аввалига Маликшоҳ чериги бешафқат олишди, аммо сўнг чекинган тарзда қуршов эшигини очгандай бўлди.

Кўшин қуршовдан чиқиб олганида Маликшоҳ орқадан уст-устига ўқ уза бошлади. Йигитлардан бир нечаси қулади.

Кўшин таажжубда эди. Нечун Маликшоҳ жанг давомида бир неча марта тусланди. Бошида жон олиб жон берди, сўнг қайишди ва сўнгида яна жазавага тушди. Нечун?

Ўзи ким бу Маликшоҳ?

41

Султон лашкари ва Элтутмиш томон кетган кўшин йўлда бирлашди.

Бир оз юриб кўришдики, Элтутмиш лашкари бутун бир адирни қоплаб, дарё йўлидаги тўғондек ҳайбат тўкиб турибди.

Оққан дарёнинг тўсиқларга бош урмоқдан ўзга чораси йўқ, султон чўнг ёғий кўшинию қутуриб турган филларни писанд этмай савашга кирди.

Шунда... кутилмаган ҳол рўй берди. Элтутмишдан элчи келиб унинг мактубини султонга топширди.

Мактубда бундай дейилган эди.

«Султон, сир эмаски, сенинг орқангда дин душмани турар. Ул бизим ҳам душманимиздур. Сен эрса эмди мусулмонлар султони ва султонлар мусулмонининг ўғлисен. Мен сенга қарши қилич кўтармоқни ўз-ўзумга тиғ тортмоқлик деб билгаймен. Сўрарсен, онда недин савашга чиқдинг? Айтурменки, ҳимоят боисидин ва аллакимларнинг қутқусидин... Кел, эмди яраш битимин тузуб, мен сенга суюкли қизимни берайин, токи кўнглингдаин гумон булутти тарқасин».

Султон савашни тўхтатди.

42

Бақалага султон хуш кайфиятда қайтди. Ниҳоят Ҳиндустонда ҳамжихатлик қарор топадурган бўлди. Энди Чингиз Ҳинд элита чанг сола билмас, бильакс, султон онинг мард ўғлонларин битта туғ остида ҳамқадам айлаб, мўғулнинг додин бергай.

Бу орзу-умидлар саробга айланишини султон ҳали билмас эди.

43

Маликшоҳ Бақалага етиб келганида ҳали тоғлар тун пардасига ўралиб ётган эди. Маликшоҳнинг кўнглини ҳам

андух қора қўллари ила эзар, у Деҳлидан бир амаллаб қочгани ва Элутмиш қурган фитна тузоғини султонга қай тил ила айтар, шундан ўртанмоқда эди. Ахир, султон уни Деҳлига Элутмиш ниятларини олдиндан билиб, неки хабар бор, вақтида етказиб туриш учун юборган эмасмиди.

Бунга имкон бердими Элутмиш. Кўзга кўринмас нигоҳлар тўри уни ўраб олган эди, ахир.

Маликшоҳни қабул қилишни султон Жаҳон Паҳлавонга топширган экан, унинг билан суҳбат бир-икки оғиз сўздан иборат бўлса-да, оғир кечди. Жаҳон Паҳлавон кўшин қуршовга тушганда аввал йўл очиб, сўнг недин йигитларимни ўққа тутдинг, дея савол бераётгандай эди. Ёғийни чалғитиш учун шундай қилинганини саркарда нечун англамас.

Маликшоҳ ўзи ўта муҳим деб ҳисоблаган хабарни — Элутмиш султонга қарши ҳужум бошляяғини айтганида:

— Султон аллақачон ондин хабар топган,— деди вазир совуққонлик билан.

Бу суҳбат тугади дегани эди.

44

Элутмиш ўз қароргоҳини Панжшир¹ дарёси бўйига тикди. Унинг ёнида Кубача макон тутди.

Панжширнинг уч томони сув, битта йўлдангина унга кирилар, ов маҳали ўша «дарвоза»га жониворлар ҳайдаб келинар, ичкари кирдими, тамом, чиқарга йўл тополмай бари қўлга тушарди.

Ҳали савашни тўхтатиш, қизини султонга беришни таклиф этганидаёқ Элутмиш султонни ана шу қопқонга туширишни ният қилган эди. Сулҳ унга ҳам мағлубиятдан қутулиш, ҳам вақтдан ютиш учун керак бўлган эди.

У Деҳлига чопар юбориб, совчилар келиши ҳамано ҳибсга олишни буюрган, ўзи шошилинич Панжширга йўл олган, барча кўшинни ва қўлга қурол олишга қурби етган фуқароки бор, барини жамулжам айлай бошлаган эди.

Режаси пишиқ-пухта. Панжширдан анча нарида султон кўшинига қарши чиқади, енгилган бўлиб дарё лабигача қочиб келади-да, «дарвоза»дан киритиб, тузоққа туширади.

¹ Панжшир — Синд дарёсининг тармоғи.

Яқиндаги қисқа саваш чоғидаёқ Кубачанинг ҳақ эканига (султон Ҳиндустонни қул айлар) Элтутмиш ўзича ишонч ҳосил қилган эди. Мана-мана султоннинг қўли устун келадию Деҳлини забт этади, бу эса барча қалъаю кентлар унинг қўл остига ўтади дегани эди.

Шуларни ўйлаб пичоғини қайрайберди Элтутмиш.

45

Султоннинг кўнглида икки ҳис хуруж қилмоқда эди, Бири – ғазаб, бири азоб — алданганлик ўкинчи. Ғазаб Эл-тутмиш ва унга ўхшаган ҳинд ҳукмдорларининг ноқислигидан, узатилган дўстлик қўлини қабул қилмай, маҳдудликни пеш тутганликлари, чингизийларга ўзлари ўзларининг қўл-оёқларини боғлаб бераётганликлари ва бунинг касрига бошқа яқин ўлкалар ҳам қолажагидан туғилгандир. Бу ғазабни сўндиргувчи куч оламда йўқ.

Ва ниҳоят, азоб... Нечун ишондим дер, ўз-ўзига султон, нечун бир мактубга, илиқ бир сўзга учдим. Қўлим баланд келиб турган савашни нечун тўхтатдим. Мактуб сабабин нечун ўрганмадим, нечун тафтиш айламадим. Недин шошқалоқлик қилиб қўйдим?!

Ўз қароргоҳи олдидаги айвонда султон тоққа боқиб турар, куёш нурлари чўққиларни тарк этиб, ўрнини тунга бўшатиб берар, тун эса чўққилар виқорига парда тортар, алданган султон қалбига кўзга кўринмас қўллари ила тошлар отар.

Султон шу туришда қанча турди, билмайди, бир вақт шовв-шовв товушдан ўзига келди. Недур бу шовуллаётган, пастда оқиб ётган сойми, тепадаги булоқми? Нечун бу товушни энди эшитди султон? Ғазаб ила азоб қулоқларини тамом битирган эканми? Не бўлса бўлгандир, аммо бу тўлқинлар товуши султон кўнглига малҳам бўлиб кирди, оғир ўйлар азобини бир қадар ювиб кетгандай бўлди.

Беайб Парвардигор! Бу гапни тоғда туриб биров айтди-ми ё у ўз кўнглидан отилиб чиқдимми, бунинг фарқи йўқ, худди у ҳаётбахш эпкиндек дил ғуборларини тарқата бошлади. Булоқ ва сой бор овози ила шовуллашга тушди. Султон қалби ларзага келди.

Ичидан келган бир садо деди: «Сени алдаганлар энди ўзларидан кўрсинлар».

Исфaxonдан чиққан Абу Инъомхон тинмай отига қамчи урар, Бақала сари шамолдек еларди.

Уни шошилинич йўлга отлантирган нарса Исфaxonда кейинги кунларда рўй берган бошбошдоқликлар. Сонсиз солиқ ва ўлпонлар юки остида эзилган оломоннинг ҳақ талаб этиб майдонга чиққани, ур-сурлар. Пиршоҳнинг уларнинг бошига ёғдирган ўқлари.

Кўшни давлатлар оловга мой сепабошладилар. Сабабки, Пиршоҳ Бағдод халифасига орқа қилиб, улар билан орани бузган эди. Кўшни султонлар пайтдан фойдаланиб «гердайган ҳукмдор»ни йўқотиш пайига тушдилар. Тездан олди олинмаса, Исфaxon қўлдан кетиши аниқ бўлиб қолди.

Абу Инъомхоннинг отга дам бермай келаётгани шундан эди.

Султон туш кўрди. Тоғ ораси эмиш. Ўртада жар. Унинг нариёғида оқ сарупога ўранган Шамсулмулк турар. Бериёғида от устида султон. Дили вазирга талпинар, Қорабайирни жар устидан ҳатлатмоқчи, Шамсулмулк суҳбатига етишмоқчи бўлар. Аммо вазир буни истамагандек қўл силтар—орқага қайт, дер. Қорабайир унга бўйсуниб орқага тисарилар. Султоннинг жаҳли чиқар. Қорабайирга қамчи урарди. Шунда ҳам от олдинга юрмас.

Ҳафсаласи пир бўлган султон сайисга оқ отни келтир, деб буюрар. Дарҳол оқ отни келтирарлар. Султон бундан тушиб унга минар. Отни қистаб жардан ҳатлатмоқчи бўлар. Оқ от ҳам жарнинг нариёғига кўз ташлар. Шамсулмулкнинг қайт деган ишорасига бўйсуниб, турган жойида депсинишдан нарига ўтмас. Султон унга қамчи устига қамчи урар. Шунда ҳам оқ от ўрндан жилмас.

Сўй буни, жаҳл билан қичқирар султон сайисга. Ўз овозидан уйғониб кетар.

Туши ҳақида ўйланар. Отларни орқага қайтариб турган куч недур? Недин вазир кўриниш берару учрашмоққа майл кўрсатмас. Ненинг аломати бу?

Кун ёришгач, таъбирчини қошига чорламоқчи бўлди. Аммо бунга эҳтиёж қолмади. Абу Инъомхоннинг хавотир ичида етиб

келгани, унинг аламли ҳикояси тушга узи таъбирдек эди. Жар бу Бақала билан Панжшир орасидаги масофа, ул томон юришни аллома маслаҳат бермас, аксинча отларни орқага қайтариб турар. Бунинг сабаби эса, Исфaxonдаги қалтис вазият, уни зудлик ила муҳофаза этиш зарурати бўлса нежаб!

Аммо Ҳиндустонни ташлаб кетмоқлик...

Султон чуқур ўйга толди...

48

Қароргоҳда кенгаш борарди. Султон саркардаларга қулоқ тутарди, Абу Инъомхон Исфaxon воқеаларини гапириб, сўнгида дер:

— Ҳаёт денгиз эса Давлат онда бир кема, Ҳукмдор дарга эрур. Ҳукмдор қаён бошлар, кема ул томон кетур. Мени маъзур тутгайсиз, султон, шаҳзода Пиршоҳ кемани бошқармоққа ортуқ қодир эрмас. Они буткул ҳалок этмоғига шубҳа йўқтур. Ўйларменки, зудлик ила Исфaxonга отланмоқ даркор, токи шаҳар ўзгалар илгига ўтмасин.

— Исфaxon деб Ҳиндустондин кечиб бўлғайми? — деди Жаҳон Паҳлавон.—Уч йилдирки, бул маъвода ўту сув кечурмиз, неки истадик, етиб борурмиз. Энди барин ташлаб кетмоқлик...

Ҳеч ким вазир билан баҳсга кирмади, кўпчилик Исфaxon тўғрисида, уни қўлдан чиқармаслик устида сўз юритди. Маликшоҳ бошини қуйи солганча гапга қулоқ тутиб ўтирди. Сўнги воқеалардан сўнг, сўз қотишга журъати етмади.

Султон кенгашдан ҳукм чиқарди. Исфaxon ёрдамга муҳтож. Юриш пайсалга солинур эрса, ул ўзгаларга тобе бўлғай. Бунга асло йўл қўйиб бўлмағай, асло!

Султон Учча, Калор, Хоккар, Садусан ва бошқа қалъаю кентлар, шаҳарларга Жаҳон Паҳлавонни ноиб қилиб қолдиришга, эртагаёқ Исфaxon сари отланишга қарор қилди.

49

Сафар олдидан султон Бақала тоғи чўққисига кўтарилди. Ундан ҳинд ерларини узоқ кузатиб турди. Юраги ҳаприкди. Ҳинд эли унга, у ҳиндга гараз кўзин тикмади. Турку ҳинд бир-бирига мойил бўлди. Аммо айрим султонлар ўз тахтларидан ажраб қолиш ваҳмида ёвузлик йўлига кирди.

Султон Ҳиндустонни бошқа кўрмайдигандай тоғлари, осмонлари, ерларига узоқ кўз солиб турди. Гўё унинг бетакрор манзараларини ўз қалбига нақш айлади. Унинг билан илиқ хайрлашди.

БЕШИНЧИ БОБ

1

Исфохон қозиси Рукниддин Масъуднинг фикрича, ҳаммаси яхши кетаётган эди. Аввало, султон Жалолиддиннинг Исфохонга келиши ўзи яхши бўлди. Қалъада издан чиққан ҳаёт оқими ўзанига тушди. Зўравонларнинг дами қирқилди. Зоғ-зағон тажовузидан гулшанларини тарк айлаган булбуллар тагин ўз ошёнларига қайтдилар.

Тўғри, бошида султоннинг Исфохонга яқинлашаётганини билганидаёқ Фиёсиддин Пиршоҳ ўз акасидан чўчиб, қалъани тарк этгани он шаҳар ичидаги ва ундан ташқаридаги ғаламислар бош кўтарган. Эгасиз қолган ҳокимиятни қўлга киритмоқчи бўлишган. Қозикалоннинг ўзидан фатво ҳам сўрашган бунга.

Ўшанда қозикалон икки ўт орасида қолгани рост. Лекин асло саросимага тушмаган. Қалъа катхудоларини олиб султон йўлига пешвоз чиққан ва шаҳар калитини ҳамда хазинасини унга топширган.

Нега у шундай қилган эди? Чунки Парвонда ва Синд бўйида Чингиз қурган тузоқларни султон емириб ташлаганини ва Ҳинд элида зафар байроғини тикканини яхши билар, Исфохон унинг қўл остига ўтса, тинчлик ва адолат ўрнатилишига ишонар эди.

Ўйлаганидек бўлди ҳам. Султон ўз инисининг кўнглини топиб, уни Исфохонга қайтарди, қаноти остига олди. Бевошлар ин-инига кириб кетишди. Исфохон эркин нафас олабошлади.

Рўшноликнинг чўққиси султон Жалолиддиннинг тахтга чиқиш маросими бўлган. Исфохон ҳали бундай ҳашамни кўрмаган эди. Жулус¹ муҳташам чодирда, узоқ-яқиндан келган подшолар ва элчилар иштирокида ўтказилгани, хонлар,

¹ Жулус — иннагурация.

маликлар, амирлар кафанларини елкаларига илиб байъатга¹ келганлари қозикалоннинг ҳозиргидай эсида. Қалъада юзлаган машъаллар ёқилган, карнай-сурнайлар чалинган, базм доврӯғи узоқ-яқинда оғизга тушган, дўстларни шодумон айлаб, душманларни ҳасад ўтларида қуйдирган эди.

Иқбол қуши сарбаланд учган ўшал айёмда Оллоҳ султонга ўғул ато айладиким, отин Менгусшоҳ қўйдилар. Айтурларки, ўғлига отни малика Сангина бегим таклиф айламиш, падари бузруквори султон Жалолиддиндек бурни устида менг (хол) билан туғилди, онингдек шуҳратли бўлгай деб.

Қозикалон шуларни ўйлар экан, чилимнинг хумори тутди шекилли, беихтиёр томоқ қириб, рамазони шарифнинг ҳам кўпи кетиб ози қолганини хаёлидан ўтказди. Бу фикрига муртад ёғий рамазонни, муқаллас айёмда урушлар тўхталишини қайдин билсин, деган гап қўшилди. Бу ўйи бежиз эмас, айна шу рамазонда мўғуллар бостириб келди-да.

Кейинги воқеалар тоши тағинда оғир эди.

Исфaxonга яқинлашиб келаётган кўп сонли мўғул қўшинига қарши султон савашга чиққани, ёғийга кўп талафот етказгани қозикалонга ва бошқа аъёнларга маълум. Аммо саваш майдонидан унинг қалъага қайтмагани таажжуб. Ундан ҳам ёмони, бир-биридан хунук миш-мишлардир. Кимдир султонни ёғий асир олмиш дер, кимдир султон мардона ҳалок бўлмиш дер.

Жангдан қалъага қайтган саркардалар аниқ бир гап айтолмаслар ёҳуд айтабилмаслар.

Хўш, султон тирикми, гар барҳаёт бўлса (қозикалон унинг ҳаётлигига ишонар) ўзи қайда? Қайда?

2

Йигит Малик дер: «Мен ўнг қанотда, султондин йироқда эрдим, боз устига тун чўккан эрди, ўн қадам нарини кўз илғамасди».

«Мен сўл қанотда эрдим, — дер бошқаси, — Султон манглайда² эрди, ул ёғийни қувиб кетганин кўрдим. Сўғун не бўлди, билмасмен».

¹ Байъат — қасамёд.

² Манглай — марказ.

Маликшоҳ дер: «Захирада эрдим. Изн бўлди. Қув, ёғийни. Қувдук. Султон кўп олдинда эрди. Ҳаммаёқ тала-тўп. Кўз узоқни кўрабилгайми?»

Абу Инъомхон барчага далда бермоқ бўлар: «Султон ёғийнинг додин бермиш. Онинг қабатида иниси Пиршоҳ, лаклак қўшини ила эрди, мўғулни бори шердек босди. Султон, иншооллоҳ, тонг ёруғида нусрат ила Исфaxon қайтгай».

Тонг отди, қуёш тикка кўтарилди ҳамки, султондан дарак бўлмади.

3

Гулбегим шу кечаси қўрқинчли туш кўрди. Чуқур хандақ эмиш. Атрофи ялоза¹. Унинг тубидан кимнингдир оғир-оғир инграгани эшитилармиш. Ким бўлди бул бечора деб Гулбегим хандақ тубига тикилиб қарармиш. Не кўз билан кўрсинки, султон... Юзларидан қон оқиб ётармиш. Эғнида совути, бошида дубулғаси йўқ. Ўнг елкасини қилич чопган, қон хандақни тўлдириб борармиш.

Бор овози билан султоним, деб қичқирармиш Гулбегим. Султон кўзини очиб унга қарармиш. Кўли ила ишора қилармиш — кет. Гулбегим барибир хандаққа туша бошлармиш, дафъатан оёғи тойиб умбалоқ отармиш-да, дод деб қичқирармиш.

Совуқ қалтироқ ичида уйғониб кетар Гулбегим. Анчагача кучаниб ётар. Унинг безовталигини сезиб, ён хонадан канизак чиқиб келар. Маликани қалин кўрпага ўраб, оёқларини уқалар.

Гулбегим ўз вужудида илиқлик сезиб:

— Тонг отиши ила Абу Инъомхонга одам жўнат, — дер канизакка, — қароргоҳга келсун.

4

Сангина бегим ҳайрон бўлади. Ўғилчаси Менгусхон ҳали бунчалик безовта бўлган эмас. Тинмай йиғлагани-йиғлаган.

Кўнгли минг хаёлга бориб дояни чақиртирди бегим. У ҳам ҳайрон бўлиб чақалоқни овутмоққа тушди. Тағин-да бўғилиб чинқира бошлади.

¹ Ялоза — тўрт томони очиқ жой.

Бир офатни сезяптимикин гўдак...
Нечун султондин хануз дарак йўқ? Ўз паноҳингда асра,
Худойим!

5

Абу Инъомхон Исфaxonни, унинг улуси, айниқса, юқори табақага хос одамлари феъл-атворини яхши биларди. Улуси заҳматкаш. Дангалчи. Аксарияти тилига келган сўзни қайтармас. Аммо зодагонлари, хусусан, мулк эгалари, ҳарбийлари шамол қайси томондан эсишига қараб тусланиб туришар.

Султоннинг қалъага қайтмагани ўша тоифани гимирлатиб юборди. Бирон хабар топиш илинжида ивирсиб қолишди. Тўғри келган оғизни искаб кўришади. Аниқ гап эшитолмай жонсарак бўлишади. Кимдир ўзича султонни ўлдига чиқаради ва шаҳар бутун-эрта мўғуллар қўлига ўтишини ўйлаб хунпора бўлади, кимдир мол-мулкани олиб иссигида жуфтакни ростлаш пайига тушади.

Кимлар эса Исфaxonга хўжайинлик қилаётган келгиндилар — хоразмликлардан ўч олиш режасини тузади.

Ҳа, бу кайфиятларнинг барини Абу Инъомхон яхши билади. Шу ваздан у қароргоҳ муҳофазасини кучайтиради, қалъа соқчилари ва навкарлар сонини кўпайтиради.

Уни чақиртиришдан мақсади ҳам шу эди Гулбегимнинг.

6

Бу ва бошқа хислатларига кўра саркардалар Абу Инъомхонни олдда тутар эдилар. Бунинг бошқа боиси ҳам йўқ эмасди. Абу Инъомхон Жалолиддинга тоғавачча бўлиши баробарида ёши ҳам, тажрибаси ҳам саркардалардан улугроқ эди.

Ҳозир султоннинг тақдири номаълум бўлган ва қалъани мўғуллар ўраб олган бир шароитда Абу Инъомхон ўз-ўзидан сардорга айланди. Саркардалар унга қулоқ тутдилар. Абу Инъомхон уларга деди: «Султоннинг дарагин тез топмоғимиз ва ёғий ҳалқасин ёриб чиқмоғимиз даркор. Тонг ёриши ила дарвозадин чиқиб, туйқус хужумга ўтгаймиз».

Йигит Малик шундин бўлак йўл йўқтур, деди. Аммо Маликшоҳ уларга бош қўшмади. Дедики, дарвоза очилур эрса, ёғий қалъага ёпирилиб кирур, шаҳар қўлдин кетур, йўқ, бўлмас, султонни кутмоқлик лозимдур...

Саркардалар мутаассир бўлдилар. Йигит Малик қизишиб унга сен кўрқоқсен, деди. Маликшоҳ араз тўнин кийди, айтганида оёқ тираб турди.

Ички ғаламислар бош кўтараётгани боисидан Абу Инъомхон қалъада қоладиган, бошқалар ҳужумга чиқадиган бўлишди.

7

Тонгга ҳали анча бор эди. Кўшинлар дарвозадан отилиб чиқди. Абу Инъомхон яхши биларди. Бир зарба ила ёғийни бартараф этиб бўлмас. Ул бисёрдур. Аммоки, унинг шохига уриб турмоқлик лозимдур. Билсинки, султон бордур, онинг лашкари тойрилмасдур.

Жон олиб, жон берган аскарларнинг бешикастлари пешинга яқин шаҳарга қайтиб киришди.

Йигит Малик бир мўғулни асир олган эди, у тилга кириб, Жалололдинни сўнгги марта кўрганини, султон оғир яраланганию учқур отида дам ўтмай кўздан ғойиб бўлганини гапириб берди.

Саркардалар кўнглида умид уруғи ниш урди. Демакки, султон ҳаёт. Аммо у оғир жароҳатланган... Қайларда экан? Аҳволи не кечди экан? Шошилинч чора кўрмоқ даркор.

Кими дарвиш, кими девона қиёфасида янги хабаргирлар, изкуварлар тўпи ҳар сорига йўл олди.

8

Чодир яқинидаги ҳайбатли қайрағоч шохларида қушлар бетиним чуғурлашар. Қуёш ботаётганида ўзи шундай бўлар, қушлар тилга кирар. Ҳаммаси бараварига бетиним «гапирар». Не дейишаркин? Бу инсон зотига номаълум. Аммо овозларидаги оғир-енгил кўчимларни илғаса бўлар. Гоҳ хуррам сўзларлар, гоҳ маҳзун. Бутунгиси эса нолага ўхшар. Гўёки улар нимадандир безовта. Бошларига қандайдир офат ёғилажагини сезишиб, безовта бонг уришарми ёхуд одамлар устига ёпирилиб келаётган бало-қазоларни узоқдан кўриб уларни хушёрликка чақирришарми? Наҳотки қуш тилини билгувчи бир зот йўқ? Балким бордир, дунё кенг. Лекин ҳали қуш мана бундоқ гапларни айтди дегувчи башоратгўйни биров кўрмаган.

Қамбарнисо чодирда ёлғиз, қандайдир матоҳни тизза-сида авайлаб тўқир, қулоғи қушларда, дилидан эса юқори-даги хаёллар ўтарди.

Калласига тағин бир фикр келар. Балким ҳар бир одам қуш тилини ўз кайфиятига мослаб эшитар. Қувноқ одамга қувноқ эшитилар, маҳзунга маҳзун. Қамбарнисонинг кўнгли ҳозир маҳзун бўлгани боис қушлар чуғури эҳтимол нолага ўхшаётгандир.

Ҳазинлиги эса сўнгги воқеалардан, аниқроғи, султон-нинг дараги топилмаётганидандир. Худо кўрсатмасин, султонга бир гап бўлгудай бўлса, Исфaxon дарвозалари олди-да тишини қайраб турган икки оёқли бўрилар одам тугул қайрағочда чуғурлаётган ўша қушларнинг-да тилини кесиб ташламасми!

Баногоҳ ташқарида бир нима хунук қарсилладию Қамбарнисонинг хаёл қушлари пирр учиб, ўрнидан туриб кетганини ўзи билмай қолди.

Чодир эшигидан мўралади. Не кўз билан кўрсинки, бир неча авбошлар чодир соқчилари бошида хода синдирыпти. Соқчилар сардори яраланган, чап юзидан, оғзидан қон оқар. Иккинчи соқчи ўлдирилган. Бошқалари олишиб ётар. Авбошлардан бири оғзидан кўпик сочиб қичқирар: «Ҳаммангни қириб ташлаймен, келгиндилар, хоразмий тажжоллар, ажнабийлар... Бизим Исфaxonдан чиқиб кетларинг».

Қамбарнисо дарҳол қозикдан ўқ-ёйни олди. Эшикдан тағин мўралади. Чодирга отлиқиб келаётган шоп мўйловли балои азимга қараб ўқ узди. У букчайиб ўтириб қолди. Соқчилар ила олишаётганлардан икки қиличбоз тўпдан чиқиб ярадор шериги томон югурди. Икки томонидан суяб олиб кетишаётган асно чодирдан отилган ўқдан бири қулади, иккинчиси ярадор ила кўздан ғойиб бўлди.

Йигит Малик отининг кишнагани эшитилди. Қамбарнисо енгил тортди.

9

Чодирга ҳужум қилган қалъа шихнаси¹ Декчак ва унинг ҳамтовоқлари бўлиб чиқди. Яна маълум бўлдики, қалъа-

¹ Шихна — миршаб.

нинг тагин беш-олтита жойида хоразмликларга қарши ўқ отилган, бир неча қария, хотин-халаж, болалар нобуд бўлган.

Пешинга бормай авбошларнинг бари қўлга олинди.

Декчак нечун бу разолатга борди, қозикалонга бир қадар аён. Бир йил муқаддам Пиршоҳ базм чоғи Декчакнинг акаси, қалъанинг бош шихнаси билан айтишиб қолади. Базмдан сўнг маст ҳолатда бош шихнани ўлдиради.

Табиийки, Декчак ва унинг ҳамтовоқлари аламзада эди. Дарҳақиқат, Пиршоҳ бир қулида май, иккинчисида қилич билан ноҳақ қон тўкли. Лекин бунинг учун барча хоразмликларни айблаб бўларми. Қариялар, жувонлар, болаларда не айб? Дағи, рамазони шарифда, яхшилик пеш тутиладурган, адоват унутиладурган муборак айёмда-я. Мўғул шаҳарни қамал қилиб бўғуб ётганда-я.

Абу Инъомхон қозикалонни қувватлаган ҳолда бошқа гап айтди:

— Ўйларменки, бул чингизийлар ишидур. Олар куч ила олабилмаган қалъани макр-ҳийла ила ич-ичидан қулатмоқликка устадурлар. Бул разолатда оларнинг қўли борлигига шубҳам йўқтур.

Қозикалоннинг ўзи ҳам бу ҳақда ўйлаган, лекин қўлида далили бўлмагани сабаб тилини тийган эди. Умуман, саркарданинг гапида жон бор, тагига етмоқлик даркор. Султоннинг йўқлигидан фойдаланиб, қалъани ичидан бузмоқликни режа қилган бўлсалар не ажаб. Балким декчакларнинг олдига киши билмас суяк ҳам ташлагандирлар.

Қозикалон шул дамдан ишга киришди.

10

Бир йилга тенг беш кун ўтди. Аммоки, султондан ҳамон дарак йўқ.

11

Маликшоҳ бундоқ ўйлаб қараса, ўз ҳаёти бамисли кунгабоқар, қайдин наф келса, шу ёққа эгилур. Аввал халажлар сардори Ағроққа қўшилиб, Парвонда от талашди, сўнг Ибн Ҳожиб бисёр тилла ҳадя этгач, унинг ноғорасига ўйнади. Ниҳоят, олтин берганлар жонини суғурмоқ бўлганларида яна

Жалолиддиндан нажот топди. Султон унинг гуноҳидан кечди. Кечгани билан ўз саркардаларидан паст тутар. Айниқса, Деҳли воқеаларидан кейин барча унга шубҳа билан қарайдиган бўлган. Доим шубҳа-гумонлар остида яшамоқ кўп оғир. Лекин шуниси ҳам борки, кетай деса, борар жойи йўқ.

Лекин энди, султоннинг тақдири номаълум бўлган бир пайтда асоратдан чиқмоқ йўлини излагани яхши. Шу умидда ҳозир у қозикалон олдида ўлтирар. Унга муҳим гап билан келган.

— Қулоғим сизда, гапиринг,— деди Рукниддин Масъуд саркардага синовчан боқиб.

— Билурсиз, — деди Маликшоҳ, — султондин ҳамон дарак йўқтур. Ҳаётми, йўқ, биров билмас. Ёғий эрса эшик қоқиб турур. Давлат тизгинин кимдир илгига олмоғи лозим деб ўйлармен. Масалан, Абу Инъомхон.

Саркардадан мундоғ сўзни эшитишни хаёлига ҳам келтирмаган қозикалон сергакланди. Султоннинг ўрнига султон тайинламоқ?! Бу не шаккоклик? Боз устига бошқарув бебош қолгани йўқ. Абу Инъомхон барча ишга бош-қош, саркардалар яқдил. Аммоки, бул саркарда... недин айри йўл тутгай? Қозикалон ажабланиш ила сўради:

— Абу Инъомхоннинг бул гапдин хабари бормидур?

Маликшоҳ бош чайқади. Дарвоқе, нега у Абу Инъомхон номини илгари сурди? Ўзига мойиллигиданми? Аммо, ўзининг олдидан ўтмай туриб...

Унинг хаёлини бўлди қозикалон:

— Саркардаларнинг-чи, оларнинг хабари бормидур?

— Йўқ, хабарлари йўқ. Аммо ўйларменким, олар рози бўлгайлар, англаюрлар, қалъага эга керакдур.

— Қалъа эгасиз эмасдур, — беихтиёр жаҳлга мина бошлади қозикалон. — Султон ҳаётдур!

— Қайдин билурсиз? — кўрслик билан сўради саркарда.

Қозикалон қизишиб деди:

— Ҳаёт эмаслигин сиз қайдин билурсиз?

Маликшоҳ қозикалон ҳузурига нотўғри келганини ўйлаб пасайди.

— Ўз ўйимни айтадурмен.

Унинг пилиги пасайганини кўриб қозикалон ҳам жаҳлдан тушди. Суҳбатга яхши маромда нуқта қўйишни кўзлаб:

— Рамазони шариф охирлаб борур,—деди,—иншооллоҳ, ийди рамазонгача султон Исфохонга қайтур.

Султон Исфохонга қайтур... Қозикалон бир нимарсани билмас эрса, ишонч ила мундоғ дегайми? Маликшоҳ чув тушди. Лекин буни билинтирмасликка уриниб эшикдан ғоз чиқди.

Қозикалоннинг ёдига бу мисралар келди:

Баҳс майдонида улар донолик либосин кийди,
Сен бўлсайдинг, улар бўлар эдилар соқов.

ОЛТИНЧИ БОБ

1

Тур ярмидан ошган бўлса-да, икки ҳукмдорнинг Шероз¹даги суҳбати ниҳоя билмас эди. Форс отабеги Саъд ўз саройида Онадўли² ҳукмдори Кайқубод шарафига ёзган дастурхон атрофида шу икки ҳамсуҳбатдан бўлак жон зоти қолмаган. Эриб битаётган шамлар ўрнига янгилари ёқилган. Шуъла Кайқубоднинг юзига тўғри тушиб турар, Саъднинг эса чап елка ва чаккасига нур кўпроқ ёйилган, ўнг томонида эса ҳукмрон.

Кайқубоднинг юзи думалоқ ва гўштдор. Калта қирқилган соқол-мўйлови ўзига ярашган. Бурнининг бир оз катталиги ҳисобга олинмаса, ёқимтой одам. Аммо юз-кўзини маҳзунлик қоплаган.

Саъднинг эса бўйи узун ва қотма, шуъла кўпроқ тушиб турганидан бўлса эҳтимол, қулоғи керагидан ортиқча шалпангга ўхшар. Катта ва қора кўзларида андуҳ сероб.

Уларнинг бошини бириктирган нарса фавқуллода туғилган хатар. Мўғул қўшинининг Исфохон остонасида ногаҳоний пайдо бўлиши ва султон Жалололдин ҳақида тарқаган нохуш, бир-бирига ўхшамаган хабарлар. Уни гоҳ асир тушган дерлар, гоҳ ўлдига чиқарарлар, баъзан эса аллақайда куч тўплаб ётган баҳодирга.

Султон Исфохонда макон тутганида Онадўли ҳам, Форс ҳам енгил нафас олган, мўғул таҳдиди орқага чекингандай

¹ Шероз — ҳозирги Эронда.

² Онадўли — ҳозирги Туркиянинг бир номи.

бўлган эди. Сабабки, султон Жалолиддин Форс ва Онадўли билан мўғул ўртасида метин қалқон, Чингиз отган ўқ унга нописандай кўринар, Исфaxonдаги осойишталик эса бутун минтақа хотиржамлигининг гарови эди. Энди бўлса...

— Ўйларменки, — деди Кайқубод кўзларини шамга тикканча, — ийди рамазонгача султондан хабар бўлмас эрса, ёғий Исфaxonни забт этур. Ондин сўнг, от бошин биз томон бурмоғи муҳаққақдур. Офатнинг олдини олмоғимиз шарт, отабек жаноблари.

— Кўшунни кўшунга кўшмоқликни, бирлашмақликни айтурсиз, — олдин ҳам бу масалага ишора бўлганидан иккиланмай деди Саъд. — Бирлашган лашкарни ўрталиқ сарҳадда тутмоқ даркорлигин мулоҳаза этурсиз. Борингки, айни шундоқ қилдик ҳам дейлик. Аммоки, ёғийга бас келаолгаймизми, бизим лашкардин ёғий кўшини кўб, у бамисоли аждаҳонинг ўзидур, лашкаримизни ямламай ютмасми?

— Онда нетмоқ керак, қўл қовуштириб ўтирмоғимиз даркорми?

— Йўқ, албатта. Онадўли ила Форс ўзи камлик қилур. Бошқа кўшнилар ила иттифоқ тузилса, бари мусулмон аҳли қўлни қўлга берса. Шунини ўйлайдурмен.

— Кўшнилардин кимни назарда тутгайсиз?

— Ироқни. Халифа жаноби олийларини.

Бу сўздан Кайқубод юзида истехзога ўхшаш нимтабасум кўринди. У деди:

— Халифа жаноби олийлари, ўйларменки, иттифоққа бош кўшмас.

Кайқубоднинг бундай дейиши бесабаб эмас эди. Негаки, халифанинг Чингизхон билан алоқаси яхши, ҳатто мўғулни Хоразмшоҳга қарши гижгижлаган ҳам халифанинг ўзи бўлади, деган хабарлардан огоҳ эди.

Саъд ўйланиб қолди. Кайқубод ҳозир айтган гапни ўзи ҳам биларди. Билатуриб, нечун тилини тиймади, Кайқубод олдида нечун ўзини кулгуга қўйди. Ичидан ўз-ўзини койиди. Гапни бошқа томонга бурмоқчи бўлиб:

— Не бўлганда ҳам олдин султон Жалолиддин дарагин кутмоғимиз даркор, — деди гарчи бу гап аввал айтилган бўлса ҳам. Сўнг Кайқубоднинг сўзини кутди. У эса ҳеч нима демади. Отабек баттар эзилди.

Саъд учрашув бошидан ўзи хуноб эди. Унинг суюкли қизи Робияхоним Истаҳр¹ қалъасига — кекса устози Робибиддин Истаҳрий ҳузурига жўнаган, орадан анча вақт ўтса ҳамки қайтиб келмаётган эди. Тўғри, чопар келган, Робияхонимнинг кечикиш сабабини (мутолаа) айтган. Аммо, икки-уч кунга кетган қиз...

Робияхоним Истаҳрийга шогирд тушганида ҳали бешми-олти яшарлик қизалоқ эди. У пайтда Истаҳрий саройда яшар, шерозлик илм аҳлининг пешвоси эди. Илми нужум бобида кўпларнинг устози бўлган аллома қариб ҳолдан тойгач, ўз она шаҳри — Истаҳрга жўнашга изн сўраган, бир неча йилдан бери ўша ёқда умргузаронлик қиларди. Шероз олимлари Истаҳрга бот-бот бориб, ҳали ҳам ундан сабоқ олиб туришар. Робияхоним ҳам икки-уч ойда устозни зиёрат қилиб келишни одат айлаган. Лекин, унинг шунча кундан бери қайтмаётгани...

Отабек юзидаги ташвишни Кайқубод мўғул хавфига йўйди. Хўроз қичқирди. Суҳбат ипи ҳам узилган эди, музокара эртага қолди.

2

Шероздан Истаҳрга келган чопар аввал Робибиддин Истаҳрийга кўриниш берди, сўнгра Робияхонимга падари бузруквори изнини етказди.

— Тузук,— деди Робияхоним,— ийди рамазонда, иншооллоҳ, Шерозда бўлгаймиз.

Чопар деди:

— Падари бузрукворингиз ийдга қадар сизни ўз ҳузурда кўрмоқ истагайлар. Уч юз хос аскар хизматингизга келмиш.

Робияхоним ўйланиб қолди. Падари бузруквори хавотирда, Эронзаминга ёғий ёпирилган, вақт хатарли, буни тушунади, лекин шу тобда Истаҳрни тарк этолмайди. Сабаби... айтиб бўлмас сабаб...

Ҳаммаси Истаҳрга келишда, йўлда бошланган.

Қалъага, чамаси, ярим кунлик йўл қолган эди. Робияхоним кажавада, олдинда ва орқада юздан зиёд соқчилар, ҳаммаси рисоладагидай бораётган асно... дафъатан йўл

¹ Истаҳр — Форс қалъаларидан бири. Харобалари Шероз шимолида.

тўсилди. Соқчилар қилич яланғочладилар. Аммо, йўлни тўстанлар яроғларини ерга қўйиб, истаклари мураса эканлигини билдиришди. Уларнинг аксарияти мўғуллар эканлиги юз-кўзларидан кўриниб туради.

— Сардор оғир яраланган,— деди ўзини Кўка нўён деб таништирган пакана мўғул.— Ёрдам даркор, табиб зарур.

— Орамизда табиб йўқтур,— деди соқчилар сардори мўғулнинг сўзига бир ишониб, бир ишонмай.

— Нўён рост айтадур,— гапга аралашди туркийзабон йигит.— Ярадор кўп қон йўқотмиш, ҳоли забун.

Соқчилар сардори кажавага, Робияхонимга кўз ташлади. Унинг нигоҳида бир чора топилмас эрса, гавго кўпар, деган маъно бор эди. Робияхоним туркийзабон йигитдан сўради:

— Ярадор кимдур, сизлар ким бўлурсизлар?

Кажавадаги оддий жувон эмаслигини билган ва унинг овозида майинлик сезган йигит тавозеъ билан деди:

— Муҳтарама малика, ярадор сардоримиздур... Биз онинг йигитлари эруرمىз.

— Мўғуллар-чи?— аста сўради Робияхоним.

— Олар-да бизим кабидур...

Робияхоним кўнглида ўзи билмаган ҳолда хотиржамликка ўхшаш илиқ майл пайдо бўлди, ярадор ёвузлардан эмас, деган ишонч туғилди, қандайдир тикки овоз уни яхшилиқка даъват этабошлади.

Туркийзабон йигитга деди:

— Тўрт-беш аскар ила ярадорни бизим карвонга олинг, табибга элтгаймиз. Қолганлар шул жойдин жилмай хабар кутсин.

Йигит нўён билан тиллашди. Анча иккиланишлардан кейин улар малика айтганча қилдилар. Ярадор Истаҳрга олиб борилди.

Робибиддин Истаҳрий остонасида туядан тушган Робияхоним кўрдик, ярадор йигитнинг белида султонлиг камари бордур...

3

Муолажанинг иккинчи куни ярадор ўзига келди.

— Мен қайдамен?— сўради оппоқ соқоли мўйсафиддан.

Истаҳрий мулойим товушда:

— Бехатар жойдасиз,— деди.— Фақирнинг кулбасида эрусиз.

Ярадор унга разм соларкан, яна сўради:

— Сиз ким бўлурсиз?

— Сизнинг дуойигўйингизмен,— деди Истаҳрий кулим-сираб.

Гапга нўён аралашди.

— Ўлум чангалидан сани опқоғон шул бобой...

Барини чеккада кузатиб ўлтирган Робияхоним нотаниш султоннинг тилга кирганидан, устоз уни ажал домидан қутқазиб ололганидан ичида хурсанд бўлдию нўённинг дагаллиги кўнглига соя ташлаб ўтди. Шул бобой эмиш...

Ярадорнинг султонлиги камаридан аён, лекин нўён кимдур, мўғулларнинг султонга не дахли бор? Робияхонимга бу қоронғи. Мўғуллар бир сўз айтмас. Балким энди султоннинг ўзи айтар. Бироқ уни толиқтирмаслик даркор. Тагин хушдан айри тушмоғи мумкин.

Йигит нўёнга кўз ташлади. Ҳайратга ўхшаш ифода кўринди юзида. Тикилиб қаради. Ҳайрат истехзо билан алмашди. Лекин бир сўз демади. Кўзи қизга тушди. Ажабланди. Истаҳрий изоҳ берди.

— Маним шогирдим, Робияхоним.

Буни тасдиқлагандай бош эгди қиз. Йигитнинг кўнглида қандайдир илиқлик пайдо бўлгани юзидаги жонланишда акс этиб тургандай эди.

Ниҳоят, султоннинг ўнг биқинидаги яра — тиг жароҳати бераётган оғриқ барҳам топди. Лекин унинг тўла оёққа туриб кетишига ҳали анча бор эди.

Бу орада икки томонни ҳам қизиқтираётган сир-синоатлар ойнаси бир қадар равшан тортди. Робибиддин Истаҳрий-ку гап нимадалигини биринчи куннинг ўзидаёқ билган ва англаган эди. Умуман эса, бир кун олдин туш кўрган. Хонадонига буюк бир султон келиши аён бўлган, унинг биқинидан қон оқаётганга ўхшаган эди. Бўй-басти, қиёфасини ҳам аниқ кўрган. Ўрта бўй, қорачадан келган, бурнида мошдай қора холи бор. Бутун вужудидан файзу виқор ёғилиб турар.

Бир овоз ҳам элас чалинган эди аллома қулоғига: На-
жоткор! Халоскор!

Остонасида пайдо бўлганидаёқ бу зот ким эканлигини
билган. Гарчи, беҳуш бўлса ҳам уни ўз хонадониди кўрга-
нидан Яратганга шукроналар айтган эди.

— Сен яраланган шерни бошлаб келгансен, малика, —
деди Робияхонимга, уни ҳали беш ёшидаёқ малика деб ата-
ган аллома ҳамон бу сўзга урғу бераркан. — Мен они кут-
ган эрдим, сен эрсанг худ билгандек олакебсен.

Устоднинг воқеа-ҳодисаларни олдиндан кўриш-англаш,
башират қила олиш истеъдодини яхши билган Робияхоним
ҳозирги гапдан кўнгли ёришиб, дарҳол саволга ўтақолди:

— Ул зоти карим ким бўладур?

— Уми, — кексаликдан хира тортабошлаган кўзлари худ-
ди олдингидай чарақлаб кетди алломанинг, — у Турон ва
Эронзамин халоскори, Чингиздай қудратли ва маккор ёғий-
га бас келадурган якка-ягона баҳодур.

— Жалолиддин Хоразмшоҳми? — юзлари анордай қиза-
риб кетди Робияхонимнинг.

— Ҳа, айна ўзидур, малика, айна ўзи! Эронзаминга қал-
қон бўлсун деб Оллоҳ уни Исфахон йўлламиш.

— Нуён-чи, ул не қилиб юратур? Мўғулларнинг султон
қабатида бўлмоғи...

— Бул эрта-индин очилатурган жумбоқтур, малика, они,
иншооллоҳ, султоннинг ўз оғзидин эшитгаймиз.

Шу суҳбатдан кейин Робияхоним султон атрофидаги
соқчиларни кўпайтирди, унга ўзи кўз-қулоқ бўлиб туриш-
га журъат этди ва юрагида бир нозик туйғу гунча очабош-
ладики, ҳали номи номаълум бўлмиш бу гулнинг муаттар
бўйлари мана-мана уфурғудай эди.

4

Тун охирлаб борар, бирин-кетин тугаётган шамларга
тикилганча султон ўй суриб ётар, ўтган воқеалар хаёлида
яна тикланмоқда эди.

Мўғуллар билан бўлган кейинги саваш... Қўли баланд
келиб турган, ёғийни ҳалокат ёқасига олиб борган бир пайт-

да Пиршоҳ уни нечун тарк айлади, нечун қўшинини майдондан олиб чиқди ва дам ўтмай кўздан ғойиб бўлди?

Пиршоҳ... Жўмардлиги ҳам, тантилиги ҳам бордур. Таваккалчилиги, ўйламай қадам босишлари кўпроқдур. Ҳаётда кўб адашиб юрмоқлиги шундандур. Кўнглидаги кўб яхши ҳаваслар ўрнини ҳасад эгаллагани, бемаъни қилиқларга, ичкиликка ружу қўйганига ҳам асли шу боис.

Ўшанда, султон Ҳиндни тарк этиб, Исфaxonга яқинлашган чоғи нечун у қочиб кетди? Кўлни-кўлга бериш ўрнига, нечун бул уётлиғ ишга борди? Ўша кун Пиршоҳнинг онасига нима дегани эсидан чиқарми султоннинг: «Отанинг ўғуллари орасида ундан бошқа ҳеч ким қолмади, шу учун у нималарга интилаётган ва нимани хоҳлаётган бўлса, ҳаммасини муҳайё қилиб берурмен. Ҳақиқатан ҳам у бугунги кунда мен учун кўзумнинг қорачуғи, ҳатто ундин ҳам азизроқ, белимнинг қувватидур».

Шундан сўнг Пиршоҳ султон ҳузурига хизматга қайтди. Аммо, оқибати не бўлди? Ҳа, бугунги мағлубият Пиршоҳ сотқинлигидандур. Нечун ака-ини ораси бундоғ бўлур, нечун?

Исфaxon кетган чопардан ҳамон дарак йўқ. Қалъанинг ҳоли не кечди эркан? Жигарларим соғ-омонмидурлар? Ё Раб!

Кўка нўён... Чин мақсади недур? Султоннинг эсида. Ўзи ўн беш баҳодири ила сонсиз қуршовни ёриб чиқди ва отлари йилдиримдек учиб адирга етганларида кўрдиларки, бир тўп мўғуллар орқадан қувиб келурлар. Султон ва унинг йигитлари орқага ўқ узиб, ёғийни бирин-кетин қулатганча қочиб борар, аммо улар кўп бўлгани сабаб шиддатта миниб яқинлашиб келмоқда эди. Баногоҳ султон биқинидан ўқ еди ва кўз олши қоронғилашди. Буёғи не бўлди, билмас. Кўзини очганида ўзин бунда кўргани. Ўзига келгач, воқеани суриштириб билди. Таажуб. Нўён ўз рақибин нечун даволатмоқни ихтиёр айламиш?

Робияxonим... Гарчи, ўзун бир шогирдмен дер, аммо зоти олияларга мансублиги борлиғидин кўриниб турур. Жозиба битта гўзалда шунча бўлғай...

Султоннинг хаёл қушлари қўним билмас, тонг эса бўзариб борарди.

Султон ҳар куни тонг ва шом пайтлари Истаҳрийнинг кенг боғига чиқиб унинг тавсиясига кўра хиёбонда аста юрганча тани-баданига қувват йиға бошлади. Ҳовуз ёқасидаги супада ҳордиқ чиқарган чоғлари унга дам-бадам Истаҳрий ва Робияхоним ҳамсуҳбат бўлишар, бу эса ўртанган дилига бир қадар таскин ва ором бағишлар эди.

— Айбга санаманг, муҳтарам султон,— деди шундай суҳбатларнинг бирида Робияхоним. — Берадурган саволим учун олдиндин афв сўраймен. Сизни отган сассиқ нўён ила ҳамнишин бўлурсиз деб биров ўйламас. Ул нобакор сизни, ахир, ўлдирмоғи мумкин эрди?

— Магарам сен бўлмаганда,— мийғида кулганча деди султон. — Ул шайтони лаин сенга ишонуб ўқ узган чиқар.

— Мен жиддий сўрармен, Олий ҳазрат, — аразлаган бўлди Робияхоним, лекин юз-кўзида ноз-карашма кезинар эди.

Султоннинг эркак бўлсин, аёл бўлсин ҳазиллашиш одати йўқ эди, ҳозирги гапи ўзига-да эриш туюлди. Дарҳақиқат, нега у бундоқ деди? Балким қиз чинданам ўзининг халоскори бўлгани учун шундоқ дегандир. Буни бошқачароқ айтиш лозим эмасмиди. Қизиқ...

Аслида, бу султоннинг соғайиб қолгани аломати ва Исфохонга кетган чопарнинг кеча оқшом қайтиб келганию қалъани ёғий ишғол қилолмаётгани ҳақидаги хабари, шундан кўнглида нусратга бўлган қатъий ишонч таъсири эди. Унинг кейинги сўзи ҳам шу таъсир ҳосиласи бўлди.

— Мўғул дерсан, айт-чи, сен ўзунг кўрқмай нечун оларни мавлоно устига бошлаб келдинг? Мавлонони қатл, сени таҳқир этишлари эҳтимолдин йироқ эрдими?

Қиз жавобга оғиз жуфтлаган асно мулозим кирди.

— Нўён ўзини ўзи осадур...

Нўённинг бўйнидаги ип олиб ташланган, уни султон ҳузурига олиб келишди. Қисиқ кўзлари тағинда ичига бот-

ган. Бўғриққан юзидан тинмай тер оқар. Лаблари гезарган. Ҳаллослар.

Султон сўради:

— Недин жонингга қасд айларсен?

Кўка индамади. Катта, тақир бошини осилтирди.

— Сендин сўрайдурмен,— овозини кўтарди султон.

Жавоб бериш ўрнига оғир хўрсинди Кўка. Терга ботган бошини беихтиёр қашлаб қўйди.

— Эрса бошқа саволга жавоб бер,— муросага бориб деди султон.— Айт, мени яралагач, ўлдирмоқ ўрнига нечун даволатиш пайида бўлгансен?

Кўканинг тили ниҳоят сўзга келди. Ерга қараб ўлтирганча деди:

— Менга буюрилган. Сени тириклай олиб бориш юкланган елкамга.

— Қайга олиб бориш топширилган сенга?

Кўка яна тилини тишлади.

Султон ўшқирди:

— Гапир!

Ҳукмрон сўздан кейингина Кўка бошини кўтариб, султонга юзланди. Бит кўзлари ялтираб кетди.

— Қайга бўларди,— нописандликка ўтди Кўка,— сени қувишни, тириклай тутиб келишни менга Қутқу нўён ўзи тайин этган.

Нўённинг дангал сўзи султоннинг кўнглига ўтирди.

— Нечун нўёнингга олиб бормадинг, мен, ахир, тирик эрдим-ку.

— Ўлаётган эрдинг,— бамайлихотир деди Кўка. Сўнг қўшиб қўйди: — Мен оёғингга отмоқчи эрдим, биқинингга тегди ўқ.

— Адашибсан-да.

Кўка яна кўзини ерга олди.

— Мабодо мени Қутқуга тириклай олиб борур эрсанг, мукофотиға не олгай эрдинг?

Султоннинг бу гапи нўённинг қитиқ патига тегди шеклли, бошини тик кўтариб деди:

— Мукофот учун қилинмас бу...

— Онда не учун қилингай?

— Сени буюк хоқон олдида тиз чўқтирмаклик учун. Тавба қилдирмаклик учун.

Султон ич-ичидан отилиб келаётган ғазабни босди.

— Магарам тавба қилмоқ керак эрса, сенинг хоқонинг қилгай. Барча қилмиш-қидирмишлари учун тавба қилмоғи даркор.

Кўка қанқайиб турган бошини қуйи эгди. Сукутдан сўнг султон деди:

— Недин ўзни ўлдурмоқ бўлдунг, эмди аёндур. Номард экансен.

Кўканинг елкаси титранди. Яна дангалчасига деди:

— Кутку нўён қайда бўлсам-да, топиб ўлдуртар. Ондин кўра... сен мени ўлтур, султон, ўлтур! Йўқса, бадном бўлгаймен.

Чингиз ўрнатган тартиб... Ўлди, йўқ эрса ўл. Учинчи йўл йўқ. Бу қонун. Ясоқ.

Шу фикр кўнглидан ўтаркан, Кўкани тўғри тушуна бошлади султон. Ҳозир ўлдирса, эртага шараф топади Чингизнинг бу қули.

— Ўлтур, ўлтур, — ялина бошлади нўён.

— Йўқ, — деди султон нўённи тўхтатиб. — Етар. Сени қафасга тикқаймен. Зиндонда чиргайсен.

Кўка пешонасига урди.

Бошқа бари мўғуллар қатл этилди.

7

Тун. Кўк ғуборсиз. Тўлин ой, бодроқ-бодроқ юлдузлар чарақлаб турар. Шуълалари ерни ёритган. Боғ ўртасидаги ясатиғлик супада Робияхоним кўкка мафтункор тикилиб ўлтирар. Шам ва ой-юлдузлар нури юзини шундай тиниқ ёритганки, қирмизи ёноқлари, лаъли лаби, қоп-қора қош-кўзлари, икки ўрилган узун сунбул сочлари ўн беш-йигирма қадам беридан ҳам бутун латофати билан кўзга ташланарди.

У эрталаб Шерозга қайтади. Икки кундан кейин султон ҳам жўнаб кетар. Султоннинг ёнида кечган кунлар...

Шу пайтгача Робияхоним дили илму ҳикматта ланг очик эди, кўзи китобдан ўзгани кўришни, қулоғи китоб сўзидан

бошқа сўзни эшитишни истамасди. Энди кўнгил тубида бошқа бир булоқ кўз очгандай наздида. Бу булоқнинг оти нимадир, ҳали билмас, лекин ундан жисму жонига ёқимли мавжлар оқиб кираётганини ҳар дам сезиб турар.

Султон... Жалолиддин Мангуберди... Оҳ!

Кушни ҳам кўкларга кўтарган қанот,
Инсоннинг қаноти билдик, муҳаббат.

8

Исфaxonни қамал қилиб ётишдан фойда чиқмаслигини билган мўғуллар қалъадан тўрт фарсах наридаги Син мавзеида макон тутишган, янги ҳужумга шу ердан туриб ҳозирлик кўришмоқда эди.

Кутку на султондан хабар тополар, на Кўка нўёндан.

9

Исфaxonнинг муҳташам жомеъ масжиди. Ийд намозининг ўқилишига ҳали анча борлигига қарамай, ичкари ва ташқарида одамлар қатор-қатор ўлтиришар.

Ўз одатларига кўра чиройли кийиниб юрадиган исфaxonликлар бугун айниқса, кўзга ёқимли либосларга чулғанишган. Хоразмликлар эса дарду аламларини ҳайит либослари остига беркитиб олишган, ташқаридан қараган одам уларда заррача андуҳ кўрмайди. Абу Инъомхон олдинги қаторда ўлтиради. Йигит Малик қалъа дарвозасини кўриқлаш ила банд. Маликшоҳ на бунда, на унда кўринмас. Қаерда деб уни-да биров сўрамас.

Қозикалон Рукниддин Масъуд ичкари хужрада, шайх иккови намознинг бошланиш дақиқаларини кутишар.

Масжид саҳнида жонланиш сезилди. Намозни кутаётган одамлар жунбишга келганга ўхшади. Шайх шошилинич хужра эшигини очди. Дарҳақиқат, бари намозхонлар оёққа қалққан, ўз йигитлари қуршовида масжид остонасини ҳатлаб ўтган султон Жалолиддинни шоду хуррам олқишламоқда эди.

Намоздан сўнг масжиднинг ўзида одатдан ташқари маш-

варат бўлди. Аъёнлар ёғийни даф айламоқнинг шошилини чораси кўрилар, деб ўйлаган эдилар. Аммо султон бундан оғиз очмади. Рамазоннинг қандай ўтганлиги, ийд кайфияти ҳақида сўраб-суриштирди. Гўё ёв яқинда тиш қайраб турмагану дориломонлик кайфияти ҳукм сураётгандек ҳолат эди.

Қозикалон ичида бундан мамнун бўлди. Султон султонда, ёғийга унинг нописандлик билан қараши бежиз эмас. Одамлар кўнглига ўрнашиб олган ҳадик ва кўрқувни қувмоқчи султон. Дилда кўрқув ила жангга кирмоқнинг хосияти бўлурми!

Султон масжиддан чиқиб кўрдик, эшик олдидаги майдонда халойиқ тирбанд. Улар султонни кутиб турган эдилар, унга худди сўнгсиз булутли-ёмғирли кунлардан кейин чиққан қуёшга қарагандай энтикар эдилар. Кўрдиларки, султон олис сафардан қайтган, ёвга чанг солишга ҳозирланган афсонавий қаҳрамондай шиддатга миниб турар, бутун борлигидан қувват, шижоат нури ёғилар эди.

Саркардалар, аъёнлар, гувраниб турган исфахонликларнинг юз-кўзларида ўз кучларига ишонч, эрк учун курашга аҳду паймон туйғулари худди тиниқ кўзгудагидай акс этарди.

Кимлардир каптарларини қўйиб юбордилар, майдон узра оқ-оппоқ қушлар эркин-эркин қанот қоқдилар.

Аллақандай беданаларнинг чах-чахи, булбулнинг овози эшитилди. Султон олисларда қолган Урганжни, ўз Темир қозиқ боғини, ундаги булбул навосини эслади. Юраги энтиқди. Эртами-кечми ўз юртига қайтиш, ундан чингизийларни қувиб чиқариш хуружи қалбини ларзалантирди.

Масжиднинг орқасида турган Қорабайирнинг кишнаганини эшитди. Аёнки, Қорабайир бетоқат, у майдон истар...

10

Бу саваш таърифи узоқ-яқинда оғиздан-оғизга ўтди. Бежиз эмас эди бу.

Айни Исфахон савашаида мўғул қўшини буткул ер тишлади. Тирик қолганларини султон дарёгача қувиб борди. Қочоқларнинг аксарияти дарёга ғарқ бўлди (қилмиш-қидирмиш), бармоқ билан санарлисигина сувни кечиб ўтди, ўтсада одам сиёғини йўқотган эди.

Орадан кўп ўтмай Чингизхон ўрдусидан—ўз синглиси Хонсултон бегимдан мактуб олди султон. Мактубда жумладан бундай дейилган эди:

«Сўнги гап, оғажон! Сиз ила олишмоқни Чингизхон ортиқ истамас. Билъакс, сулҳ хоҳиши бордур. Таклиф этадурким, дарёнинг ул ёғи сизнинг бўлғай, бул ёғи унинг. Мен бир не демоғим мушкул. Истанг, қабул айланг, истанг (зафар ва нусратға ишончингиз қатъий эрса), савашинг!»

Дағи бир гап. Чингизхон ўғулларимга Куръони Каримни ўқуб-ўрганишга рухсат айлади. Сизга тан бергани нишонасидур бу».

Сулҳ... мамлакатни иккига бўлмоқлик... Ватан ягона эрурким, они бўлуб бўлмас, бўлишиб бўлмас. Қўлдаги узукдан (Олтин қозиқ) қиёс. Иккига бўлинган узук узук бўлғайми!

Чингизхон таклифини жавобсиз қолдирди султон. Бу — савашмоқликка қарор эди. Бунинг учун эса янги иттифоқчиларга эга бўлиш, кучларни кучларга қўшиш, эрк истанларни битта байроқ остида якқадам айлаш лозим эдики, султон шу йўлни танлади. Исфaxonга Абу Инъомхонни бош этди. Саркардаларига деди:

— Эмди йўлимиз Қофқоз томондур. Иншооллоҳ, зафар бизим бўлғай!

ХОТИМА

Султон Жалолоддин қурган янги салтанат пойтахти—Табриздан Ашур ода оролига келган карвон Алоуддин Хоразмшоҳ хокини олиб Исфaxon сари йўлга чиқди. Султон Жалолоддин ўз падари бузруквори хоки пойини қайта дафн этиш мақсадида мухташам мақбара қурдирган, унинг маҳобатли нилий гумбази узра тўп-тўп қушлар карвонни кутаётгандек чарх урмоқда эди.

Сахро жазираси сабаб, карвон кундузлари дам олиб-дам олиб, кечқурунлари эса тўхтовсиз йўл ошиб келмоқда эди. Олдинда машъалчилар, орқада қуриқчи аскарлар, то тонг отгунча тиним билишмас, саҳар мардонда бир оз дам олиб, яна йўлга чиқишарди.

Саҳродан чиқиб бир текис тақир йўл бошланган жойда тобут устини соя қоплади. Таажжуб билан олов пурқаб турган кўкка боқдилар. Ҳайратлари зиёда бўлди. Йўқ жойда бир парча сарғиш булут пайдо бўлган, қуёш кўзини оз бўлса-да тўсаётган эди. Булут тобут билан бир маромда оқар, фақат унгагина соя ташлар эди.

Карвонга ҳамроҳлик қилиб келаётган мунажжимлар бу муъжизани яхшиликка йўйдилар. Дедиларки, дафъатан пайдо бўлган булут дунёдан сўнгсиз армон билан ўтган марҳумга кўкнинг бир марҳаматидур. Бироқ шундай деб турганлари асно сарғиш булут чап томонга оғиб, аста суриниб кета бошлади.

Таъбирчилар бунга ҳам жавоб топишди. Султон йўл қўйган хатолар шамоли ҳайдади булутни дейишди.

Аммо булут кўп ўтмай яна тобут тепасига келди. Бу савоблар шамоли шарофатидур, дейишди мунажжимлар. Уларга ишонадиган бўлса, бутун йўл давомида гуноҳлар ва савобларнинг шамоллари ўзаро таллашиб, гоҳ униси, гоҳ буниси устун келиб турдики, бунақасини ҳали биров кўрмаган эди.

Исфaxonга уч-тўрт кунлик йўл қолганида Гуржистондан тоғу тошлар оша келган чопар (бу пайтда Озарбойжон ва Гуржистон ҳамда уларга туташ ҳудудлар султон қўл остига ўтган эди) кутилмаган хабарни етказди. Султон амрига кўра карвон Исфaxonни четлаб ўтиб, унга яқин Ардахн қалъасига зудлик ила йўл олиши даркор эди, айни шундай қилишди.

Кўпни кўрган оқил карвонбошилар сездиларки, Алоуддин Хоразмшоҳ жасадини Исфaxonга дафн этиш ҳозирча хавфлига ўхшар, Ардахн қалъаси эса сарбаланд чўққилар орасига жойлашган, ул ерга ёғий дориш¹и амримаҳол деб топилган бўлса, эҳтимол.

Махсус етакчилар ёрдамида тоққа тирмаша-тирмаша етти кун деганда тобутни Ардахнга олиб чиқишди. Султон хоки яширин ғор ичига кўмилди, тилла ва жавоҳирларга тўла бир неча сандиқлари эса ундан эллик қадамча наридаги харсанглар орасига — чуқурга жойлаштирилиб кўмиб ташланди.

Ишончли кунлар келиб Хоразмшоҳ хоки Исфaxonда уни кутаётган мақбарага кўчирилишига умид боғлаган карвон Табризга — султон ҳузурига йўл олди.

Билмадиларки, орадан йиллар ўтиб султон Жалолиддин вафоти ҳақида хабарлар тарқагач, ўзларига эрк берган мўғул исковичлари Алоуддин Хоразм-

¹ Дориш — из олиб бориш

шоҳ хоки ва сандиқларини топгайлар, тобут Қорақурумга — отаси Чингизхон ўлгач, тахтга чиққан Ўктой ҳузурига юборилгай ва унинг амри билан ўтларга ёқилгай, кули шамолга совурилгай.

Бу шамол Ашур ода ороли билан Исфохон йўлидаги ўша гуноҳ ва савоб шамолларидан фарқли ўлароқ, йўлида учраган тўсиқки бор учириб, қора тунга айланган шоҳ хокини ютиб юборгай.

*Ерга сифмаган хокни осмон нетиб кўзга илгай...
Подшоҳ бўлсин ё гадо қарғиш төгмасин экан.*

... Милодий 1231 йил.

Шом¹ва Майофарикин² оралигидаги тоғлик мавзеъ. Шу ерда султон Жалолиддин кутилмаганда курдлар қуршовига тушар. Қасоскор бир курд хоразмликлар билан савашда аввал ўлдирилган иниси хунини талаб қилиб султон жонига қасд этар.

Султон жасади Майофарикингга келтирилиб, ерга берилар. Дуога қўл очарлар. Дерларки, султон Жалолиддиннинг охирати обод бўлгай, ондинки, ул султони муаззам узоқ-яқин элларни якқадам айлади, буюк салтанат яратди, ёғийга қирон солди. Курдлар ичидан чиққан донишманд дер: «Паноҳимиздин айрилдик. Ёғий эмди қутургай».

Донишманд айтганидек бўлди. Муғуллар арабу ажам ерларига, Қофқозга селдай бостириб келдилар, қалъаларни харобаларга айлантирдилар.

Султон Жалолиддин жасадини топмоқ бўлиб Майофарикин тоғларида кирмаган коваклари қолмади, ердамикин деб тупроғини элакдан ўтказдилар, топабилмадилар.

¹ Шом — Сурия.

² Майофарикин — ҳозирги Туркия ҳудудида.

Шундан сўнг султон Жалолиддин ўлмаган, деган гап элда овоза бўлди, оғиздан-оғизга ўтиб, мискин дилларда эрку озодликка ишонч уйғотди.

Исфaxon атрофида бўлган бир саваш қахрамони ўзини Жалолиддин Мангуберди деб эълон қилгач, аҳли мусулмон буюк султоннинг тириклигига имон келтирди.

Айқирган отни кўриб бу Қорабайир дедилар.

2003 —2005 йиллар

Биринчи китоб тугади

МУНДАРИЖА

<i>Муқаддима.....</i>	<i>5</i>
<i>Биринчи қисм</i>	
<i>Қарғиш.....</i>	<i>11</i>
<i>Иккинчи қисм</i>	
<i>Ҳинд гармселлари ва саболари.....</i>	<i>163</i>
<i>Хотима.....</i>	<i>282</i>

Адабий-бадиий нашр

Эркин Самандар

СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН

Тарихий роман

Муҳаррир:

Ҳикоят МАҲМУДОВА

Бадний муҳаррир:

Анатолий БОБРОВ

Техник муҳаррир:

Татьяна СМИРНОВА

Мусахҳиҳ:

Фотима ОРТИҚОВА

Дизайнер:

Нодирбек АҲМЕДОВ

Компьютерда саҳифаловчи:

Акмал СУЛАЙМОНОВ

ИБН 4443

Босишга 14.09.07 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108^{1/32}.
Таймс гарнитураси. Офсет босма.14,70 шартли босма тобоқ.
15,5 нашр табоғи. Жами 3000 нусха. 2/11 рақамли буюртма.
68-2006 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.

Бизнинг интернет манзилимиз: www.iptdgulom.uz

ОАЖ «ИТМ» босмахонасида чоп этилди.

Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
босмахонаси, 700083 Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**

Султон Жалолиддин... Шиддат ва жасоратда тенгсиз паҳлавон, жасур саркарда, буюк Хоразмшоҳ, халқимизнинг ўлмас миллий қаҳрамони.

Не-не подшоҳлар Чингизхонга таслим булиб, оёғига пояндозлар тўшаганида Жалолиддин унга мардонавор қарши чиқди, ўн бир йил давомида Туркистон, Ҳиндистон, Эронзамин ва Қоқозда кучларни бирлаштириб, хуррият туғини баланд кўтарди, пойдор давлат тузишга, мўғул қўшинларини кетма-кет мағлуб этишга муваффақ бўлди.

Романдаги асосий нарса жанг-жадаллар эмас, балки шундай бешафқат шароитда одамлар ўзларини қандай тутганликлари, уларнинг онг ва руҳиятида содир бўлган эврилишлар жозибасида, Озодлик ғоясининг мўъжизакорлигидадир.

Самандаров, Эркин.

Султон Жалолиддин: Тарихий роман /Эркин Самандаров. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007.— 288 б.

ББК 84 (5У) 6